Európa és az Oszmán Birodalom

Az európai egységgondolat politikai eszmetörténetének kezdetei

VARIETAS EUROPAEA

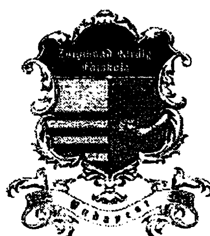
A Zsigmond Király Főiskola és a L' Harmattan Kiadó
közös sorozata

Sorozatszerkesztő

SZÉNÁSI ÉVA

A sorozat előzményeként a kiadónál megjelent:

Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről I.*

Bóka Éva

EURÓPA ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM

Az európai egységgondolat politikai eszmetörténetének kezdetei

L' Harmattan

Zsigmond Király Főiskola

Budapest, 2004

A könyvet támogatta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Szakmailag ellenőrizte
PÉTER KATALIN

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 963 9457 70 1
ISSN 1785-6361

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
kiado@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A nyomdai előkészítés a Limes Kkt.,
a sokszorosítás a Könyvpont Nyomda Kft. munkája
Borító: Gembela Zsolt

Tartalom

Előszó 7

1. BEVEZETÉS 11
   1.1. A keresztes hadjáratok 13
   1.2. Hagyományok a reneszánsz korából 15
   1.3. A politikai fordulat 19
   1.4. A törökellenes tervezetek jellemzői a reformáció korában 19

2. AZ OSZMÁN BIRODALOM A 17. SZÁZADI POLITIKAI IRODALOMBAN 29
   2.1. A *jus ad bellum* kérdése (Jogos-e a vallásháború és a „szent háború"?) 32
   2.2. A misszió, az univerzalizmus és a keresztes hadjárati hagyomány keveredése a francia politikai gondolkodásban 38
   2.3. „A javítás jegyében": Politikai tervezetek Európa és a világ egységének megszervezésére 45
   2.4. A keresztes hadjáratok utóhangja a 17. századi törökellenes tervekben 64
   2.5. Konklúziók 72

3. AZ OSZMÁN TÁRSADALOM ELMÉLETE 73
   3.1. Az úti irodalom által közvetített információk 75
   3.2. Követségi információk, követjelentések 77
   3.3. Az oszmán társadalom értelmezése 80

4. POLITIKAI KAPCSOLATOK: „AZ EURÓPAIAK SZÉTTAGOLTSÁGA ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS" 101
   4.1. Az államérdek 103
   4.2. A kereskedelmi kapcsolatok 111
   4.3. A hatalmi egyensúly elve 114
   4.4. Az Oszmán Birodalom az európai egyensúlyrendszerben 115

5. KONKLÚZIÓK 137

Irodalom 141

Előszó

A könyv az európai egységgondolat politikai eszmetörténetének kezdeteivel és az Oszmán Birodalom elleni védekező harc megszervezésére vonatkozó tervekkel foglalkozik kora újkori vallásos, politikai, diplomáciatörténeti és az úti irodalom körébe tartozó dokumentumok, értekezések és esszék alapján. A vizsgált forrásanyagban számos francia dokumentum található, mivel az Oszmán Birodalom és Franciaország közötti kapcsolatok története fontos helyet foglalt el az európai hatalmi politikában. A kötet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kora újkori politikai gondolkodók hogyan képzelték el az európai államok közötti szövetségi politikát, s milyen szerepet játszott mindebben az oszmán támadásokkal szembeni védekező harc megszervezésének a szükségessége. Ezzel párhuzamosan pedig azt kutatja, hogy milyen szerepet töltött be egy más típusú társadalommal való összehasonlítás kihívása az európai politikai gondolkodásban.

A könyv első fejezete a kereszténység és az iszlám között a keresztes hadjáratok idején született szembenállás és a „hitellenségre" vonatkozó negatív sztereotípiák jellemzőivel foglalkozik. E sztereotípiák áthagyományozódtak a reneszánsz és a reformáció korára is, amikor az ereje teljében levő, hódító Oszmán Birodalommal szembeni védekező harc volt napirenden. A szerencsétlen kimenetelű nikápolyi (1396) és várnai csata (1444), valamint Konstantinápoly eleste (1453) és a későbbi események azt mutatták, hogy az oszmán hatalom berendezkedett Délkelet-Európában, és a Nyugat kapuinál állt. Az oszmánok a 16. században tovább terjeszkedtek, s három földrészre kiterjedő, nagy birodalmat hoztak létre. Mivel az Oszmán Birodalom hódítással fenyegette Európa országait, az oszmánokkal szembeni védekezés megszervezése a politikai gondolkodás egyik legfontosabb problémájává vált. A védelmi szövetség megszervezését szorgalmazó tervezetek szerzői javasolták, hogy az európai uralkodók hozzák létre az európai államszövetséget, amelyet az európai országok képviselőiből álló európai tanács irányít az európai szövetségi jog alapján. S miközben a védekezés megszervezéséről gondolkoztak – a hitharc szellemiségét meghaladva –, útjára indították a föderatív szövetségi politikai és nemzetközi jogi gondolkodást. Mindezt jól tükrözik Podjebrád, Luther, Erasmus, Georgieviz, Busbequius, Francois de Lanoue törökellenes tervezetei.

A második fejezetben annak vizsgálatára kerül sor, hogy miként jelenik meg az oszmánok elleni védelmi szövetség kérdése a 17. századi európai, s mindenekelőtt a francia politikai gondolkodásban. Ekkorra az Oszmán Birodalom az európai államokkal létrejött gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatai révén már lényegében betagozódott az európai államrendbe. A felfedezések és a kolonizáció első hulláma nagy

társadalmi változásokat okozott: a világ kiszélesedett, és az új föld népeinek leigázása új problémák szülője volt. Luther reformátori tevékenysége s az azt követő vallásháborúk alapvető változásokat hoztak. A harmincéves háború, a westfáliai béke, az angol polgárháború, Franciaország nagyhatalommá válása, a vallásos és a világi államszervezés különválása, a jogállami és népjogi gondolkodás fejlődése mind-mind olyan esemény volt, amelyek átalakították az európai életet: új struktúrák s új társadalomszervezési problémák alakultak ki. A változások a reneszánsztól kezdve a modern európai nemzetállami fejlődés felé nyitották meg az utat. Ilyen körülmények között a legdédelgetettebb tradíciók is megkérdőjeleződtek, vagy ellenkezőleg: újra megerősödtek, avagy egyszerűen csak módosultak. Így volt ez az oszmán és az európai társadalom egymásról kialakított elképzeléseit illetően is. Mindezt bizonyítják a híres, Európa egységét szorgalmazó politikai tervezetek, állam- és nemzetközi jogi értekezések, valamint a társadalomszervezés kérdéseivel foglalkozó filozófiai esszék. Szerzőik között olyan neves gondolkodók voltak, mint Crucé, Grotius, Sully, Comenius, Penn, Bellers, Saint-Pierre abbé, Leibniz, d'Argenson márki, Hobbes és Locke. Tervezeteikben az oszmánok elleni védekező harc kereteiben a keresztény Európa országai és a világ államai közötti együttműködés megszervezését célzó fontos jogállamszervezési, föderációelméleti és nemzetközi jogi gondolatokat fogalmaztak meg. Mindennek eredményeként pedig voltak, akik szorgalmazták az Oszmán Birodalommal és az Európán kívüli népekkel kapcsolatos felvilágosultabb gondolkodást: javasolták, hogy a békés együttélésre és szövetségi politikára vonatkozó népjogi eszméket és a vallási tolerancia elvét terjesszék ki az oszmánokra, valamint a világ összes népére és vallására.

A harmadik fejezet azzal foglalkozik, hogy miként jelenik meg az oszmán kérdés elmélete a korabeli európai, s mindenekelőtt – az oszmánokkal fenntartott politikai és kereskedelmi kapcsolatokban különösen érdekelt – francia politikai gondolkodásban. Azt vizsgálja, hogy az oszmán társadalom valóságos viszonyaival találkozó források szerzői – úti irodalom, követségek anyaga – hogyan mutatják be az oszmán társadalmat. Mennyiben befolyásolja például a „török a kereszténység örök ellensége" toposz az Oszmán Birodalomban utazókat és az ott diplomáciai szolgálatot teljesítőket. Milyen mélységig jutnak el a valóság feltárásában? Milyen információkat közvetítenek az oszmán társadalom ismérveinek a megfogalmazásához? A vizsgált anyag azt mutatja, hogy az Oszmán Birodalom erejének gyengülésével párhuzamosan feloldódik a kritikus távolságtartás kényszere. Az oszmán társadalomról érkező reálisabb információk segítségével a törökkérdés végül is történetfilozófiai problémává válik az európai politikai gondolkodásban a vallási tolerancia és az egyszemélyi hatalom ismérveinek a definiálása során.

A negyedik fejezet Franciaországnak az Oszmán Birodalommal fennálló kereskedelmi és politikai kapcsolatai történetét mutatja be a konstantinápolyi francia követség forrásanyaga alapján. A politikai kapcsolatokban a valóságos politikai, hatalmi, kereskedelmi és gazdasági érdekek domináltak. Mindez presztízspolitikával egészült ki. Ugyanakkor a mentalitás szintjén az egész európai társadalomban továbbra is ható – a

török elleni keresztény összefogás szellemét életben tartó – toposz a francia politikai vezetést mindvégig sajátos színjátékra késztette, mely által igyekezett elkendőzni az Oszmán Birodalommal fenntartott politikai kapcsolatait.

A vizsgált forrásanyag azt tanúsítja, hogy a kora újkori európai szellemiség még keveréke volt a keresztény közösség középkori *pax universalis*ának és a keresztes hadjárat eszméjének. Mindezt sajátosan színezte az önálló dinasztikus nemzetállamok közötti területkiterjesztő, hódító hatalmi versengés, mely az európai politikát jellemezte. Az oszmán veszély továbbra is hozzájárult az európai egységgondolat fenntartásához, mivel a keresztény összetartozás tudatát életben tartotta, és a védelmi szövetség megszervezésére ösztönözte az európai uralkodókat és alattvalóikat. A feudális monarchikus hatalmi politika és a gyarmatosítás első hulláma azonban nem tette lehetővé egy föderatív típusú, tartós európai védelmi szövetség létrehozását. Az eredmény az lett, hogy a keresztény uralkodók közötti hatalmi harc során az egyre gyengülő Oszmán Birodalom fokozatosan beilleszkedett az európai politikai egyensúlyrendszerbe. A politikai gondolkodás mindezt azonban csak nehézkesen tudta követni. És a helyzet fordítva is így volt. Oszmán szempontból nézve a keresztények keresztes hadjáratait a 15–16. században a keresztes hadjáratokéhoz hasonló szellemiséget tükröző oszmán hódító hadjáratok követték. Majd az oszmán politikusok a birodalom hanyatlása során bekapcsolódtak az európai uralkodók közötti hatalmi harcba. A keresztény európai és az oszmán politikusok között azonban csak „fél-diplomácia" alakult ki.

Összességében elmondható, hogy az európai politikai gondolkodók az oszmán hatalom elleni védekező szövetségről szóló európai egységterveikben a fennálló viszonyok kritikájával, jogállam-szervezési, nemzetközi jogi és emberi jogi problémákkal és jó intézmények kialakításával foglalkoztak. S közöttük voltak, akiknek sikerült rámutatniuk a vallások és népek között kialakult sztereotípiák hamisságára és veszélyeire. Mindezzel elősegítették a föderatív szövetségi politikai eszmék fejlődését.

A könyv hasznos adalékul szolgálhat a kora újkori európai mentalitás megértéséhez és az európai identitástudat kutatásához.

1. BEVEZETÉS

1.1. A KERESZTES HADJÁRATOK

A keresztes hadjáratok mozgalma tulajdonképpen nem más, mint a pápaság, illetve a középkori Európa külpolitikája.[1] A „szent háború” a középkori szellemiség, a nyugat-európai lovagi és vallási kultúra terméke és kifejeződése. A középkori keresztény állam a pápaság és a császárság vezetése alatt mint egységes európai keresztény hatalom *(Respublica Christiana)* tüntette fel magát: az állam és az egyház összefonódott. A keresztes hadjáratok a korabeli Európa belső feszültségeit levezetni szándékozó, vallásos ideológiai eszmékben megjelenített, hódító vállalkozások voltak. A hadjáratok során a harcos kihívás, a „hitharc” szelleme a pápaság oldaláról indult, s megelőzte az Oszmán Birodalom nagy hódító és kiteljesedő korszakát. A 14. század fordulóján az oszmán állam még csak egy kis fejedelemség volt az iszlám világ határainál, amely a kereszténység elleni szent háborúnak szentelte magát. Nem zárható ki, hogy a harcos keresztény kihívásnak szerepe volt a kereszténység és az iszlám közötti „hitharc” oszmán oldalról való meghirdetésében. Következésképpen azt, hogy a keresztény európaiak és az iszlám hívő törökök egymás ellenfelei, közös erővel gondolták ki. Ebben az értelmezésben a 15–16. századi nagy oszmán hódítások mintegy a keresztény kihívásra adott válasznak tekinthetők.

A keresztes hadjáratok három aspektusa a következő:

1. A keresztes hadjáratok eredetileg a keresztény vallás ellenfeleivel szembeni egyházi mozgalomként indult. A mozgalom célul tűzte ki a Szentföld visszaszerzését, mely eredetileg a kereszténység tulajdonát képezte. A hadjáratokat az egyház szent háborúknak tekintette. Minden kétséget kizáróan igazságos háborúként tüntette fel. A szent háború a keresztény vallás híveit védte a nem keresztényekkel szemben. Minden keresztény kötelessége volt, hogy harcoljon a hitellenség ellen.

[1] A keresztes hadjáratokról: Aziz S. Atiya: *The Crusade. Historiography and Bibliography.* Bloomington, Indiana University, 1962; Aziz S. Atiya: *Crusade, Commerce and Culture.* New York, Science Edition, 1962; Aziz S. Atiya: *The Crusade in the Later Middle Ages.* Paris, Methuen & Co. 1954; Ernest Barker: *The Crusades.* London, 1925. In: T. Arnold – A. Gaillaume (eds.): *The Legacy of Islam.* Oxford, Oxford University Press, 1931. 40–77.; Carl Erdmann: *The Origin of the Idea of Crusade.* Princeton, Princeton University Press, 1977; Nicolae Iorga: *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle (1476–1500).* Paris, Leroux, 1915; Louis Maimbourg: *Histoire des croisades pour la delivrance de la Terre Sainte.* Paris, Mabre Cramoisy, 1682; Hans Eberhard Mayer: *The crusades.* Oxford, Oxford University Press, 1988; M. Michaud: *Histoire des Croisades.* Paris, Ducollet, 1838; Wilhelm Zöllner: *A keresztes háborúk története.* Budapest, Kossuth, 1980; Thomas Patrik Murphy (ed.): *The Holy War.* Ohio State University Press, Columbus, 1976.

2. A keresztes hadjáratok a Szentföld visszaszerzését tűzték ki célul. Ez egyúttal a nyugati kereszténységnek a moszlim Keletre való kiterjesztését is eredményezte egy keresztény állam (Jeruzsálemi Latin Királyság) létrehozása és fenntartása révén. Ez a keresztény állam lényegében katonai és gazdasági bázisként szolgált volna az ázsiai területekkel való kapcsolatok fenntartására és az európaiak további terjeszkedésének elősegítésére a misszió jegyében. A keresztes mozgalom célját tekintve tehát valójában egy expanzív vállalkozás volt. S mint ilyen állandó konfliktust és egyben állandó kapcsolatot is teremtett a kereszténység és az iszlám között.[2]

3. A keresztes hadjárat eszmerendszere magában foglalta a keresztény egységtudatot is, mely a pápa és a császár vezetése alatti *Respublica Christiana* ideológiája volt. A keresztes hadjáratok így az európai államszisztéma alakulására is hatással voltak. Nem is annyira az egyházi hatás miatt, hanem inkább azon általános ideológiai kiindulópont miatt, hogy a kereszténység az európai népek és államok szövetségét és egységét kell hogy képezze a kereszténységet fenyegető nem keresztény népekkel szemben. A középkorban, 1096-ot, az első keresztes hadjáratot követően, ez az eszme nemcsak a Német-római Birodalomban fejeződött ki, hanem a közös keresztes hadjárat létrehozásában is. A nyugati kereszténység keresztes hadjáratai eszmeileg pápai vezetés alatt álltak, s nemzetközi és európai vállalkozások voltak a keresztény vallás ellenfeleivel szemben.

A kereszténység vallási fogalma területileg Európát jelentette. A keresztény és európai szavakat ugyanabban az értelemben használták a 17. század végéig. Bár Európában inkább a megosztottság volt mindig is a realitás, a keresztény egység eszméjében megfogalmazódó érdekegység és a közös ügy védelme követendő hagyományként jelen volt a későbbi századokban is:[3] Dubois korától egészen a 18. századig, Kant koráig, a keresztény egység, vagyis az európai egység megszervezésére szolgáló ösztönzést jelentett az európai gondolkozásban.

A *Respublica Christiana* teóriája természetesen sohasem valósult meg, s nem is volt sohasem teljesen elfogadott, miként az általában minden politikai teóriára jellemző. A pápaság és a császárság közötti küzdelem során a keresztes hadjárati mozgalom hanyatlani kezdett. Amint enyhült a laikus és vallásos hatalmak közötti küzdelem, amint a kereskedelmi és nemzeti érdekek fokozatosan meghaladottá tették a régi nézeteket, a keresztes hadjárat természetében is változások történtek. Így volt ez az iszlámhoz fűződő viszony esetében is. A keresztes hadjárat eszméjét a történelem során azonban később is mindig elővették, ha a török az európai területek ellen támadott. Így „a török mint a kereszténység ősi ellensége”, valamint „a török elleni keresztény összefogás gondolata” az európai történelem sajátos toposzává vált. E toposz esetében egy régi, határozott gondolati tartalommal rendelkező eszmének, a szent háború eszméjének

[2] Barker: The Crusades, *i. m.* 40–42.

[3] Jakob ter Meulen: *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung, 1300–1800.* Den Haag, H. Nijhoff, 1917.

állandó nyelvi formává rögzüléséről volt szó. Egyúttal emocionális tartalmat is közvetített, mely az oszmánoktól való kritikus távolságtartást követelt.[4] Az oszmán támadások idején mindig sztereotip módon ismételgették, és szinte senki sem gondolt bele valóságos tartalmába. E toposz jól elfedte azt a tényt, hogy a kereszténység is egy intoleráns vallás, mely missziós elhivatottsága révén világuralomra tört. Így a keresztény kultúrkör vallásos megalapozottságú együvé tartozása a védekezés jegyében a kor vallásos emberei számára továbbra is illuzórikus „menedékhely", élő hagyomány maradhatott. A valóságban, épp ellenkezőleg, a széthúzás – a hatalmi harc – tendenciái érvényesültek.

1.2. HAGYOMÁNYOK A RENESZÁNSZ KORÁBÓL

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése Konstantinápoly elfoglalását követően állandó félelemben tartotta Európa lakosságát. Mindezt az egyházi és a világi irodalom egyaránt úgy interpretálta, mint az igazhívők és a hitetlenek között elhúzódó, meghosszabbodott harc utolsó fázisát, amelynek megoldása csak új keresztes hadjárat során lehetséges. Mivel Szent Péter örökösei, a pápák voltak hivatottak a keresztények vezetésére, ezért egyedül a pápaság, mint a keresztény vallás védelmezője, lehetett a szent háború kivitelezője. Így a török veszély mindenképpen a középkori *Respublica Christiana* felbomlóban lévő és már inkább feledésbe menő eszméjének újjáéledéséhez vezetett. Ez továbbra is életben tartotta a kereszténység egységének és békéjének a pápa fősége alatti régi ideáját. A reneszánsz pápaság pedig igyekezett is ebben a színben feltüntetni magát.[5]

Mivel a két eltérő társadalom közötti harc több évszázadnyira nyúlt, a pápaság hosszan megőrizhette befolyását az európai ügyek felett. A keresztes hadjáratra vonatkozó elvek egyik fő képviselője a 15. században II. Pius pápa volt, aki továbbra is a keresztények és uralkodóik elsődleges kötelességévé tette a török elleni harcot. Mindezt arra alapozta, hogy a keresztes hadjárat Isten akarata.[6] II. Pius pápa ugyanakkor pontosan ismerte a korabeli Európa nemzetközi viszonyait is. Jól látta, hogy Magyarország elfoglalása a török által meg fogja nyitni az utat a német birodalomba, a kereszténység szívébe. Tudta, hogy a velencei flotta döntő jelentőségű a Mediterrán-térségben, s

[4] A toposzról: Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* München, 1948. 89–112.; uő: Begriff einer historischen Topik. In: Max L. Baeumer (hrsg.): *Toposforschung.* Darmstadt, Wissenschafliche Buchgesellschaft, 1973. 1–19.; August Obermayer: Zum Toposbegriff der modernen Literaturwissenschaft. In: Baeumer: *Toposforschung,* 264–265.

[5] Robert Schwoebel: *The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453–1517).* Nieuwkoop, B. de Graaf, 1967. 23.

[6] Schwoebel: *The Shadow of the Crescent,* 58–77.

hogy a török előretöréssel szemben csak a keresztény államok együttműködése során lehet felvenni a harcot. Egyedül gyenge Magyarország, gyenge a császár, gyengék a velenceiek, s mindenki. A keresztény uralkodók együttműködését megszervezni a török ellen azonban nem bizonyult könnyű feladatnak.

A pápaság által az iszlám kérdés megoldására adott keresztes hadjárati program mellett a 14. és 15. században léteztek más elképzelések is. E gondolatok megfogalmazóit úgy kell tekintenünk, mint a pápai keresztes hadjárati politika ellenzékét. Hogyan képzelte el az ellenzék a reformációt megelőző időkben a kereszténység és az iszlám viszonyát?

Az egyik legnagyobb hatású gondolkodó Pierre Dubois, Aquinói Szent Tamás tanítványa volt. A *De Recuperatione Terrae Sanctae* címen írt tervezetében (1306)[7] elítélte a pápaság korabeli hatalmát. Szerinte az egyház lényegének ellentmondó hatalommá fejlődött. Megítélése szerint a középkori birodalmi eszme a valóságban nem valósulhat meg. Lehetetlen, hogy egy ember – még ha az a pápa is – uralja az egész világot. Az uralkodók a maguk szintjén egyenlőek. Nem bíráskodhatnak egymás felett. Ezt csak az uralkodók testülete tehetné meg. Dubois a *Respublica Christiana* jobb, a valóságnak megfelelőbb megszervezésére azt javasolja, hogy hozzák létre a keresztény uralkodók közös államszervezetét: az európai államok szövetségét az európai tanács irányítja, amelyben minden európai uralkodó képviselteti magát. A Keresztény Köztársaság tanácsa az államok közötti nézeteltéréseket hivatott rendezni. Legfőbb célja a háborúk megelőzése, a kereszténység egységének megőrzése és a Szentföld visszahódítása. A Keresztény Köztársaságban az elsőbbség a francia királyt illeti meg.

Dubois ezen gondolataival a keresztény államok közötti örök béke kialakítására született első tervezetet alkotta meg. Tükrözi a kialakulóban lévő dinasztikus nemzetállamok igényeit. Rámutat arra, hogy a kor reális viszonyai a pápaság és a császárság vezetése alatti *Respublica Christiana* középkori gondolatát már idealisztikussá tették. Tervezetében ötleteket ad arra vonatkozóan, hogy miként lehetne a kialakuló szuverén dinasztikus nemzeti államok hatalmi törekvéseit visszaszorítani, és közöttük az iszlám hívők terjeszkedése elleni védelmi szövetséget megteremteni. A következő négy évszázadban olyan követői akadtak, mint Podjebrád György cseh király, Erasmus, François de Lanoue és a 17. század híres Európa-terveinek szerzői, akik a népjogi gondolkodást felvirágoztatták. Dubois javaslata messze meghaladta kora lehetőségeit. A 14. században ezek a gondolatok még egészen egyedülállóak.[8]

Dubois gondolatait a husziták királyának tekintett Podjebrád György cseh király fejleszti tovább,[9] aki 1462-ben egy nagy és egyedülálló tervet alkotott. Ebben Európa

[7] Pierre Dubois: *De Recuperatione Terrae Sanctae.* Paris, Picard, 1891.

[8] Dubois gondolatainak hatására Jacob ter Meulen hívja fel a figyelmet: *Der Gedanke der Internationalen Organisation,* 101–107.

[9] George Podiebrad: Tractatus pacis toti Christianitati fiendae. In: *The Universal Peace Organisation of King George of Bohemia. A Fifthteenth Century Plan for World Peace, 1462–1464.* Ed. V. Vanacek. Prague, Publishing Hause of the Chechoslovak Academy of Sciences, 1964. 71–82.

belső békéjének megteremtését és a török keresztény európai területekről való kiűzését tűzte ki célul. Podjebrád tervében egy új európai államszövetségi rend létrehozásának módozatait fejti ki, mely felváltja a régi monarchikus egységet, és amelyben eltűnik a pápa befolyása és a régi birodalmi államforma a császárral együtt. A keresztény államszövetséget egy, az abban részt vevő uralkodók képviselőiből álló tanács irányítja. Minden ország azonos számú szavazattal rendelkezik: a francia királyt egy, a császárt és az összes német fejedelmet ugyancsak egy, és az olasz fejedelmeket is egy szavazat illeti meg. Így egyik uralkodó sem tudott a másik fölébe kerülni. Nincs értelme a hatalmi harcnak. A szövetség hármas feladatot tűz maga elé: 1. A béke helyreállítása a szövetség tagjai között. 2. Nemzetközi törvényhozó és bírói testület létrehozása. 3. A béke megszegői és mindenekelőtt a török elleni harc. A keresztény szövetség nemzetek fölötti közös katonai erővel rendelkezik. Ennek fenntartásához minden résztvevő hozzájárul. A terv hangsúlyozza az egységes pénznem bevezetésének szükségességét is.

Podjebrád nehéz helyzetben volt. A pápa eretnekké nyilvánította, és a szomszédos keresztény hatalmakkal sem volt jó a kapcsolata. Így születhetett meg radikális elképzelése a föderatív jellegű „európai egyesült államokról". Mind a pápai, mind a császári tradicionális előjogokat elvetette, és az önálló európai államok együttműködésére és az azt megvalósító intézmény létrehozására helyezte a hangsúlyt. Az európai uralkodók együttműködését megvalósító európai tanácsot a francia király hívta össze. Hatalmi helyzete alapján erre ő volt a legalkalmasabb. Podjebrád maga is belátta, hogy a terv megvalósítása csak az igazságszolgáltatáson keresztül lett volna lehetséges. Ehhez pedig a jogrendszer reformjára volt szükség, vagyis – ahogyan ezt ő megfogalmazta – a népjog *(jus gentium)* megalkotására.[10]

Podjebrád törökellenes keresztény európai összefogást szorgalmazó tervezete azt tanúsítja, hogy a török veszély jelentős hatással volt az európai államok békés szövetségi politikája alapelveinek a kialakulására. A törökellenes háború közös európai ügyként szerepelt. A szuverén és jogilag egyenlő európai államoknak egymással kellett szövetkezniük és együttműködniük a hódító Oszmán Birodalom ellen. Ez csak úgy volt lehetséges, ha lemondanak a területszerző, hódító politikáról, és a föderatív jogon és szövetségi intézményeken alapuló együttműködés útját választják. Realizálniuk kellett, hogy a szuverenitásukat nem hatalmi és erőpolitikával, hanem a békés szövetségi politika alapelveinek megalkotása és érvényre juttatása által tudják csak biztosítani. S ennek a követelménynek a felismerése volt az, amelyben a leendő népjog alapjai rejlettek. A török elleni védekező harc megszervezésének szükségessége így indította útjára a népjogi gondolkodást, melybe a következő évszázadok során egyre többen és egyre színvonalasabban kapcsolódtak be.

Ulrich von Hutten a 15. század végén új irányt jelölt meg a német fejedelmek politikájában. Ő indította el azt a pápai politika elleni mozgalmat, mely azt hangoztatta, hogy a török háborúra összegyűjtött pénz jobb kézben lenne a császárnál, mint a pazarló pá-

[10] Arthur Nussbaum: *A Concise History of the Law of Nations.* New York, Macmillan, 1954. 43.

páknál.[11] Ulrich von Hutten elismerte, hogy a keresztény uralkodók felelősek a kereszténységért, és védelmezniük kell az „igaz vallást". A török elleni háborút azonban alapvetően német problémának tekintette. Felhívása nem minden keresztény uralkodóhoz szólt, hanem elsősorban a német fejedelmekhez és a császárhoz. A németek összes szerencsétlenségét, beleértve a török veszélyt is, a fejedelmek önző politikájában látta, mivel azok csak saját érdekeikre gondoltak. A törököket hódító vággyal elteltnek, a humanizmus, az igaz keresztény vallás és Isten ellenségeinek tartotta, akiknek az a tervük, hogy elpusztítsák a német népet. Úgy vélte, hogy az Oszmán Birodalom nem legyőzhetetlen. Minél gyorsabban és minél nagyobb erővel kell fellépni ellenük. A török elleni háború sikere és a német reform ügye a fejedelmek együttműködésén és a császár parancsainak engedelmes követésén múlik.[12]

A fentiek azt mutatják, hogy már a 14–15. században megfogalmazódott az a három elképzelés, amely később a 17. században is lényegét adta a török elleni keresztény összefogás eszméjében rejlő szövetségi politika irányainak:

– egyrészt a pápaság által vezetett hagyományos keresztény összefogás;

– másrészt egy elhivatott és arra érdemesült európai uralkodó vezetésével megvalósított keresztény monarchia;

– harmadrészt a föderális jog által egybefogott egyenlő államok szövetsége egy nemzetközi szervezet irányítása alatt, mely mind a pápa, mind a császár, mind a francia király vezető szerepét figyelmen kívül hagyja.

Bár az európai társadalom realitása a sokállamiság volt, a török és egyéb, barbárnak tartott népek fenyegetésének hatására a kereszténység egységének és békéjének a megteremtését szorgalmazó eszmék mégis továbbéltek és hatottak, és sajátosan színezték az önálló nemzetállami lét iránti igényeket. Így az iszlám elleni keresztes hadjárat középkorban kialakult eszméje túlélte a középkori világkép felbomlását, és áttevődött az oszmánságra. Az egyház és a lovagság nem volt képes a törökproblémát más szemmel nézni. Számos humanista is elkötelezte magát a középkori európai moszlim felfogás és a keresztes hadjárati eszmekör sztereotípiái mellett.

Ami a pápaság politikáját illeti: a pápák végül is nem tudták valóra váltani a tervezett újabb, nagyszabású keresztes hadjáratot az oszmánok ellen. A reneszánsz pápaság programja – a kereszténység békéjének és egységének megteremtése, a pápaság univerzális hatalmának helyreállítása és a török elleni keresztes hadjárat – az újkor hajnalán az ideák világának részévé vált. Mint idea azonban még sokáig hatott. Amikor ugyanis a pápaság a török ellen folytatott harchoz továbbra is a *Respublica Christiana*, a kereszténység összetartozásának eszméjét igyekezett hirdetni, a keresztény közösségi tudatot tartotta életben. Ami a világi uralkodók politikáját illeti: ők nem tartották szem

[11] Ulrich von Hutten: Gesprächbüchlin Herr Ulrichs von Hutten, gekröneten Poeten und Orator, von dem verkehrten Stand der Stadt Rom, das er nennet Vadiscum oder Die römische Dreifaltigkeit. In: Hutten–Müntzer–Luther: *Werke in zwei Bänden*. 1. Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1970. 54–144.

[12] Ulrich von Hutten: Gesprächbüchlin, *i. m.* 67–68, 123, 142–144.

előtt keresztényi kötelezettségeiket a mindennapi politikai életben. A nyugati uralkodók – bár vonakodva – mégis fokozatosan egy, az Oszmán Birodalommal szembeni türelmes és a törökkel való együttélésbe belenyugvó politika irányába haladtak.

1.3. A POLITIKAI FORDULAT

I. Ferenc francia király és V. Károly német-római császár hatalmi vetélkedésének időszaka döntő fordulatot hozott a középkori keresztes eszme átalakulásának folyamatában, s az Oszmán Birodalom és az európai államok kapcsolatában. 1515-ben X. Leo pápa, I. Ferenc francia király és I. Miksa császár nagyszabású keresztes hadjáratot szerveztek a török ellen, melynek élére I. Ferenc kívánt állni. A pápa is őt szándékozott kinevezni.[13] Ám a francia király, karrierje építésének érdekében, nem riadt vissza attól, hogy a törökkel a Német-római Birodalom és annak császára ellen szövetséget kössön. Mindez mutatja, hogy mennyire volt őszinte a hite a keresztény szent háborúban. S ekkor el is hangzik a később még oly sokat hangoztatott figyelmeztetés Lascaris görög származású tudós és diplomata részéről. Lascaris, mint diplomata, figyelemmel tudta kísérni az I. Ferenc és V. Károly közötti diplomáciai bonyodalmakat. Munkásságát lényegében a törökellenes harcnak szentelte. Szerinte a keresztények közötti viszály a török politikának kedvez. Az Oszmán Birodalom politikusai azért imádkoznak, hogy a kereszténység megosztott maradjon. Csak egy megosztott kereszténység teszi lehetővé számukra a terjeszkedést és hatalmuk növelését.[14]

1.4. A TÖRÖKELLENES TERVEZETEK JELLEMZŐI A REFORMÁCIÓ KORÁBAN

A kereszténység megosztottsága csak fokozódott a reformáció és a vallásháborúk időszakában. Az embereket elfoglalták a vallási nézeteltéréseik, a belső polgárháborúk és a nemzetközi háborúk; nem nagyon beszéltek már a keresztes hadjáratról. Figyelmüket inkább az e hadjáratok következményének tekinthető nagy földrajzi felfedezések kötötték le, s az ezzel párhuzamosan meginduló első nagy európai kolonizációs hullám. Csak később, az Oszmán Birodalom nagy hódító korszaka idején, amikor az oszmán

[13] Dorothy M. Vaughan: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1350–1700.* Liverpool, Univ. Press, 1954.

[14] Schwoebel: *The Shadow of the Crescent,* 165–166.

hatalom újra támadást indított az európai területek ellen, növekedett meg ismét a törökellenes harccal foglalkozó röpiratok száma. Ezek a törököt továbbra is a kereszténység örök ellenségeként és katonai agresszorként ábrázolták. A probléma most az volt, hogyan is értelmezze egy igaz keresztény a törökellenes háborút. Mindezt jól tükrözik Luthernek, a keresztény vallás megreformálójának, Erasmusnak, az európai humanizmus nagy alakjának, Busbequius császári diplomatának és De Lanoue-nak, a katonatársadalom képviselőjének a törökproblémával foglalkozó tervezetei. Új szellemben tárgyalják a török elleni harcot, másképp, mint ahogyan a pápaság a török elleni keresztes hadjáratot meghirdetni szokta. Inkább Dubois-nak az egységes Keresztény Köztársaság megszervezésével kapcsolatos nézeteit folytatják. Voltaképpen az előtt a kihívás előtt állnak, hogy megfogalmazzák a háborúviselés és a szövetségi jog alapelveit. Mindehhez először a szent háború tanával és az ahhoz fűződő sztereotípiákkal kellett szembenézniük.

1.4.1. LUTHER

Luther elítélte a pápaság török elleni keresztes hadjárati politikáját, abból kiindulva, hogy keresztényeknek tilos háborút viselniük. Szerinte a törökkérdést úgy kell kezelni, mint Isten büntetését. Isten az ördögöt megtestesítő törökkel bünteti a keresztényeket, éppen a pápák megbotránkoztató politikája és életmódja miatt. Tábori prédikációjában, az „Eine Heerpredigt wider den Türken"-ben,[15] amelyet 1529-ben Wittenbergben adtak ki először, kora vallásos embereihez szól, s vallásos magyarázatot ad a török jelenségre. Luther Dániel próféta látomásainak értelmezése során jutott arra a következtetésre, hogy a próféta látomásaiban negyedikként megjelenő tízszarvú fenevad nem egyéb, mint a római birodalomhoz tartozó tíz királyság. A szörnynek nőtt azonban egy tizenegyedik szarva is, és ez nem lehet más, mint az Oszmán Birodalom. A tizenegyedik szarv kinövése közben három letörött. Ez azt jelenti, hogy a törökök a tíz királyságból hármat elpusztítanak (Ázsia, Egyiptom és Görögország elfoglalása).[16]

A hivatalos egyház természetesen visszautasította Luther eszméit és javaslatait – mint a pápaság hatalma ellen irányuló támadást. A legnevesebb vita Luther és a pápa között éppen a törökkérdésben bontakozott ki. Ennek alapját az képezte, hogy Luther kezdetben azt hirdette, hogy nem kell harcolni a török ellen. El kell viselni azt a büntetést, amit Isten a keresztényekre rótt Jézus tanításainak hálátlan és istentelen megszegéséért. A két birodalomról, az égi és a földi birodalom különválasztásáról szóló tan alapján a törökök és a keresztények közötti küzdelmet Luther tehát az isteni és az ör-

15 Martin Luther: Eine Heerpredigt wider den Türcken. Wittenberg, N. Schirlentz, 1542; uő: Heerpredigt wider den Türken, 1529. In: uő: *Werke*. Kritische Gesamtausgabe. Schriften. 30. Abt. 2. Weimar, H. Böhlaus Nachfolger, 1909. 160–197.

16 Luther: Eine Heerpredigt wider den Türcken. In: uő: *Werke*, 163–164.

dögi birodalom harcaként fogta fel. A szent háború kérdésében Istenre bízta az igazságtételt. A földi halandóknak inkább erkölcsileg kell megújulniuk. Ez minden keresztény legfőbb feladata kell hogy legyen. Mindezt hirdetvén Luther valójában megfosztotta a pápaságot egyik alapfunkciójától, a vallás védelmében indított keresztes hadjáratok vezetésétől. De ennél többet is tett, amikor azonosította – pontosabban egymásnak megfelelő színben tüntette fel – a „pápai harcos népet" a török általa „ördöginek" minősített jelenségével. Amikor a pápai bulla azzal vádolta, hogy állítólag lebeszélte a keresztényeket a török elleni harcról, Luther a „Vom Kriege wider den Türken" (1529)[17] című írásában elismerte, hogy kezdetben valóban ez volt a véleménye. Mindez abból a meggyőződéséből fakadt, hogy Isten akaratának kell érvényesülnie, s nem a korrupt földi világénak. Védekezésül Szent Ágoston tanaira hivatkozott. Egyúttal felveti a kérdést, hogy milyen jogon lehet a török ellen háborút folytatni, hisz Isten tiltja a háborúzást. Válaszában az igazságos háborúról szóló tanból indul ki: a törököknek semmilyen joguk nincs arra, hogy idegen területeket foglaljanak el. Háborújuk nem egyéb, mint rablás és hódítás. Igaz, hogy épp ez az, amivel Isten bünteti a keresztényeket. A törökök nem kényszerből vagy birodalmuk békéjének védelme érdekében harcolnak (miként azt egy igazságos felsőbbség teszi), hanem miként egy tengeri vagy egy utcai rabló. Olyan országokat rabolnak ki és károsítanak meg, amelyek semmit sem tettek ellenük. Mindezt pedig megengedi nekik az isteni törvényük, mely szerint a hitharc istennek tetsző cselekedet.[18] Luther álláspontja a korábbi tradíciókhoz képest lényeges eltérést mutat. Szerinte a törökök ellen azért lehet háborút viselni, mert igazságtalan rablóháborút folytatnak a keresztény területeken. A törökellenes harc indoka tehát nem az, hogy a keresztények hitüket védik a hitetlenekkel szemben. Nem lehet a keresztényeknek a pápaság korábbi gyakorlata szerint Isten nevét kiáltva fegyverekkel csatába vonulni a török ellen a hitharc jegyében. A vallási szempontok csak annyiban érvényesülnek Luther tanaiban, hogy a törököt ördögnek tartja. Az ördög pedig egy szellem, egy démon. Démonok ellen nem fegyverekkel, hanem lelki megtisztulással kell harcolni. Az embereknek igaz keresztényekké kell válniuk.[19]

Luther végül arra a következtetésre jut, hogy a török ellen fegyveres harcot csak a világi hatóság s az azt megtestesítő legjelentősebb európai uralkodó, a császár folytathat – az igazságos háborúról szóló tan értelmében, a nép védelmében, a török terjeszkedése ellen. A török elleni háború tehát védekező háború, s ez természetjogilag igazolható. Luther tehát a török elleni harc folytatásának a jogával a világi felsőbbséget, a császárt ruházza fel. Szerinte ez az isteni elrendelésnek is megfelel, hisz az igazi felsőbbség a császár. Aki a császárnak engedelmeskedik, az Istennek is engedelmeskedik. Nem szabad azonban a pápaság hibás álláspontját követni. A császár e harc során ugyanis nem a kereszténység feje és nem az egyház védelmezője, hanem egyszerűen

[17] Luther: Vom Kriege wider die Türken, 1529. In: uő: *Werke*, 107–148.

[18] Uo. 116.

[19] Uo. 116–117.

csak birodalma lakóit védi.[20] A hangsúly tehát a szükségszerű védekezésen, és nem a vallásháborún van. A védekezés megszervezése pedig sürgős, hiszen az Oszmán Birodalom erős. Luthet egyúttal nagy józanságra intett az ellenük folytatott harc során. Szerette volna elejét venni a felesleges vérontásnak.

1.4.2. ERASMUS

Erasmus ellenezte a háborúviselést. Luther gondolataival és a török háború kérdésével szembesülve véleményét az „Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo"[21] című politikai és keresztény filozófiai értekezésében fejtette ki. Álláspontja a következő: Nem kell jajveszékelni ezen „vadállat" miatt, hanem nyugodtan át kell gondolni, mi a teendő. Ha harcolni kényszerülnek a keresztények a török ellen, előzetesen mindenképpen meg kell javulniuk, igaz keresztényekké kell válniuk. Ez a harc sikerének a záloga, hiszen Isten haragja így enyhíthető. Mivel a Szentírás szerint ebbe az ügybe egyháziak nem avatkozhatnak bele, a török elleni háború a világiak dolga kell hogy legyen. Az állam nyugalma érdekében egy korlátok közé szorított háború keretében harcolhatnak a török ellen, kötelességüket teljesítvén. Erasmus álláspontja lényegében azonos Lutherével, de nyugodtabb és higgadtabb hangot üt meg. Amiben eltér Luthertől, az, hogy a török elleni harc vezetőjeként az egyetemes kereszténységet nevezi meg, s nem egyedül a császárt. Erasmus ugyanis egész életében tartotta magát egy, a keresztény uralkodók közötti szent szövetség eszméjéhez. A négy legnagyobb legitim európai uralkodó (V. Károly, Ferdinánd, a francia és az angol király) vezetésével és teljes egyetértésével képzelte el a török elleni harcot. A vezető szerep V. Károlyé, Európa legtekintélyesebb uralkodójáé. Utána rangban a „legkeresztényibb" francia király áll. Majd Ferdinánd, a török barbárság által a legjobban fenyegetett területek uralkodója következik. A „Béke panaszában" azt a keserű tanácsot adja a keresztényeknek, hogy ha „a háború az emberi nemnek egy végzetes betegsége, ha az ember az életet háború nélkül nem tudja elviselni, akkor legalább a törökök felé engedjen ennek az indulatnak szabad folyást. Ugyan ebből a szempontból is sokkal helyesebb, ha jótettekkel s a becsületes élet példájával próbáljuk őket Krisztus hitére téríteni, mintha fegyverrel támadunk rájuk. De mondom, ha a háború semmiképpen el nem kerülhető, mégis kisebb ez a baj, mintha a keresztények egymás között csapnak össze olyan féktelenül és eszeveszetten."[22] Mindehhez hozzáteszi, mintegy a keresztények közötti szövetségi politikát kritizálva: „Egyébként bizonyos, ha nem is fűzi a törököket kölcsönös megértés

[20] Uo. 129–131.

[21] Ez az értekezés Erasmus Johan Rinchez 1530. március 17-én írt levelében található. Erasmus Desiderius: Utilissima Consultatio de bello Turcis inferendo. In: Desiderius Erasmus: *Opus epistolarum.* 8. Ed. H. M. Allen, H. W. Garrod. Oxonii, Typ. Clarendoniano, 1934. 382–385.

[22] Erasmus: *A béke panasza.* Fordította Komor Ilona. Budapest, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet, 1948. 96.

egymáshoz, a közös ellenség kétségtelenül egy táborba tömöríti majd őket, bármilyen eretnekek is, bármennyire nem ismerik is a szeretet tanítását."[23] A keresztények pedig egymás ellen harcolnak, ahelyett hogy a védelmi szövetséget megteremtenék.

1.4.3. NÉHÁNY FONTOSABB TERV A VÉDEKEZŐ HARC GYAKORLATI KIVITELEZÉSÉRE A 16. SZÁZADBÓL

A törökkérdés világi, történeti és politikai megközelítése különbözött a vallásostól. A törökkel szembeni védekezés gyakorlati megoldását helyezte előtérbe. A 16. századi kortársak az Oszmán Birodalom erejét bizonyos fokú csodálattal szemlélték. Ugyanakkor ez félelmet is keltett bennük. Az általános vélemény szerint az Oszmán Birodalom volt a 16. században a legerősebb hatalom. A nagy kiterjedésű birodalom egységét és erejét a fegyelmezett és jól szervezett hadseregnek és a millet-szisztémának köszönhette. Ez utóbbi lehetővé tette sok különböző nyelvű, vallású és kultúrájú nép békés együttélését. Bizonyos fokú tolerancia érvényesült még a keresztényekkel szemben is. Mindez nem volt jellemző az európai társadalomra. Erről a problémáról Guillaume Postel[24] kezdett el írni. Igyekezett a sztereotípiákat meghaladó objektív leírást adni az Oszmán Birodalom társadalmi szervezettségéről. Jean Bodin[25], Montaigne[26], Charron[27] és Münster[28] annak ellenére, hogy az Oszmán Birodalomban élő törököket továbbra is vad barbároknak tartották, elismerték erejüket és szervezettségüket. Híres török elleni tervezetek ez időszakból Petrus Nannius és Johannes Cuspinianus írásai. Nannius 1536. évi keltezésű felhívása Erasmuséhoz hasonló gondolatokat tartalmaz. A „De bello Turcis inferendo"[29] című kis füzetecskét Nannius Oláh Miklós későbbi esztergomi érseknek ajánlotta. Véleménye szerint a törököket le lehet győzni, ha az összes keresztény felkel, és harcba indul ellenük. Láthatták a keresztények Corvin Mátyást a török ellen küzdeni, és Szulejmánt arra kényszerülni, hogy megfutamodjon Bécs sikertelen ostroma után. Cuspiniánus véleménye, hogy a török lényegében a keresztények közötti ellentétek miatt tud hódítani. Ezért békét kell teremteni Európában a pápa segítségével, és a császár által adott jelre a török ellen kell vonulni. Cuspinianus, német orvos és irodalmár, I. Miksa császár titkos tanácsadója a „De Turcorum origine,

[23] Erasmus: *A béke panasza*, 96.

[24] Guillaume Postel: *De la Republique des Turcs*. Poitiers, Éditions de Marnef, 1560. 39–113, 116–127.

[25] Jean Bodin: *Az államról. Válogatás*. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, Gondolat, 1987. 134–139.

[26] Michel Eyquem Montaigne: *Esszék*. 1–2. Fordította Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001.

[27] Pierre Charron: *De la sagesse*. Leiden, J. Elsevier, 1656.

[28] Sebastianus Munsterus: *La Cosmographie Universelle de tout le monde*. 2. Paris, M. Sonnius, 1625. 527, 624.

[29] Carl Göllner: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. 1. *1501–1550*. Bucuresti–Berlin, Acad., 1959. 575.

religione"[30] című írásában arra hívja fel a keresztényeket, hogy szabadítsák fel Konstantinápolyt. A török közeli végét jósolja egy Konstantinápoly elfoglalását közvetlenül megelőző jóslat alapján. E szerint a város pontosan nyolcvan év múlva fel fog szabadulni. Ennek pedig éppen itt lenne az ideje. Ír arról, hogy egy nápolyi asztrológus is hasonlókat jövendölt. Emlékeztet továbbá arra, hogy egy régi magdeburgi krónikában az áll, hogy Nagy Károly egyik leszármazottja vissza fogja állítani a keleti birodalmat. A továbbiakban Cuspinianus áttekinti a török történelmet: ír a törökök eredetéről, Konstantinápoly és a Balkán meghódításáról, elemzi a birodalom – legfőképpen a vallás és a hadsereg – szervezetét. A török elleni hadjáratot úgy képzeli el, hogy a keresztények csapatai Macedóniában gyülekeznek. A török elnyomás alatt élő népek ellátják őket élelemmel. Innen kiindulva pedig Xerxes, Hannibál, Caesar és Hunyadi János példáját követve nagy erővel és bátorsággal győzelmet aratnának az Oszmán Birodalom hadereje felett. Cuspiniánus felhívást intéz V. Károlyhoz, hogy legyen a keresztes hadjárat vezetője.

Igen érdekes terv De Guillaume de Grantrye de Grandchamps terve 1566–1567-ből, aki Franciaország konstantinápolyi követe volt. De Grandchamps azt tervezte, hogy megszerzi magának a havasalföldi és a moldvai fejedelemség trónját, s a francia hugenottákat áttelepíti ide. Így kívánt véget vetni a vallásháborúknak. Szerinte egy ilyen terv azért lehetséges, mert a hugenották vallása hasonló vagy legalábbis közelíthető a törökökéhez. Miután elfoglalják e két fejedelemséget, egyesülnek Lengyelországgal. Az így létrejött erős állam pedig sikeresen tud támadni mind a Habsburg, mind az Oszmán Birodalom ellen. De Grandchamps terve kapcsolódott a francia politikai tervekhez. Medici Katalin ugyanis valóban szeretett volna megszabadulni a hugenottáktól. Erdélyben, vagy a román fejedelemségekben akarta letelepíteni őket. 1567-ben azonban kitört a második vallásháború és a „Szent Bertalan-éj" által okozott tragédiának már nem lehetett elejét venni.[31]

Az alább következő szerzők, Georgieviz Bertalan, Busbequius és De Lanoue a vallásháborúk borzalmai által letargiába süllyedt és az oszmánok sikeres hódításainak ellenállni képtelen keresztény európaiakat próbálták felrázni s a védekező harc gyakorlati megszervezésére buzdítani.

[30] Joannes Cuspinianus: *De Turcorum origine, religione.* Antverpen, I. Stelsius, 1541. In: Tandafir G. Djuvara: *Cent Projets de partage de la Turquie, (1281–1913).* Paris, Alcan, 1914. 72–74. Lásd még in: Carl Göllner: *Turcica. Die Europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* 1. Bucuresti–Berlin, Acad., 1959. 577.

[31] Djuvara: *Cent Projets de partage de la Turquie,* 80–96.

1.4.4. GEORGIEVIZ

Georgieviz utazó volt. A 16. század elején született és 1560-ban Rómában halt meg. Tizenhárom évet töltött török fogságban. A törökök többször eladták rabszolgának. Végül a jeruzsálemi ferencesrendi barátok mentették meg. A *De Turcarum moribus epitome* (1553)[32] című művében kifejtett gondolatai jelentős hatással voltak a 16. század második felében született török elleni tervezetekre. Georgieviz törökellenes hadjáratra szólít fel. Megállapítja, hogy a keresztények közötti viszályok egyre fokozódnak. Ha nem egyesítik erejüket, a török még sok gondot fog okozni nekik. Elgondolása szerint a keresztények egyesített hadseregébe a német fejedelmeknek ötvenezer gyalogost és húszezer lovast kell küldeniük, az olasz fejedelmeknek ugyanennyit. Spanyolországnak és Franciaországnak pedig támogatnia kellene a keresztény hadsereget. Magyarországnak, a morva és a cseh tartományoknak, Sziléziának és a Duna mellett fekvő országoknak pedig hatvanezer lovast kell kiállítaniuk. Ha a keresztények létre tudnák hozni az egyesült hadsereget, fel tudnák szabadítani Görögországot és Thrákiát. Georgieviz szerint a keresztény és a török harcosok között az a különbség, hogy a keresztények csak a zsoldra gondolnak. A törökök – akiknek olyan nagyszerű vezérük van, mint Szulejmán – elszántan lelkesednek egy eszme iránt. Szerinte a katonák ereje minden korszakban abban az eszmében rejlik, amelyben hisznek.

1.4.5. BUSBEQUIUS

Gislenius Busbequius a politikai élettel szoros kapcsolatban álló, németalföldi nemes, Itáliában tanult humanista. I. Ferdinánd, majd Miksa és Rudolf császár diplomatájaként többször is járt Konstantinápolyban. Kiválóan ismerte az Oszmán Birodalomban uralkodó viszonyokat. Tisztában volt a valóságos erőviszonyokkal. A török elleni harcot ennek figyelembevételével igyekezett szorgalmazni. Világos volt számára, hogy Ferdinánd császárnak ahhoz, hogy a török ellen offenzív politikát folytasson, nincs elegendő katonai ereje. Bölcs politikának tartotta a császár részéről, hogy lehetőleg kerülte a nyílt összetűzéseket a törökkel, és ezzel párhuzamosan megerősítette az erődöket és a védekezést. Busbequius figyelmeztette a császárt és a birodalom lakóit, hogy nem kellene passzívan szemlélniük, hogy a török leigázza szomszédaikat, mindenekelőtt Magyarországot. A törökökre ugyanis mindez serkentően hat. Elősegíti a terjeszkedő politikájukat. Végső soron a török veszély Európát pusztulással fenyegeti. Még sincs senki, aki ellenállást tanúsítana. Fegyverrel még nagyon keveset értek el a törökkel

[32] Bartholomaeus Georgieviz: *De Turcarum moribus epitome.* Lugduni, I. Tornaesius, 1553. In: Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie,* 75–79.; Göllner: *Turcica,* 929.

szemben.[33] Mégis mit kellene tenni – teszi fel a kérdést –, hogy sikerrel tudjanak a keresztények szembeszállni a törökkel? Válaszként a hadseregek megreformálásának szükségességét hangoztatja. A jó hadsereg szakképzett, harcedzett katonákból áll, akik nem zsoldosok, hanem a saját népükből származnak. Nem zsoldosokat kell tehát felbérelni, hanem a saját népből származó katonaságot kell létrehozni. A római kori hadsereget hozza példaként, Flavius Vegetius nyomán. A törökök katonai szervezete a rómaiakéhoz nagyon hasonló. Ez a sikerük magyarázata. Mindezt annak alapján állítja, amit saját szemével látott az Oszmán Birodalomban. Busbequius konklúziója: egy török elleni sikeres háborúhoz alapvetően szükséges a keresztény államok hadseregének reformja. A harcot pedig mindenképpen fel kell venni a törökkel. Megfelelő erőt és ellenállást kell felmutatni velük szemben.[34]

1.4.6. FRANÇOIS DE LANOUE

François de Lanoue nantes-i nemesember volt. Jelentős katonai pályát futott be a korabeli Franciaország vallásháborúkkal terhes világában, és ő maga is csatlakozott a reformációhoz. *Discours politique et militaires*[35] című könyvének XXI. és XXII. fejezetében hosszan ír a török háború kérdéséről. Luther nyomdokain haladva kifejti, hogy a török ellen nem azért kell harcolni, hogy megtérítsék őket, hanem azért, hogy kegyetlen pusztításuknak és zsarnokságuknak elejét vegyék. Az evangéliumot példamutatással és prédikációval kell terjeszteni, s nem erőszakkal. Az Oszmán Birodalom egy borzalmas zsarnokság *(tyrannie)*, ahol az alattvalók szolgák. Vallásukat tekintve a törökök eretnekek. François de Lanoue, aki a morál szempontjából értékelte a társadalmakat, elsősorban az európai kultúra vívmányait féltette a barbár török támadástól. Könyvének XXII. fejezetében[36] felvázolja egy nagyszabású török elleni vállalkozás tervét: Szerinte a lepantói győztes csatát követően kedvező az alkalom egy török elleni háborúra. Ki kellene használni ezt a győzelmet, amely azt mutatja, hogy a keresztények egységesen mégiscsak képesek a török felett győzelmet aratni. Tévedés azonban azt hinni, hogy a török visszavonult. Épp ellenkezőleg, támadásra készülődik. Ezért a keresztény uralkodóknak, a pápának, a császárnak, a spanyol és a francia királynak egyesíteniük kellene erejüket a védekező harcra. Végső soron ő is egy tartós keresztény szövetség létrehozására tesz javaslatot, mely számos előzetes békéltető tárgyalás után jöhetne létre a keresztény uralkodók között. Mindehhez szükségesnek tartja egy szövetségi felsőbb gyülekezet *(assemblée notable)* létrehozását az európai uralkodók között, abból a célból,

33 Busbequius Augerius Gislenius: Epistolae quatuor. In: Busbequius Augerius Gislenius: *Omnia quae extant.* Pestini, F. A. Eitzenberger, 1758. 226–229.

34 Augerius Gislenius Busbequius: Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium. In: uő: *Omnia quae extant.* Pestini, F. A. Eitzenberger, 1758. 234–268.

35 Francois de Lanoue: *Discours politiques et militaires.* Éd. F. E. Sutcliffe, Genève, Droz, 1967.

36 Uo. 437–516.

hogy minden felmerülő kérdést megtárgyaljanak és eldöntsenek. Mivel a császár lenne a török elleni igazságos háború vezetője, így őt illetné meg az ezzel együtt járó legnagyobb tekintély is a keresztény uralkodók között. A társult uralkodók tanácsának székhelyét a császár jelölhetné ki, melyre legalkalmasabb Augsburg városa.

François de Lanoue tehát az igazságos háború elvét követve a császárt tekinti a török elleni harc fő vállalkozójának. Ugyanakkor világosan látja, hogy a császár hatalmának megnövekedése igen komoly probléma. Voltaképpen ez az a tény, amely a török elleni közös fellépést mindenkor meghiúsította. Ezzel kapcsolatban igyekszik magyarázni a francia–török szövetség hagyományait. Véleménye szerint, ha a keresztény uralkodóknak sikerülne erejüket egyesíteni a török ellen, és sikereket érnének el, akkor e győzelemből mind a tengeren, mind a szárazföldön az ausztriai ház profitálna. Mindez növelné az európai országok feletti befolyásukat, amely már eddig is túl nagy volt. A szomszédos államok félnek is a Habsburg császártól. Hangsúlyozza, hogy amikor a francia királyt a törökkel fenntartott kapcsolatai miatt vádolják, nem szabad elfelejteni, hogy a Habsburg-házat sem túlzottan zavarja a perzsákkal való szövetsége, akik szintén mohamedánok, miként a törökök.[37]

François de Lanoue nagyra értékeli a lepantói vereség jelentőségét, mivel a keresztények abban a tévhitben éltek, hogy a törökök a tengeren verhetetlenek. Don Juan d'Austria győzelme bebizonyította azonban, hogy ez nem igaz. A török legyőzhetetlenségének mítosza csorbát szenvedett. Most már reménykedni lehet, talán enyhül Isten büntetése.[38] A törökök Lepantónál elszenvedett veresége után François de Lanoue úgy vélte, hogy a feltételek adva vannak egy sikeres törökellenes vállalkozáshoz. A keresztények nagy erőkkel rendelkeznek: van elég fegyver, ágyú, katona, hajó és kiváló hadvezérek. A vállalkozáshoz financiális alapot kell létrehozni, jól képzett katonák kellenek, s szigorú hadi fegyelem. Az ismert törökverő ősöket – Hunyadi Jánost, Corvin Mátyást, Szkander béget – állítja példaként. Terve szerint egy egyszerre végrehajtott szárazföldi és tengeri támadás során 30 ezer harcos közelítené meg az Oszmán Birodalmat Spanyolország és Itália felől. A császár jelentős haderővel Magyarországról támadna. Csatlakoznának hozzá a német fejedelmek, a svéd, a dán, a cseh és a magyar királyság által kiállított segélyhadak, valamint a lengyel király. E sereg 35 ezer lovasból, 30 ezer gyalogosból és 10 ezer pionnierből (utász) állna. A szárazföldi csapatok másik részét a francia király és az angol királyság seregei tennék ki. Ez mintegy 20 ezer gyalogosból és 5 ezer lovasból állna. A két hadsereg egyesülése után létrejött körülbelül 120 ezer harcost számláló keresztény hadsereg minden bizonnyal elég lenne a győzelemhez. De Lanoue katonai terve szerint az egyesült (pontosabban együtt működő) keresztény hadsereg négy éven keresztül, pontos haditerv alapján, szisztematikusan szorítaná ki a törököt Európából. Ő maga harcedzett katona lévén, szinte előre látja a

[37] Uo. 448–449.
[38] Uo. 470–471.

hadjárat eseményeit, és mindezt hosszan le is írja.[39] Végül, lezárásként és önigazolásként a hagyományos sztereotípiákhoz tér vissza: hangsúlyozza, hogy a vállalkozás igazságos és fontos, mivel a török ördög, rabló, fosztogató és barbár.[40]

A 16. században tehát új vonásokkal gazdagodott a törökellenes irodalom: a „szent háború" eszmerendszere felbomlott. Az élet realitása a „védekező háború" megszervezésének szükségességét tűzte napirendre. Szulejmán uralkodása alatt az Oszmán Birodalom világbirodalommá vált. A törökök komoly sikereket értek el, a közép-európai térségtől egészen az Indiai-óceánig. A hangsúly Luther fellépésétől kezdve szükségszerűen az agresszorrá minősített Oszmán Birodalom elleni védekező háborúra került át a császár vezetésével. A török elleni háborút ezentúl az igazságos háború elve alapján ítélték meg, melyet a természetjog igazolt. Számos javaslat született a védekező háború kivitelezésére. Felmerült a hadsereg reformjának szükségessége is. Az európai uralkodók közötti védelmi államszövetség megszervezésével kapcsolatban elhangzottak az első javaslatok egy európai tanács létrehozására, mely az uralkodók képviselőiből áll. Feladata az európai uralkodók közötti kapcsolatok békés mederbe terelése, a vitás kérdések rendezése és a török elleni harc megszervezése. Ám a valóságban az európai hatalmak megosztottak voltak. Sőt, I. Ferenc törökkel kezdeményezett szövetsége óta az Oszmán Birodalmat, mint szövetségest, a Habsburg császár és a francia király közötti hatalmi versengés céljaira használták fel. A legnagyobb problémát mindennek következtében az okozta, hogy miként valósítható meg az európai uralkodók együttműködése a török ellen akkor, amikor mindegyik hatalom csak az alkalmat kereste, hogyan tudna előnyökhöz jutni a másik kárára. A keresztes hadjárati sztereotípiák pedig a dinasztikus-monarchikus nemzetállamok hatalmi versengése közepette továbbéltek, és sajátosan színezték a kor politikai viszonyait.

[39] Uo. 490–514.
[40] Uo. 515–516.

2. AZ OSZMÁN BIRODALOM A 17. SZÁZADI POLITIKAI IRODALOMBAN

A nagy földrajzi felfedezések korában új geográfia alakult ki, s új lehetőségek nyíltak meg az eddig ismeretlen területek kiaknázására. A világ kiszélesedése és az európaiak újvilágbeli hódításai következtében a figyelem elterelődött az Oszmán Birodalomról. Mindez elősegítette az Oszmán Birodalom fennmaradását és további terjeszkedését, mely a törökprobléma állandó jelenlétét eredményezte a 17. században.

A kolonizáció első hulláma nagy gazdasági és társadalmi válsággal járt együtt. A fennálló társadalmi rend keretei között új polgári viszonyok fejlődtek ki, amelyek jelentős belső társadalmi feszültséget okoztak. A gyarmatokról beáramló áruk inflációt idéztek elő, az emberek életszínvonala csökkent. A korszak a nyomor és szerencsétlenség kora volt. Ugyanakkor a reményé is, hogy mégiscsak lehetséges egy sokkal humánusabb és racionálisabb társadalom létrehozása. Az utópiák – melyekből számtalan született ekkortájt – ennek a reménynek adnak hangot. A humanisták és az új eszmék megfogalmazói számos ellentmondással találták szemben magukat, amelyet nem tudtak megválaszolni. Jóságos uralkodó, filozófus király, felvilágosult elit, az értelembe vetett remény, a természetjog uralkodása és az annak való engedelmeskedés, Isten földi birodalmának létrehozása, minden keresztény és nem keresztény világszövetségének megteremtése útján – ilyen és hasonló témák kerültek szóba a humanisták töprengései során.[41] Ugyanez jelenik meg a 17. század első felében született politikai tervezetekben is, melyek töprengő gondolatok arról, hogyan lehetne a középkori európai keresztény világkép és az azt megtestesítő *Respublica Christiana* eszmekörének felbomlása után az önálló nemzetállamok együttesévé fejlődő európai államszisztéma keretei között egy békés, erős és egységes európai államközösséget létrehozni, ragaszkodva a keresztény kultúrközösség vallási hagyományaiból fennmaradt egységtudathoz. A probléma az volt, hogy nem tudták eldönteni, vajon egy, a régi kötöttségeit elvesztő közösséget kell-e újjászervezni a modernebb viszonyok között, avagy az önállóvá váló államok hatalmi törekvéseit kell-e letörni, és jó intézmények által szabályozni.

További problémát jelentett a keresztény Európa számára az újonnan felfedezett területek lakosságához való viszony kérdése. Mindez egy békés világközösség alapjai megvetésének nem kis horderejű problémája elé állította a kor gondolkodóit. Az első nagy kolonizációs hullám nagy politikai válsággal járt együtt a keresztény Európában. Ezen általános politikai válság közepette hallatni tudta szavát a gyarmatosítás ellenzéke is. Miközben azon töprengtek, hogy jogos-e idegen, eddig ismeretlen népek meghódí-

[41] Campanella Napvárosa mindezt jól ki is fejezi. Tommaso Campanella: *A Napváros*. Fordította Sallay Géza. Budapest, Gondolat, 1959.

tása, elindították egy nagy vitát a háború jogosságáról, mely szükségszerűen vonta maga után a népek és emberek jogairól való töprengéseket. Útjára indult tehát a nemzetközi jog, a népjog és az emberi jogok alapelveinek kidolgozása.[42]

A gyarmatosítás jogi keretek közé való szorítása során a kor gondolkodói szükségszerűen szembetalálták magukat a kereszténység és az iszlám között fennálló állandó „szent háború" tényével, s ezzel kapcsolatban is állást kellett foglalniuk. Ugyanakkor az Oszmán Birodalom, mint az európaiak számára egy más kultúrát megtestesítő idegen, ellenséges hatalom, összehasonlítási alapul is szolgált az új világgal kialakítandó viszony tárgyalása során. Az 16. században az Oszmán Birodalommal kapcsolatban kialakított jogilag igazolt álláspont – amint arról fentebb már szó volt – az igazságosnak minősített védekező háború elve volt. E mögött valóságos tényként az állt, hogy a keresztényeknek valóban védekezniük kellett. Vajon hol húzták meg a mértéket az új világ népeivel kapcsolatban, akik nem a keresztény kultúrkörhöz tartoztak, s nem is fenyegették hódítással a keresztényeket?

A kor egyik fő kérdésévé tehát a háború viselésének jogi rendezése vált. Mindezt szükségessé tették és előmozdították a kiszélesedő világgazdaság és a kereskedelem érdekei, hiszen a kereskedelem szabad folytatásához mindenekelőtt békére volt szükség. Hoz-e újat az eddig ismeretlen, más kultúrájú, más vallású népekhez való viszony jogi rendezésére való törekvés az Oszmán Birodalomhoz való viszonyban, vagy sem? Milyen eredményekre vezet ez a töprengés a vallásháború és a szent háború viselésének jogát illetően akkor, amikor a kereszténység továbbra is egy nem keresztény világgal szembenállónak tekintette magát, és a török veszély is jelen volt még.

2.1. A *JUS AD BELLUM* KÉRDÉSE (JOGOS-E A VALLÁSHÁBORÚ ÉS A „SZENT HÁBORÚ"?)

A keresztények háborúval kapcsolatos bizonytalanságának egyik fő oka az, hogy a Biblia nem fogalmaz határozottan e kérdésben. Általában tiltja a háborúzást, elismeri azonban az igazságos önvédelem jogosságát.

Az igaz háború keresztény doktrínája Augustinushoz nyúlik vissza, aki a Biblia alapján alakította ki elképzeléseit. Augustinus értelmezése szerint a Biblia tartalmaz egy igaz háborúra vonatkozó koncepciót, mely szerint az a háború igazságos, amelynek a célja az igazságtalanság megbosszulása. Azt a várost vagy népet, amely nem akarja megbüntetni a lakói által végrehajtott igazságtalan cselekedetet, s nem hajlandó vissza-

[42] Arthur Nussbaum: *A Concise History of the Law of Nations*. New York, Macmillan, 1954. 77–84.; Ernest Nys: *Les Théories politiques et le droit international en France jusqu'au XVIIIe siècle*. Paris, Fontemoing, 1891. 111–129.

adni, amit igazságtalanul elvett, háborúval kell kényszeríteni erre. A vallásháborút illetően Augustinus úgy foglalt állást, hogy Isten maga is elrendelhet háborút. Ez a „szent háború" a legigazságosabb háború. Mindenekelőtt a nem keresztény népek és az eretnekek ellen irányul.[43] Voltaképpen a keresztes hadjáratok is ezt az ideológiát képviselték.

A 16. századig nagyjából az a felfogás élt, hogy jogos háborút viselni abban az esetben, ha igazságtalanság történik, és ha a háború a béke és a javítás érdekét szolgálja. Jogos továbbá háborút viselni a vallás érdekében. Azonban sem a világi, sem a vallási célok érdekében folytatott háború nem volt pontosan limitálva. A vallással kapcsolatban felmerülő további probléma az volt, hogy lehet-e a vallást erőszakosan terjeszteni. A vallási okból indított háború esetében a védekezés, tehát a más vallás védelme elfogadott volt. A vallásháború problémájának pontos elemzése azonban csak ezután következett.

A keresztény vallás megreformálója, Luther, amint arról fentebb már szó volt, új alapokra helyezte a vallásháború kérdését. Következett ez a „két regimentről" szóló tan általa adott értelmezéséből. Az eredmény az volt, hogy az eltérő vallás nem ok a háborúra, hiszen e téren az igazságtétel Isten birodalmára tartozik. Az igazságos háborúról szóló tan lutheri felfogása értelmében a török elleni háború tehát csak védekező háború lehet – a legfőbb világi hatóságot megtestesítő császár vezetésével. De Lanoue, aki művelt és érzékeny lelkületű katonaember volt, a franciaországi vallásháborúk borzalmai hatására új hangot hozott a háborús irodalomba. Nem a *jus ad bellum*ra koncentrált, mivel hivatásos katona lévén a háború volt a foglalkozása, hanem a *jus in belló*ra. Tehát arra, hogy mi a megengedett egy háborúban. A vallásháborúk borzalmas tapasztalatai arról győzték meg, hogy korlátozni kell az erőszak mértékét, mind a harcmezőn, mind a civil lakosságot illetően.

A katolikus spanyol birodalomban is felvetődött a *jus ad bellum* kérdése. Nagy szerepe volt ebben a spanyolok Európán kívüli terjeszkedésének, s az ezzel kapcsolatban felmerült problémának: mi megengedhető az újvilág népeivel szemben? Vitoria elvetette a vallás érdekében folytatható szent háborút. Az eltérő vallás szerinte sem ok az igazságos háborúra, s ugyanúgy nem lehet ok a hatalom kiterjesztése a személyes dicsőségvágy vagy az egyéb előnyökre való törekvés sem. Az egyetlen ok a háborúra, ha igazságtalanságot kell elszenvednünk valakitől. A vallásháborút úgy ítéli meg, hogy az mindenképpen offenzív, mert célja a vallás terjesztése. Felteszi a kérdést, vajon a háború lehet-e jogos mindkét oldalról. Ez szerinte előfordulhat, ha mindkét uralkodó azt hiszi, hogy igaz háborút folytat. Erről van szó például a törökök esetében, akik azt hiszik, az iszlám hirdetése igaz ok a keresztények elleni háborúra. A keresztényeknek is joguk van védekezni, így ők jó ügyért harcolnak. Ha azonban mindkét fél igazságos harcot folytat, paradox helyzet alakul ki: mindenki ártatlan, és senkinek sincs joga megölni senkit. De a dilemma megoldása mégis egyszerű: a keresztényeknek van igazuk,

[43] *Aurelius Augustinus Isten városáról írt 22 könyve.* Fordította Dr. Földváry Antal. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942. 86–87.

mert ők védekeznek a török ellen, s nem vallási harcot folytatnak. A török viszont a vallás érdekében offenzív háborút folytat. Vitoria ez utóbbit elutasítja, és csak a természetjog szerinti védekező harcot nevezi igazságosnak. Szerinte ezt kell mértéknek tekinteni.[44] Ha viszont a másik oldalról nézzük meg a problémát – töpreng tovább Vitoria –, s azt vizsgáljuk, vajon folytathatnak-e a keresztények háborút azért, hogy a törököket megtérítsék, válasza ugyanaz: a megtámadott félnek joga van védekezni. Mivel Vitoria számára a vallásháború megengedése a mindkét oldalról igazságos háború esetét idézi elő, ezért megtiltja a vallás érdekében folytatott háborút. A kereszténység csak békésen terjeszthető a Szentírás megismertetésével. Az igaz háború doktrínája értelmében Vitoria is megkülönbözteti a *jus ad bellum*ot a *jus in bellő*tól. Ha a vallásháborút megengedjük, és mindkét fél igazságosan folytathat háborút, akkor nem tartható be a *jus in bello,* tehát a háború fanatikussá válik, és eluralkodik az erőszak. Vitoria az igaz háború okaként valamilyen természetesen definiálható, politikailag manifesztálható okot jelöl meg. Ez a modem értelemben vett igaz háború jogának gondolata, s ez vezet el majd a nemzetközi jog szabályrendszerének szükségszerű kialakulásához.

Vitoria abból indult ki, hogy a világ az államokban szerveződött emberek univerzális közössége, amely a természetjogra van alapozva. Így probléma volt számára a spanyol gyarmatosítás legitimálása. Megoldásként a keresztényi szempontból legelfogadhatóbb magyarázatot adta, mely szerint a kolonizáció azoknak az embereknek a jólétét és érdekeit szolgálja, akik még sem kulturálisan, sem politikailag nem eléggé érettek (úgymond a gyermekkor szintjén vannak). A spanyolok a saját irányításuk alá vonhatják ezeket a területeket, hiszen mindez e népek javát szolgálja.[45] A Vitoria által felvetett probléma mai fogalmakkal élve tulajdonképpen más országok belügyeibe való beavatkozás humanitárius okokból. Vitoria tehát megtiltja a vallás terjesztése érdekében folytatott szent háborút, és megengedi a misszionáriusok és a kereskedők szabad tevékenységét.

Ám felmerül az a probléma, hogy a gyakorlati megvalósítás során vajon betarthatóak-e az általa kifejtett elvek? Gondoljunk csak arra, hogy amikor Vitoria alkotott, V. Károly uralkodott Spanyolországban, s ez volt a spanyol hatalom fénykora Európában és az Újvilágban. Egy olyan periódus volt ez, amikor a spanyol politikai és katonai hatalom és a katolikus vallás összefonódtak egy hatalmas birodalom irányítására. A spanyol katolicizmus missziós politikája, egy univerzális világmonarchia létrehozására való törekvése nagy félelemmel töltötte el magukat az európai népeket is. Különösen érzékelhető volt ez Angliában, ahol védekezésül a szent háború *(holy war)* doktrínával reagáltak, s továbbra is elfogadták a szent háború viselésének jogosságát.

[44] Franciscus de Vitoria: De Indis, recenter inventis et de jure belli hispanorum. In *Barbaros. Relectiones. (Vorlesungen über die kürzlich entdeckten Inder und das Recht der Spanier zum Kriege gegen die Barbaren, 1539.)* Lateinischer Text nebst deutscher Übersetzung. Hrsg. Walter Schätzel. Die Klassiker des Völkerrechts, Tübingen, 1952. 129.

[45] Vitoria: *De Indis, recenter inventis et de jure belli hispanorum,* 115.

A 17. századi Angliában elterjedő *holy war*-koncepció szószólója Bacon volt. A „Discours of war"-ban[46] azt írja, hogy mióta Spanyolország a keresztény vallás protektorának deklarálta magát, az angolok félnek, hogy a spanyolok eltiporják az anglikán vallást, és kiterjesztik a katolicizmust Angliára is. Bacon attól tartott, hogy a spanyolok a pápai jogot fegyverrel fogják terjeszteni, miként a törökök Mohamed jogát.[47] Úgy vélte, hogy a spanyolok a vallás ürügyén folytatnak majd offenzív háborút Anglia ellen, miként a törökök az európai országok ellen. Ebben az értelemben a spanyolok valláshábonúja offenzív, míg az angoloké defenzív jellegű, tehát igazságos az „igaz háború" doktrínája értelmében. Hiszen az anglikán vallás alávetése a spanyolok által magának az angol nemzetnek az alávetését is jelentené. Véleménye szerint tehát a vallás terjesztése érdekében folytatott háború igazságtalan, míg a vallás védelmében folytatott háború igazságos. Bacon párhuzamot von a török szent háború és a spanyol kormányzat missziós politikája között. Ugyanakkor a keresztények és a nem keresztények közötti vallási háborúkat elkülöníti egymástól. A török elleni „szent háború" vonatkozásában a megelőző és védekező harcra teszi a hangsúlyt. A keresztény fejedelmeknek – Bacon szerint – mindig elegendő jogalapjuk van a török elleni háborúra, melynek nem az eltérő vallás az oka, hanem a valóságos félelem. Az Oszmán Birodalomban uralkodó mohamedán jog szerint ugyanis a törökök bármikor támadhatnak a keresztények ellen a birodalmi jog terjesztése céljából. Ezért a keresztények számára az Oszmán Birodalom állandó háborús fenyegetést jelent. A keresztények részéről tehát jogos az állandó készenlét a megelőzés céljából.[48] A vallási egységről írt esszéjében így foglalja össze álláspontját: „Két kardja van a kereszténységnek, a szellemi és a világi, s mindkettőnek megvan a maga helye és feladata a vallás fönntartásában. Sohasem szabad azonban a harmadik kardot: a Mohamedánét vagy más hasonló kardot megragadnunk, azaz háborúsággal terjesztenünk a vallást, vagy véres erőszakkal lelkiismereti kényszert gyakorolnunk, kivéve a nyílt botrány, az istenkáromlás, s az államra veszélyes egyházi praktikák esetét; még kevésbé zendülést szítanunk; összeesküvéseket, forradalmakat szentesítenünk; fegyvert adnunk a nép kezébe, és a többi, s bármiféle Isten kegyelméből való hatalom megdöntésére törekednünk. Hiszen mindez annyi, mint a fürdővízzel kiönteni a gyereket, keresztyénnek tekinteni az embert, de közben elfelejteni, hogy ember."[49] Konklúziója szerint csak a legnagyobb megfontoltsággal szabad kirántani a világi kardot vallási ügyekben. „A vallás ügyét nem lehet vérszomjas fejedelmek förtelmes kegyetlenkedéseivé, tömegmészárlássá, s államok és kormányzatok

[46] Francis Bacon: A Discours of War. In: *The Philosophical Works of Francis Bacon.* 2. Ed. Baron of Verulam. London, 1733. 168.

[47] Bacon: A Discours of War, *i. m.* 176.

[48] Uo. 171–172.

[49] Francis Bacon: A vallási egységről. In: uő: *Esszék avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre.* Fordította Julow Viktor. Budapest, Magyar Helikon, 1986. 15.

felforgatásává átváltoztatni. Mert az olyan lenne, mintha a keresztyén egyház bárkájára gyilkos kalózhajó zászlaját tűznék ki."[50]

Az, hogy Bacon az erőszakosan terjeszkedő spanyol katolicizmussal szemben is „szent háborút" hirdet, azt mutatja, hogy az angolok féltek a nagy katolikus spanyol nemzettől, annak univerzális monarchikus törekvéseitől s a katolikus egyház mindenhatóvá tételétől. Így érthető, hogy a protestantizmus az angolok számára a patriotizmus egyik aspektusává vált. Mindez azért történhetett, mert a kor embere számára nem voltak olyan „földi felettesek", mint például a későbbi nemzetközi jogrendszer és nemzetközi döntőbíróság. Az államok közötti vitás ügyek békés rendezése érdekében így csak a képzeletükben élő isteni törvényszékhez folyamodhattak. Az isteni törvényszék által elrendelt háború pedig „szent háború"-nak minősült. A döntőbíróság intézményének hiánya mindenképpen nagy volt. A Bacon által megfogalmazott sajátos angol jelenség jól mutatja ezt.[51] S nemcsak Bacon esetében van elbizonytalanodás és habozás a keresztények közötti, s a keresztényeknek a nem keresztények elleni vallási háborúját illetően. Ezért gyakran nehéz is megfogalmazni a korszak gondolkodóinak álláspontját e kérdésben. Lassan-lassan azonban mégis nyilvánvalóvá vált, hogy a megoldás mindenképpen csak az lehet, hogy a vallás miatt egyáltalán ne lehessen háborúzni. Ez a gondolat ekkortájt már megfogalmazódott. A gyakorlatban azonban csak nehezen tudott érvényre jutni. Jól példázza ezt a korábbi évszázadok gondolkozását szintetizáló Grotius esete.

Grotius volt az, aki egybedolgozta régi korok s a megelőző századok gondolatait, és egy új koncepciót alakított ki a nemzetek közötti kapcsolatokra vonatkozóan. Nem volt abszolút pacifista, nem zárta ki a háborút, hanem a háborúk elkerülésére és a már folyamatban lévő háborúk határok közé szorítására adott szabályokat. Nagy hatással volt nézetei kialakítására a spanyol iskola, Vitoria és Suarez tevékenysége. Grotius fő mondanivalója szerint a keresztény népek közötti háborúban egyedül a természetjog az, amelynek törvényei irányadóak – vagyis a jogos önvédelem. Grotius elvetette a vallásháborúkat. Úgy vélte, hogy az eltérő vallás nem lehet ok igazságos háborúra. Azonban míg Vitoria azért tiltotta meg a vallásháborút, mert az igazságos háborúhoz vezethet mindkét oldalról, addig Grotius szerint, mivel az önvédelem jogos, nem lehet a háború jogtalan voltáról beszélni vallásháború esetén sem. Akit megtámadtak, védekezhet; akik önvédelemből harcolnak, jogos harcot folytatnak – bármilyen okból is támadták meg őket. Ha viszont elfogadjuk, hogy a vallásért háborút folytatni jogos ok lehet, akkor egy hitetlen uralkodó jogtalanul védekezne.[52] Grotius tehát Vitoriától annyiban tér el, hogy szerinte ha a vallásért folytatott háború jogos, egy hitetlen uralkodó nem állhat ellen. Ha a vallás érdekében folytatott háború igazságtalan, akkor jogos az-

[50] Bacon: A vallási egységről, *i. m.* 16.

[51] J. Turner Johnson: *Ideology, Reason and the Limitation of War. Religious and Secular Concepts, 1200–1740.* London, 1975. 82.

[52] Johnson: *Ideology, Reason and the Limitation of War,* 221–222.

zal szembeszegülni, tehát mindkét esetben az egyik fél részéről jogos a háború. Grotius azért utasítja el a vallásháborút, mert az ellentmond a természet törvényeinek. Véleménye szerint minden vallás fanatikus, mert azt hirdeti, hogy a saját hite a legjobb. Ezért jobbnak látta megtiltani az erőszakot eltérő vallás miatt.[53]

Grotius végül is sohasem tisztázta igazán a keresztény és nem keresztény államok közötti háborúra vonatkozó gondolatait. Nem világos, hogy a vallásháború megtiltása csak a keresztények között érvényes-e, vagy a törökre is vonatkozik. Úgy tűnik azonban, hogy a természetjogból kiindulva Grotius inkább a törökkel szembeni védekező háborúra teszi a hangsúlyt. A török háború kérdésével kapcsolatban a keresztény vallás igaz voltáról írt értekezésében[54] kifejti, hogy a török háborúi nem igazságosak, mivel fegyvereiket olyan emberek ellen használják, akik ellenük semmit sem tettek, és nem tudnak semmi másra hivatkozni, csak a vallásra, amely bizony elég vallástalan *(irreligieuse)* dolog. A vallást ugyanis nem fegyverrel, hanem tanítással és meggyőzéssel kell terjeszteni. A törökök Grotius szerint egyébként saját maguk is megcáfolják a szent háború tanát, mivel mindazoknak, akik alávetik magukat a török fennhatóságnak, megengedik, hogy megtartsák vallásukat.[55]

Később, a század második felében, Locke, akinek a *jus ad bellum*ról alkotott felfogása lényegében azonos volt Grotiuséval, a társadalmat egyenlő államok szövetségének képzelte el, amelyet a természetjog szabályai kötnek egybe. Hangsúlyozta az egyház és az állam különválásának szükségességét.[56] Háború csak igazságtalanság esetén, a közjó érdekében folytatható. Amiben Locke háborúról alkotott véleménye Grotiusétól különbözik, az a háború erős korlátozása. Ennek értelmében nem lehet elpusztítani az ellenfél országát, s nem lehet birtokba sem venni azt. A népeknek a háborút okozó vezetők eltávolítása és megbüntetése után joguk van új kormányzatot létrehozni.[57]

Az igaz háború elmélete tehát a 16. és 17. században átalakult. A középkori „igaz háború" doktrínája Európában a reformációt követően kettévált. Az egyik oldalon a szent háborús elmélet továbbra is virágzik, a másikon pedig betiltják a vallásháborút. S ez a másik ág volt az, amely a 17. és a 18. században lehetővé tette a nemzetközi jog elméleti kifejlődését. A vallásháborúk megtiltása után az európai gondolkodók arra lettek rászorítva, hogy a földi társadalmak konfliktusainak megoldására kidolgozzanak egy rendszert, amely feloldja az ellentéteket, és biztosítja a békét. Mindez igen jelentős feladatnak bizonyult a következő századok gondolkodói számára.

[53] Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról.* 2. Szerk. Hajdú Gyula. Budapest, Akadémiai, 1960. 456–464.

[54] *Hugo Grotziusnak a keresztyén vallás igazságárul írott könyvei.* (De veritate religionis Christianae). Fordította: Egy bujdosó magyar [Diószegi Kis János]. Marburg, Müller, 1732.

[55] Grotius: *A keresztyén vallás igazságárul,* 344.

[56] John Locke: *Levél a vallási türelemről.* Budapest, Akadémiai, 1982. 67, 121–125.

[57] John Locke: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról.* Budapest, Gondolat, 1986. 50–54, 142–145.

Ám azzal párhuzamosan, hogy gyengült a „szent háború" eszméje, megerősödött a misszió, amely a régi keresztes hadjárati értelemben vett szent háború modernebb változatának tekinthető. A 17. században a nem keresztény népekkel szemben ez a humanitárius missziós irány vált uralkodóvá. A misszió a kereszténységnek a nem keresztény vallású és kultúrájú területeken javító céllal való terjesztése a kereszténység kulturális fölényének biztos tudatában. Ha azonban a misszió lényegi tartalmát valaki komolyabban megvizsgálja, mégiscsak az derül ki, hogy a jótékony célú misszió nevében a pogányok földjei elfoglalhatók, kormányzataik kicserélhetők voltak. Jól mutatja ez Vitoria logikai építményének ellentmondásait. Ez a missziós magatartás hasonlított a törökkel szembeni mindenkori állásfoglaláshoz. A világ népeinek egyenjogúsítása – amint azt Locke is felvetette – csak a népjog szekularizációja útján volt lehetséges, melyhez az első lépést a vallásháborúk betiltása jelentette.

2.2. A MISSZIÓ, AZ UNIVERZALIZMUS ÉS A KERESZTES HADJÁRATI HAGYOMÁNY KEVEREDÉSE A FRANCIA POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

A felfedezések hatására a világ kiszélesedett, s az ezzel párhuzamosan létrejött világforgalom, világkereskedelem modern Európává változtatta a középkori latin kereszténységet. Kezdett kialakulni a világ új univerzálhistorikus nézőpontból való megközelítése, mely szerint az egész világ egy politikai egységgé fejlődött a történelem folyamán. Világgazdasági, világpolitikai s népjogi gondolatok jelentkezése mellett élénk vita bontakozott ki a tengerek szabadságáról, mely a világkereskedelem és a kolonizálás spanyol monopóliuma ellen irányult. Mindezzel párhuzamosan a 17. században tudatosodott igazán a keresztény misszió már régóta létező jelensége.[58] A 16–17. században az európaiak továbbra is keresztény kategóriákban gondolkoztak, és egy pogány világgal szembenállónak látták magukat. Bár világos volt, hogy létező államokkal és népekkel kell számolniuk, mégis elvont vallási kategóriákban fogalmaztak, mint „igazhitű keresztény", „zsidó", „pogány", „mohamedán". A keresztények és pogányok, keresztények és nem keresztények közötti megkülönböztetés mögött egy teológiailag megalapozott népjog húzódott meg. A misszió e vallásos világfelfogás keretében a kereszténység azon világpolitikai kezdeményezésének tekinthető, hogy az egész világot keresztényné tegyék. A kereszténység társadalmi és politikai egységéből kiindulva, az Evangélium által hirdetett missziót követve hasonló feladatot jelöltek ki, mint amilyen a modern

[58] Jean Meyer: *Les Européens et les autres de Cortès à Washington.* Paris, 1975. 274–279.

szekularizált nacionalizmusban és az imperializmusban a küldetéseszme.[59] S ez az, ami az első nagy kolonizáció korában felváltotta a „szent háború" eszmerendszerét.

A missziós vallásterjesztésnek univerzalisztikus jellege volt, s általában egy expanzív nép terjeszkedési igényeivel párosult. Az univerzális világmonarchia létrehozása a 16–17. századi európai politikai gondolkodás egyik fő áramlatává vált. Erre jó példa Guillaume Postel (1510–1581) véleménye, aki mint „a világ egyetértésének apostola" az univerzális világmonarchia létrehozásának egyik első szószólója volt. Minden nem keresztény és keresztény egységét tervezte egy vallási világszövetség keretében – az egyik európai uralkodó mint „rex christianissimus" irányításával. E „legkeresztényibb" király a világ legfőbb uralkodójaként Jeruzsálemben székel, és egy univerzális világrendet irányít. Postel szerint a francia király predesztinált erre a szerepre. Az univerzális monarchia akkor jön létre, amikor kialakul a világ egyetértése, a Földön helyreáll az ember teremtésekor fennálló eredeti harmónia, és megvalósul Isten királysága. Postel mindenkit felszólít, hogy tevékenykedjen a világ vallási, politikai és szociális egysége érdekében. Univerzalisztikus világegység gondolata javító szándékú világmissziós ideológia. Ez Campanella munkásságában folytatódik.[60]

A világpolitikai gondolkodás katolikus univerzálmonarchisztikus tendenciájának másik fő képviselője a dominikánus szerzetes, Tommaso Campanella. A Napállamról szóló utópiájában[61] a világbéke rendjének programját fejti ki egy teljhatalmú papuralkodó fennhatósága és vezetése alatt. Ezt a világmonarchiát – a nemzetek katolikus szövetségét – az új, univerzális világvallás alapelvei szerint irányítanák. Campanella univerzalisztikus monarchiája tehát egyáltalán nem volt azonosítható a német történelemben oly nagy szerepet játszó császárság fogalmával: a német nép római császárságának birodalmi ideológiájával. Campanella az államok európai és nemzetközi szinten létrehozott föderatív szövetségének a híve volt. Ez a modern értelemben vett teokratikus köztársaság, a keresztények világköztársasága, az emberek boldogulását és jólétét szolgálta.[62] Szerinte az univerzális monarchiát ebben az új világmonarchia (nemzetek katolikus uniója) értelmezésben kell megszervezni. Ez a Habsburg Birodalom küldetése.

A törökkérdést illetően Campanella a hagyományokhoz nyúlt vissza. A keresztes háború tervét a barokk világpolitikai törekvések egyik mintadarabjává fejlesztette, hasonlóan az alább említésre kerülő Père Joseph korabeli és Leibniz későbbi tervezetéhez. A török elleni keresztes hadjárati terve egy egész nagy világvállalkozást tartalmazott: Északról a lengyel király, Nyugatról a császár és a spanyol király és egyéb európai uralkodók támadnak. Délről az abesszin uralkodó és a portugál armada, Keletről a perzsa király indít támadást az Oszmán Birodalom ellen.[63]

[59] Heinz Gollwitzer: *Geschichte des weltpolitischen Denkens.* 1. *Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zum Beginn des Imperialismus.* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1972. 73–74.

[60] Gollwitzer: *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* 77.

[61] Campanella: *A Napváros.*

[62] Gollwitzer: *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* 91.

[63] Uo. 97.

Amikor Campanella 1626-ban Franciaországba menekült, nem okozott neki nehézséget a „rex catholicus”-tól a „rex christianissimus”-hoz való áttérés. Könnyedén vette át a francia propaganda tradícióit: Nagy Károly és Szent Lajos kultuszát, a gallok istenítését, Franciaország mint a keresztes háború kivitelezésére legalkalmasabb nép előtérbe helyezését. Mindezt belehelyezte egy világmissziós elképzelésbe. Így alakult ki az a véleménye, hogy a franciáknak világküldetésük van: francia fennhatósággal és vezetéssel létrehozni az univerzális monarchiát. Megálmodta egy leendő XIV. Lajos alakját is, akitől a Napállam mintájára létrehozott isteni birodalom megvalósítását várta. Campanella annak kimondásával, hogy az európai vezető szerepet a franciák is betölthetik a spanyolok helyett, hagyományt döntött meg. S valóban, a 17. század első felében a francia hatalom felemelkedőben volt a spanyolhoz képest. Richelieu kormányzása alatt kialakult egy francia elhivatástudat. Mindez azt tartalmazta, hogy a franciák hivatottak a kereszténységben betöltött vezető szerepre s a világban teljesítendő misszióra.[64]

Richelieu kolonizációs programja lényegében az egész földet átfogta, s a francia kolonizáció a misszió jegyében folyt. „Mindenekelőtt meg kell nyerni az embereket az igaz Isten által hirdetett tanoknak” – vallotta Richelieu.[65] A kanadai francia hódítással *(La Nouvelle France)* kapcsolatban merült fel, hogyan is rendezzék be az új francia kolóniát. Vitoria békés kultúrmissziós koncepciójának nagy volt a hatása a Richelieu vezetése alatt álló francia politikára. Mindezt mutatja, hogy Richelieu tanácsadói, Champlain és Razilly Vitoria szellemében hirdették meg az új kolonizációs programot. A cél nem a bányák kiaknázása és az emberek kizsákmányolása, hanem a kultúra terjesztése, a bennszülöttek evangelizálása, a népek jótékony civilizálása volt, erőszak alkalmazása nélkül. Ennek értelmében Franciaországnak az új világban nem az volt a célja, hogy kolonizáljon, hanem hogy egy magasabb kultúrának a magvait elhintse.[66] Franciaország azonban elmaradt az Újvilág „európaizálásának” programjában a spanyolok, angolok és hollandok mögött. Ugyanakkor továbbra is nyitva állt a francia kezdeményezések előtt az évszázados küzdőtér, a Kelet. Itt a franciák jelentős gazdasági kapcsolatokat alakítottak ki. Igyekezniük kellett azonban, mert időközben komoly vetélytársak akadtak. A franciák keleti érdekeltségükből adódóan a törökkérdést és az Oszmán Birodalomhoz való viszonyt is a humanitárius misszió keretébe próbálták helyezni. Ez igen érdekes próbálkozás volt, mivel az Oszmán Birodalmat senki sem tekintette az amerikai népekhez hasonlóan „gyermekkorban” levőnek. Ellenkezőleg, az Oszmán Birodalom nagyhatalomnak számított. A törökök erősek voltak, meg akarták hódítani az európai kereszténységet. A francia politikai gondolkodás végül is a

[64] Rudolf von Albertini: *Das Politische Denken in Frankreich zur Zeit Richelieus.* Marburg, 1951. 135, 155.; Georges Livet: *L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle.* Paris, Presses Universitaires de France, 1976. 70–72.

[65] Gabriel Hanotaux: *Histoire du Cardinal de Richelieu.* 4. Paris, Société de l'Histoire Nationale, 1935. 581.

[66] Hanotaux: *Histoire du Cardinal de Richelieu,* 580–592.

török elleni háborút igyekezett egyrészt keresztes hadjáratnak, másrészt egy olyan alkalmatosságnak beállítani, amelynek égisze alatt az európai uralkodók között a béke létrehozható. Természetesen mind a keresztes hadjárat vezetésére, mind a béke helyreállítására a francia király volt hivatott. Mindez mutatta, hogy a keresztény vallás békés terjesztése (misszió), a török elleni védekező háború és a török elleni keresztes hadjárat a kor embereinek tudatában nehezen volt szétválasztható. A gyakorlatban a misszió még inkább a régi keresztes hadjárati eszmék hagyományaival fonódott össze a törökkérdést illetően.

A franciák Kelet iránti gazdasági és kereskedelmi érdekeltsége a 17. század elején a keresztes hadjárati hagyományok felelevenedésével járt együtt. Az ekkortájt Európában született török elleni tizenegy terv közül hét francia volt, vagy Franciaországhoz fűződött.[67] E keresztes hadjárati tervek azonban csak egy olyan jelenségnek tekinthetők, amelynek már nem volt reális alapja. Nyoma sem volt ekkor már a középkori keresztény köztársaságnak, mely a pápa és a császár politikai vezetése alatt állt. Maga a keresztény közösségi tudat is csak hagyomány volt már. A valóságban az európai kontinensen és azon kívül szerte a világban hódító dinasztikus-monarchikus nemzetállamok jöttek létre. A kor szellemiségét a vallásháborúk, a nagy földrajzi felfedezések, tengeri expedíciók, a kolonizáció, a Bourbon–Habsburg ellentét, kereskedelmi és gazdasági érdekek határozták meg. A 17. századi francia politikai tervezetek mindennek ellenére mégis azt tükrözik, hogy a korabeli gondolkodók továbbra is a keresztes hadjárati formába öntve fogalmazták meg törökellenes akcióikat. A régi jelszavakat használták, s felelevenítették a régi ideológiát. A török elleni védekező háborúkat egészen a 18. századig nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában keresztény háborúnak tekintették. A török ellen a 16. és a 17. században folytatott háborúk, különösen az olyan nagy koalíciós vállalkozások, mint a lepantói csata, továbbra is a keresztes hadjáratok stílusában folytak. Felmerül a kérdés, hogy az európai társadalomban végbement változások ellenére miért tudott ilyen tartósan életben maradni a keresztes hadjáratok ideológiája.

2.2.1. A 17. SZÁZADBAN SZÜLETETT TÖRÖKELLENES TERVEZETEK FŐBB JELLEMZŐI

A 17. századi francia – vagy Franciaországhoz kapcsolódó – politikai tervezetekben lényegében két fő irány figyelhető meg: Az egyik irány a keresztes hadjárat ideológiájának egy keresztény univerzális konföderáció megteremtése céljából való felhasználása. A másik irány a szultán birodalma legyőzésének katonai-politikai programja volt, a missziós irány vegyítésével. Természetesen a két irány kölcsönösen hatott egymásra. A 17. század elején született francia tervezetek közül kettő egyszerűen felhívás a török

[67] Gérard Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman.* Toulouse, F. Boisseau, 1942. 48.

kiűzésére Európából, konkrét politikai program nélkül. A többi terv annak ellenére, hogy egyik sem vált valóra, mégis több szálon kapcsolódott a valósághoz. A szerzők e terveket az Oszmán Birodalom területén élő népek függetlenségi mozgalmára és az oszmán hatalom gyengeségére alapozták.[68] A volt konstantinápolyi francia követ, Fr. Savary de Brèves tervezetében (1620) például abból indul ki, hogy az Oszmán Birodalom gyenge. De Brèves 1591–1606 között volt konstantinápolyi követ. Jól kiismerte a birodalom szervezetét és gyengéit. Szerinte a keresztény uralkodók által kiállított hadsereg sikeresen tudná felvenni a harcot a szultán birodalma ellen, amennyiben a szárazföld és a tenger felől egy időben indítanak támadást. A török fennhatósága alatt élő népek részéről komoly támogatásra számíthatnak, ha velük is összehangolják a támadást. A győzelmet követően pedig feloszthatnák egymás között a legyőzött Oszmán Birodalom területét.[69]

Giovanni Fantin Minotto és Charles de Gonzague, Nevers hercege török elleni tervezeteinek[70] reális magját az Oszmán Birodalom által elnyomott népek, mindenekelőtt a görögök függetlenségi törekvései képezik. E tervek lényegében össze is fonódnak egymással. Giovanni Fantin Minotto (1609) befolyásos krétai ember, Manuel de Cerigóhoz intézett levelében fejti ki tervét a török ellen. Azt javasolja, hogy a francia király hódítsa vissza a görög területeket, és uralkodjon felettük. Voltaképpen arra kéri a francia királyt, hogy működjön közre a görögök felszabadításában. Ő maga titkos szervezeteket hozott létre a görög szigeteken, amelyek egy általános felkelés magját képezték. Minotto kilátásba helyezte: ha a francia király nem elégszik meg a görög tartományokkal, elhatározhatja azt is, hogy az egész Oszmán Birodalmat meghódítja.[71] Gonzaga Károly, Nevers hercege keresztes hadjárati szervezkedését (1613–1618) a moreai lakosok segélykérésére indítja el. Igen figyelemreméltó, hogy ezúttal egy elnyomott nép egy, a régi függetlenségét szimbolizáló herceghez fordult segítségért. Gonzaga Károly ugyanis anyja révén a Palaiologos-dinasztia leszármazottja volt. Igényt tartott a keleti birodalom koronájára, és követelte jogait. Követeket küldött a görögökhöz, Szerbiába, Albániába, Boszniába, Macedóniába, Bulgáriába, Dalmáciába. A Havasalföldi és a Moldvai Fejedelemség segítségére is számított. Nem elégedett meg azonban csupán az oszmánok által elnyomott népek támogatásával, hanem a szervezkedést igazi keresztes hadjárattá akarta alakítani a pápa és Franciaország támogatásával, és a spanyol uralkodótól, valamint az olasz és a német fejedelmektől is segítséget kért.[72] Ez a nemzeti függetlenségi törekvésből eredő mozgalom tehát szinte közvetlenül ala-

[68] Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie,* 158–162.; Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 48, 52.

[69] F. Savary de Bréves-nek kiemelkedő szerepe volt a török–francia kapcsolatok rendezésében. Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 63–64.; Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie,* 202–208.

[70] Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 52–63.

[71] Uo. 52–53.

[72] Uo. 53–63.

kult át keresztes hadjárati tervvé. A keresztes hadjárati szervezkedés akkor vált igazán érdekessé, amikor Père Joseph, Richelieu szürke eminenciása is csatlakozott hozzá.

A 17. század elejének politikai gondolkodására a legáltalánosabb példa Père Josephnek (igazi nevén François Le Clerc du Tremblay) az elképzelése 1617-ből.[73] Père Joseph a keresztény egységet helyreállító keresztes hadjárat híve volt. Összekapcsolta a keresztes hadjárat és a világmisszió gondolatát. Szervezőmunkája során meggyőzte Gonzaga Károlyt arról, hogy hozzanak létre egy katonai rendet *Milice Chrétienne* néven, amely az összes katolikus nép nemeseiből áll. Közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartoznának, és a saját uralkodóik támogatását is élveznék. Egy 50 ezer fős hadsereget akart létrehozni, melynek fővezérét választották volna. E keresztény hadsereg feladata az lenne, hogy támogassa az egyetértést a Keresztény Köztársaságon belül, védje a kereszténységet a törökkel szemben, s szabadítsa fel a török fennhatóság alatt élő keresztényeket. Tervezték egy bázis kiépítését is Moreában. Père Joseph célja voltaképpen egy keresztény világközösség létrehozása és a francia monarchikus nemzetállam megerősítése volt. A királynak benyújtott tervezetében[74] a török körülkerítésének tervét fejti ki. E nagyszabású – a lepantói csatára emlékeztető – lovagi vállalkozásban részt venne a velencei, a máltai és a spanyol flotta, és a „legkeresztényibb" királyé lenne a vezető szerep. A francia flotta tengeri hadműveleteit kiegészítené a Habsburg uralkodó és a német fejedelmek Bécs alatt összegyűlt seregeinek támadása. A harcokban a lengyel király is részt venne. Jelentős szerep jutna a vállalkozásban a lengyel, német és magyar nemességnek. Számítottak a szultán katolikus alattvalóinak lázadására, valamint az ázsiai és afrikai népek, a perzsák és a tatárok támadására is. A francia király Szent Lajos példáját követve irányítaná a hadjáratot, melynek sikere esetén a világ leghatalmasabb uralkodójává válna. Père Joseph tervezetét állítólag a pápa elé terjesztette, és sikerült elnyernie a támogatását. A siker feltétele azonban az volt, hogy az európai országok uralkodói felül tudjanak kerekedni a dinasztikus nemzeti féltékenységen

Père Joseph tervezete lényegében egy, a keresztes hadjárati ideológiával kevert keresztény világmisszió nagyszabású haditerve. Végső célja a keresztény világegység létrehozása a francia király vezetése alatt. Elképzelései megvalósítása céljából misszionáriusokat küldött Keletre. A legkiválóbb kapucinusokat választotta ki Jézus tanainak világszerte való terjesztésére. Görögországba, Palesztinába és Örményországba küldte őket. A francia követek elérték, hogy a porta engedélyezte egyrészt a misszionáriusok tevékenységét az Oszmán Birodalomban (bár később a nagyvezír ezt visszavonta, s csak azokon a helyeken engedélyezte, ahol francia konzulok voltak). Másrészt hozzájárult ahhoz, hogy a kapucinusok iskolákat hozzanak létre Konstantinápolyban. Mindezzel Père Joseph nagy sikert ért el nemcsak a pápai udvarban, hanem szerte Európában. Így egyre több misszionáriust akartak küldeni, s a francia misszionáriusok száma igen megnövekedett az Oszmán Birodalomban. Ez féltékenységet ébresztett az olaszokban

[73] Gustave Fagniez: *Le père Joseph et Richelieu (1577–1638).* 1. Paris, 1894. 120–182.

[74] René Richard: *Le véritable Père Josef Capucin.* Amsterdam, Henri Desbordes, 1734.

és a spanyolokban. Ők is ki akarták venni részüket e sikerből. A pápa azonban nekik nem adott engedélyt misszionáriusok küldésére, mert nem akart a versengés által viszályt előidézni a keresztények között. A francia misszionáriusok két év alatt szinte csoda számba menő munkát végeztek. Egyáltalán nem volt természetes ugyanis, hogy a keresztény vallás – amelytől a barbárok mindig is gyűlölettel fordultak el – ilyen gyorsan terjedjen el szerte a Levantén. Père Joseph vállalkozásának sikerei – amint az várható volt – a Habsburg császárban is gyanút ébresztett. Félni kezdett a francia vezetés alatt kibontakozó nagyszabású vállalkozástól, annál is inkább, mivel mindez a keleti birodalom helyreállításának konkrét tervével is társult.

Père Joseph tevékenysége és tervezete Richelieu keleti céljaival összhangban bontakozott ki. A francia tengeri és szárazföldi expanzió az Oszmán Birodalmon keresztül Perzsia, India és Egyiptom elfoglalását, a Vörös-tenger térségén és Madagaszkáron keresztül pedig az Indiai-óceán elérését célozta. A kooperációban Richelieu a hatalmi politika szempontjait, Père Joseph a missziós nézőpontot képviselte. Ez utóbbi ekkortól kezdve Franciaország politikai ideológiájává kezdett válni az Oszmán Birodalom vonatkozásában. E szellemi stratégiát annak érdekében dolgozták ki, hogy a Föld egész lakosságát keresztényné tegyék. Az európai expanzió legfőbb ideológiája volt ez – egészen a 20. századig. A „cuius regio eius religio" elvének a tengerentúli területekre való alkalmazása váltotta fel a keresztes hadjáratokat. A hangsúly az önállóvá váló európai nemzetállamok nagyhatalmi politikájára, s ezeknek a világot szerte behálózó kereskedelmi és gazdasági érdekeire tevődött át. Ez a kereszténység régi (a keresztes hadjárati eszmékben kifejeződő) hódító külpolitikájának modernebb változata volt. A Père Joseph általi interpretációban ez a gondolat még nem egészen egyértelmű, de a hangsúlyeltolódás már nála is megfigyelhető. Père Joseph gondolataiból az államérdek érvényesítését képviselő Richelieu jól ki tudta emelni a jövőben hasznosítható elemeket. A keresztes hadjáratok régi jelszavai és hagyományai a folytatás és hasonlóság miatt továbbra is élni tudtak. Ugyanazok a célok más színfalak, megváltozott hatalmi struktúrák között lettek kitűzve. Ez az, amiért az államérdeket képviselő és a francia nagyhatalom alapjait megvető Richelieu jól megfért a misszionárius Père Josephfel, s a magáéhoz közel állónak tekintette gondolatait. A tervezett keresztes hadjáratra azonban nem került sor, mert a keresztények közötti egység helyett a vallási ellentétek váltak dominánssá Európában, melyek a harmincéves háború kitöréséhez vezettek.

2.3. „A JAVÍTÁS JEGYÉBEN”: POLITIKAI TERVEZETEK EURÓPA ÉS A VILÁG EGYSÉGÉNEK MEGSZERVEZÉSÉRE

A 17. század első felében számos elképzelés született, amelyeknek alkotói a középkori világrend felbomlását konstatálva új programot szándékoztak adni egy megváltozott politikai és gazdasági struktúrájú Európa számára. A 17. század elején – kisebb-nagyobb időeltéréssel – az európai politikai gondolkodás olyan kiválóságai tartózkodtak Párizsban, mint Campanella, Crucé, Grotius, Hobbes és Sully. Grotius és Hobbes például egy időben élt Párizsban. Grotius Crucé nézeteihez hasonló elveket vallott egy létrehozandó nemzetközi szervezetről. Crucé a *Nouveau Cynée*-t 1623-ban publikálta; a mű 1624-ben újabb kiadást élt meg. Grotius *De jure belli et pacis*a 1625-ben jelent meg. Sully *Mémoires*-jainak első két kötetét 1638-ban publikálta. E szellemi fellendülésben nagy szerepet játszott többek között Peiresc[75], egy dél-francia polihisztor nemes. Nagy szorgalommal és elhivatottsággal írta leveleit a korabeli Európa tudós kiválóságaihoz, azzal a céllal, hogy egybehangolja tevékenységüket, és kapcsolatot hozzon létre közöttük egy összhangban működő, békés Európa tervének kidolgozásához, melynek ő maga is szószólója volt. Valószínűleg sikerült mindehhez a francia udvarban is támogatókat találnia, hiszen nem véletlen, hogy Grotius éppen az ő segítségével tudott Párizsba menekülni. A francia udvar neki is és Campanellának is menedéket nyújtott. Jelenlétük komolyan befolyásolta a párizsi intellektuális életet. A város szalonjaiban a kor legkiválóbbjai vetélkedtek a politikai gondolkodás és kultúra terén. A kor legkiemelkedőbb politikai gondolkodói és filozófusai pedig a felhalmozott ismeretekből igyekeztek a szintézist megteremteni a háború és a béke kérdésében, valamint a nemzetközi jog tudománya terén. Céljuk egy új európai államrend létrehozása volt.[76]

A 17. századi gondolkodók – megelégelvén a reformáció által kiváltott szellemi, politikai és vallási zűrzavart – igyekeztek következtetéseket levonni a filozófia területén. A rendteremtés érdekében számos politikai tervezet született. Ezek közül négy emelkedik ki: Crucé 1623-ban, Sully 1638-ban, Comenius 1667-ben és William Penn 1692-ben írt tervezete. E művek többnyire utópiák, de Sullynél jelen van bizonyos politikai realizmus, Crucénél egy racionálisan értelmezett gazdaság. Mind a négy tervezet a föderalizmus megteremtésére szólít fel Európában, s bizonyos aggodalommal szem-

[75] Nicolas de Fabri, sieur de Peiresc (1580–1637) provencei parlamenti tanácsos, akit Bayle „Procureur général de la République des Lettres”-nek nevezett. Peiresc valószínűleg segített Grotiusnak Párizsba menekülni 1621-ben. Peiresc-ről lásd Raymond Lebègue: *Les Correspondants de Peiresc dans les anciens Pays-Bas.* Bruxelles, 1943. 65.; Georges Cahen – Salvador: *Un grand humaniste, Peiresc, 1580–1637.* Paris, 1951. Itt olvasható, hogy De Thou halála után a Du Puy testvérek vezetése alatt álló Bibliothèque du Roi-ban volt a korabeli irodalmi és tudományos élet hazai és külföldi kiválóságainak találkozóhelye. Cahen–Salvador: *Un grand humaniste...* 94.

[76] Nys: *Théories politiques et droit international en France,* 111–130.

léli a kiteljesedőben lévő abszolutisztikus tendenciákat. Alapvetően vallásos szemléletet tükröznek, de egyetemeset, mivel a keresztény felekezeteket igyekeznek az egység felé terelni. E tervek arról tanúskodnak, hogy a *Respublica Christiana* tradícióját a török elleni keresztény összefogás toposza továbbra is életben tartotta. A keresztény Európa önálló államai közötti együttműködés megvalósítására az államok közötti szövetség létrehozása – egy, a részt vevő országok képviselőiből álló tanács irányítása alatt – látszott a legkézenfekvőbb megoldásnak. Ez az egyes országok között felmerült vitás kérdések rendezéséhez nyújtott volna segítséget, a tanács határozatai pedig mindenkire kötelező érvényűek lettek volna. A határozatok be nem tartóival szemben szankciókra került volna sor. A kor gondolkodói ezt a megoldást javasolták a többi Európán kívüli világrész együttműködésének megszervezésére is. A probléma az volt, hogyan szervezhető meg mindez. Kell-e egy legfőbb hatalmat összpontosító személy, vagy csupán elég az európai tanács és döntőbíróság? Ugyanakkor tovább élt az univerzális monarchia gondolata is, amely a császárság és a pápaság középkori eszméjét próbálta meg egy keresztény világuniverzalizmusban továbbvinni, s egy ennek megfelelő világrendszert kialakítani. Az univerzális monarchia és a keresztény köztársaság régi eszméje az antikvitás és a középkor maradványa volt. Az új irányt az államok nemzetközi szervezetének létrehozása és annak jogi szabályozása jelentette. Ennek eszméjét két azonos miliőből származó kortárs francia, Crucé és Sully vázolta fel egy-egy, Európa rendezését szolgáló béketerv keretében. Gondolataik eltérnek egymástól. Ugyanakkor mindkét iránynak nagy szerepe lesz a következő századok politikai gondolkodásában.

2.3.1. CRUCÉ

Crucé *Nouveau Cynée*-je[77] volt az első olyan uniós tervezet, amely nemcsak a keresztény Európát, hanem az egész világot felölelte. Egy nemzetközi világszervezet létrehozását tárgyalta az államok szuverenitásának elismerésével a *status quo* alapján. Crucé munkája azt igyekszik bebizonyítani, hogy a békés viszonyok jobbak, mint a háború. Lényegében ő tekinthető az első igazi világpolgárnak és pacifistának. A világbéke-köztársaságot a kereskedelem, a közlekedés és a szállítás szabadsága, valamint a gazdasági kapcsolatok előmozdítása érdekében kívánta megteremteni. Jól látta a béke és a kereskedelmi kapcsolatok liberalizmusa közötti szoros kapcsolatot. A vámok ellen volt, s javasolta a mértékek és a súlyok egységesítését.

Crucé szerint nincs többé szükség háborúkra, mert a monarchiák megalapítása ez időre már lezajlott. A monarchiák Isten teremtményei, és ember azokat nem rombolhatja szét. Az új világrend bázisa a *status quo*, a béke létrehozása pedig konszolidálja a monarchiákat. A háború megelőzésére a Dubois által felvetett döntőbírósági eszmét

[77] Emeric Crucé: *Le Nouveau Cynée.* (Translated into English from the original French text of 1623.) Philadelphia, Lane and Scotte, 1909. (Francia–angol kétnyelvű kiadás.)

szorgalmazza, s ő is javasolja egy állandóan működő és állandó székhelyű világbéketanács létrehozását. Szerinte a béke megteremtéséhez szükség lenne a kereszténység és az iszlám kibékítésére is. Ez nagy lépést jelenthet az univerzális békéhez vezető úton.[78] Tehát nemcsak a keresztények unióját javasolja, hanem egy igazi világszövetséget. A vallási különbözőség nem akadályozhatja meg a *pax universalis* létrejöttét. Crucé tehát vallás- és gondolatszabadságot szorgalmaz. Ő az első, aki a vallásszabadságot és a toleranciát az iszlám társadalommal szemben is elfogadja, s az Oszmán Birodalmat is belefoglalja a békés világközösségbe. Crucé álláspontja a vallás kérdésében Luthert követi, miszerint a hit nem a földi uralkodók dolga, hanem Istené.[79] Elítéli V. Károly politikáját, szerinte ugyanis ebben gyökerezik a harmincéves háború. Ugyancsak elítéli a protestánsok üldözését és a vallásháborúkat. A törökök vallási toleranciáját hozza példaképpen. Hangsúlyozza, hogy a törökök megengedik a nem mohamedán vallások szabad gyakorlását birodalmukban, s így ott fenntartható a belső béke.[80]

Az államokat nem tekintette egyenrangúnak a későbbi Locke általi értelmezés szerint. Az uralkodók között rangsort állított fel. Az első hely szerinte a pápát illeti meg mint a katolikus egyház fejét. Neki kellene – a régi tradíciókhoz híven – a keresztény uralkodók között létrehozni a békét. A második helyre a szultánt teszi, mint igen hatalmas és tekintélyes uralkodót, aki a keleti birodalom székhelyét, Konstantinápolyt birtokolja.[81] A harmadik hely a császáré, a keresztények nagyhatalmú világi uráé, akinek a hatalma jelentős. A negyedik a francia király, az ötödik a spanyol király, a hatodik a perzsa uralkodó, a kínai császár, a tatár kán és az orosz cár. Anglia, Lengyelország, Dánia, Svédország, Japán és természetesen az összes többi ország is megkapná a maga helyét a világmonarchiában. Az általános békekötés kivitelezőjének a pápának kell lennie. A mohamedánokkal való békekötés a francia király közbenjárásával kivitelezhető, mivel neki van hitele és tekintélye az Oszmán Birodalomban. A császárnak, a spanyol és a lengyel királynak, valamint a perzsa uralkodónak nehezebb lenne a törökökkel egyezkednie, mert a török arra gondolhatna, hogy a béke megkötését félelemből javasolják. A francia király egyébként is már régóta szövetségben áll a törökkel.[82]

Crucé tehát egyértelműen szakított a keresztes hadjáratok tradíciójával, s nem szorgalmazta a török elleni hadjáratot. Nem szerepel nála a középkori európai rend, a *Respublica Christiana* régi formában való helyreállítása sem. Ennek az alapja talán éppen a régóta létező török–francia szövetség. Az univerzális béke eredménye Crucé értelmezésében a vallási tolerancia, a kereskedelem és az expanzió szabadsága lesz.

78 Crucé: *Le Nouveau Cynée*, 14.
79 Uo. 97.
80 Uo. 59
81 Uo. 108.
82 Uo. 342–344.

2.3.2. GROTIUS

A két nagy kortárs, Grotius és Sully megmaradnak a hagyományos álláspont mellett. Azt vallották, hogy a keresztényeknek egyesülniük kell egy török elleni hadjáratra. Különösen érdekes ez a mentalitás Grotius esetében, aki a háború jogáról szóló értekezésében a korábbi középkori világegység-teóriával szemben a független államok együttműködésének nemzetközi jogon alapuló megszervezését és az ehhez szükséges intézmények kialakítását javasolja. Javaslata szerint szükség lenne létrehozni a keresztény fejedelmek gyűlését, melynek az lenne a feladata, hogy a vitás kérdéseket megtárgyalja és megoldja. Egyúttal vázolja egy független nemzetközi bírói testület és a szankciók jogának körvonalait: „A háborút el lehet kerülni választott bírósági döntés által."[83] „Hasznos, sőt bizonyos mértékig egyenesen szükséges lenne, hogy a keresztény hatalmak bizonyos összejöveteleket tartsanak, ahol is azok, akik nincsenek a dologban érdekelve, döntenének mások vitáiban. Sőt ezen túlmenően bizonyos lépéseket is kezdeményeznének, hogy azokkal kényszerítsék a feleket, hogy egyenlő feltételek mellett kössenek békét."[84] Grotius így mintegy előrevetíti azon korszak eljövetelét, amikor az államok a nemzetek joga szerint járnak el, s a nemzetközi jog szabályozza a háborút is – vagyis lényegében új alapokra helyezte a *Respublica Christiana* középkori fogalmát.

Grotiusnak az Oszmán Birodalomhoz való viszonyt illetően, mint már arról fentebb szó volt, nem volt a háború és béke jogához hasonló határozott állásfoglalása. Annyi bizonyos, hogy a törökökkel való háborút elkerülhetetlennek, minden keresztény közös ügyének tartotta, mindenekelőtt a védekező háború jogossága miatt. Szerinte „minden keresztény köteles szövetségre lépni a kereszténység ellenségei ellen [...] Ehhez még azt fűzöm hozzá – írja –, hogy mivel minden keresztény egy test tagjának tekintendő, ez azt a kötelezettséget rója rájuk, hogy egymás fájdalmait és bajait mélyen átérezzék. Amint ez áll az egyes emberekre, ugyanúgy vonatkozik a népekre mint népekre és a királyokra mint királyokra. Mert mindenki nemcsak a maga személyében, hanem a ráruházott hatalom útján is köteles szolgálni Krisztust. Ezt azonban a királyok és népek istentelen ellenség támadása esetén csak akkor tudják megtenni, ha egymás segítségére vannak. Ez pedig megfelelően csak úgy történhetik, hogy erre nézve szövetségi szerződést kötnek. Ilyen szövetség egykor már létrejött, és annak fejévé közös megegyezéssel a római császárt választották. Minden keresztény tehát köteles erre a közös célra erejéhez mérten embert és pénzt áldozni. Akik ezt nem teszik, nem is tudom, hogyan menthetik ki magukat, hacsak nem egy kikerülhetetlen háborúval, vagy valami hasonló bajjal, amely otthon tartja őket".[85] Grotius tehát a törökkérdésben a védekező harc szellemét képviselő régi felfogás híve volt. Érvelése során visszavisszatér a régi jelszavakra: „mindannyian keresztények vagyunk", „ugyanazon testhez

[83] Grotius: *A háború és a béke jogáról*, 2. köt. 525.

[84] Uo. 527.

[85] Uo. 305.

tartozunk", „minden keresztény köteles erejének, katonáinak és gazdagságának függvényében a közös ügyet védeni". Mindezzel párhuzamosan azonban nem veti el azt, hogy a keresztények a nem keresztényekkel gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat alakítsanak ki. Szerinte az ilyesmit sem az isteni jog, sem a természetjog nem tiltja. E téren az a szabály, hogy ne kössenek egyenlőtlen szövetséget.[86]

2.3.3. SULLY: ÚJ EURÓPAI ÁLLAMREND ÉS EGYENSÚLY MEGFOGALMAZÁSA A TÖRÖK ELLENI KERESZTES HÁBORÚ KERETÉBEN

Sully herceg, IV. Henrik államminisztere a hagyományos álláspont szellemében egy új európai államrend, egy kiegyensúlyozott és egységes államszövetség megszervezésére adott javaslatokat. Emlékirataiban egy egész politikai programot találunk: a IV. Henrik nevével fémjelzett úgynevezett „Nagy Tervet" (Grand Dessein).[87] IV. Henrik számos európai politikai konfliktusban játszott békeközvetítő szerepe, továbbá a vallásbéke megteremtése következtében igen népszerű uralkodó volt. Nem véletlen tehát, hogy Sully egy konkrét politikai akcióként állítja be a tervet. Állítása szerint személyesen járt is az angol királynál a terv ügyében.[88] Mivel Richelieu korában Sully félre volt állítva, ezért minden bizonnyal egy ilyen nagyszabású politikai program előterjesztése által igyekezett magát fontossá tenni és Richelieu politikájára hatni – valószínűleg ezért is nevezte meg a terv szerzőjeként IV. Henriket.[89] Ám ha Richelieu politikájára nem is, de az utókorra igen komoly hatással volt. Gondolatai nyomon követhetőek a 17., a 18. és a 19. században is.[90] A művet a 17. század második felében a törökkel való minden

[86] Uo. 296.

[87] Maximilien de Béthune duc de Sully: Le Grand Dessein de Henry IV. In: uő: *Mémoires de Maximilien de Béthune duc de Sully, Principal Ministre de Henry le Grand.* 2. Londres, 1745. 30. könyv, 303–346.; uő: Le projet politique. In: M. de Béthune, duc de Sully: *Mémoires de Sages et Royales Oeconomies d'État.* 2. Paris, 1857. 418–441.; uő: Le projet politique. In: J. P. Faye: *L'Europe une.* Paris, Gallimard, 1992. 71–91. Magyarul: Sully: A politikai terv. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről.* Budapest, L'Harmattan, 2002. 71–83.

[88] Denis de Rougemont: *Vingt-Huit siècles d'Europe. (La conscience européenne à travers les textes.)* Paris, Payot, 1961. 93–95.

[89] Az, hogy a terv valóban IV. Henriktől származna, vitatott a történeti irodalomban. Az elfogadott álláspont szerint úgy kell tekintenünk ezt a híres és nagyhatású tervezetet, mint a kor politikai eszméinek Sully általi összefoglalását egy, a francia politika számára adott politikai programban. Sully tervezetéről: Hardouin de Beaumont de Péréfix: *Histoire du Roy Henry le Grand.* Amsterdam, M. Antoine, 1661. A Grand Dessein leírása a 368–395. oldalon található; Theodor Kükelhaus: *Der Ursprung des Planes vom Ewigen Frieden in den Mémoiren des Herzogs von Sully.* Berlin, 1893; Christian Pfister: „Les economies Royales" de Sully et le Grand Dessein de Henri IV. *Revue Historique,* 54–56. 1894; Rudolf von Albertini: *Das politische Denken in Frankreich zur Zeit Richelieus.* Marburg, 1951.

[90] Jakob ter Meulen: *Der Gedanke der Internationalen Organisation.* 2. 161–170.

jelentősebb hadi esemény évében kiadták, így 1664-ben, majd 1683-ban is, vagyis kétségtelenül volt szerepe a francia politikai életben.[91] Még Napóleon is hivatkozott rá, mondván, hogy amit tett, annak alapötlete Sullytől származott.[92]

Sully egy, a keresztények közös, nagyszabású, török elleni keresztes hadjáratának keretébe ágyazza javaslatait az új európai államrend létrehozására. A terv lényegében néhány egyszerű ötleten alapul: Európa területi átrendezése (avagy újrafelosztása), amely a Habsburg-ház hatalmának csökkentését szolgálná; a hatalmi egyensúly fenntartása; a vallási béke megteremtése; az államok közös tanácsának létrehozása; a vitás kérdések független nemzetközi bíróság útján történő rendezése; egy közös európai hadsereg létrehozása, mindenekelőtt a török elleni harcra. Mivel Sully tervezete a múlt és saját kora eszméinek keveréke volt, nehéz tisztán látni, mit is akart tulajdonképpen. Tervezetében együtt szerepelt korának szinte minden fontosabb politikai eszméje: a keresztény közösségi eszme, a keresztes hadjárati ideológia, a vallásbéke és az univerzális béke gondolata, egy európai szövetségi tanács létrehozása, az európai egyensúly megteremtése és a francia elhivatástudat, mely szerint a francia király feladata e nagy békemű létrehozása.

Sully egy 15 európai államból álló keresztény konfederációt, vagyis *Respublica Christianát* javasolt. A 15 tagállam a következő: 1. Német Birodalom, 2. Pápai állam, 3. Franciaország, 4. Spanyolország, 5. Anglia, 6. Magyarország, 7. Csehország, 8. Lengyelország, 9. Dánia, 10. Svédország, 11. Lombardia, 12. Velence, 13. Itáliai Köztársaság, 14. Belga Köztársaság vagy a Tartományok, 15. Svájc. A konfederáció működtetését egy állandó európai tanács látná el. Ez az államok közötti vitás kérdéseket is rendezné Franciaország közvetítésével.[93] Mindehhez két dolgot tartott fontosnak. Az egyik a vallásbéke, azaz a vallási tolerancia érvényesülése. A másik a területi átrendezés a hatalmi egyensúly kialakítása érdekében. Sully szerint a fennálló *status quo* nem jó. Mivel kizárólag háborús túlkapások eredményeként jött létre, nem biztosíthatja a békés jövőt. Az európai államok felosztására vonatkozó elképzelése nem egészen világos. Egy dolog azonban bizonyos: az új, kiegyensúlyozott európai államszövetség mindenképpen a Habsburg-ház hatalmának jelentős csökkentését eredményezte volna. „A Habsburg-ház hatalmának csökkentése mindenképpen szükséges ahhoz, hogy Európa miként egy család legyen felosztható és irányítható" – írja.[94] Ez a monarchia V. Károly óta bizonyíthatóan univerzalitásra törekedett, amit meg kell akadályozni. Elsősorban Hollandia, a német fejedelemségek és Magyarország együttműködésére számított a császár ellen, sőt nem zárta ki a császár elleni háborút sem. A tervben szerepelt a Magyar Királyság helyreállítása és megerősítése azért, hogy hatékonyan tudjon védekezni

[91] *Bibliographie du mouvement de la paix avant 1899.* Éd. Jakob ter Meulen avec la collaboration constante de J. Huizinga et de G. Berlage. La Haye, Nijhoff, 1936.

[92] Jakob ter Meulen: *Der Gedanke der Internationalen Organisation,* 2. 95.

[93] Sully: *A politikai terv,* 79–80.

[94] Uo. 75, 77.

az Oszmán Birodalom ellen. Így a magyar királyság újra Európa védőbástyája lehetne. Sully terve javasolta, hogy csatolják Magyarországhoz az osztrák főhercegséget, Stájerországot, Karinthiát és Krajnát; később pedig megkaphatták volna a visszahódított erdélyi, boszniai, szlavón és horvát területeket is.[95]

Crucével ellentétben Sully az új, kiegyensúlyozott európai államszövetség feladatául jelölte ki azt, hogy állandó harcot folytasson a török ellen, s űzze ki a törököket az európai területekről, és szorítsa vissza őket Ázsiába. Sully a törököket barbároknak tartotta, miként az oroszokat is. Véleménye szerint azon hitetlen uralkodókat, akiknél semmi remény arra, hogy bármelyik keresztény vallásra áttérjenek, üldözni kell. Mind a 15 európai hatalom kötelessége egy közös, állandó hadsereg felállítása a hitetlenek elleni szakadatlan harc céljaira. A közös hadsereghez minden európai állam hozzájárulna, katonával, pénzzel, felszereléssel, és az európai tanács intézkedése szerint járnának el. Véleménye szerint az általa szükségesnek tartott haderő kiállítása nem okozhat gondot az egyes európai uralkodóknak, hiszen egymás ellen sokkal nagyobb erőket szoktak bevetni. A török elleni harc mindazonáltal a háború kiváló iskolája lenne.[96]

Sully a keresztes hadjárat hagyományai mellett a missziós gondolkodást is szerepelteti művében. Terve szerint ugyanis a török kiűzése után az új elvek alapján létrehozott egységes európai köztársaság nyugodtan hozzáláthat majd a keresztény világmisszió beteljesítéséhez. Reméli, hogy terve bizonyára elnyeri az európai uralkodók tetszését, akik miután megbizonyosodtak arról, hogy semmilyen idegen hatalom nem fenyegeti már a kereszténységet, kiterjesztenék szövetségi rendszerüket Ázsiában, majd Afrika partjainál is, és mindenütt az európai országok szomszédságában. Egyetlen megkötése, hogy az újonnan meghódított országokban létrehozott új királyságokban – amelyek a *République Chrétienn*el fognak egyesülni – azok a személyiségek, akik az európai közösségben már valamilyen ranggal rendelkeznek, nem lehetnek ezen területek uralkodói.[97]

Amit Sully javasolt, az lényegében a béke és a rend modern eszméinek szerepeltetése volt a hitetlenek elleni keresztes hadjárat régi ideájának keretében. A *Respublica Christianát* modern elvek alapján (vallási tolerancia, hatalmi egyensúly, szövetségi tanács és bíróság) szándékozta újjászervezni, abból a tényből kiindulva, hogy kora Európájában a nemzetállami lét vált mérvadóvá, s nem a birodalmi lét. Elgondolásának korlátja, hogy mindezt francia hegemóniával képzelte el. Ez azt jelenti, hogy mégis valamennyire megtartotta a birodalmi gondolatot, hiszen az európai egység megteremtéséhez – az ezt szolgáló rend és intézmények létrehozásához – mindenképpen szükségesnek tartotta egy legfőbb mediátor jelenlétét, a francia király személyében. Igaz, hangsúlyozza, hogy nem területi előnyöket akar Franciaországnak, csak az európai békeszisztéma létrehozásáért és fenntartásáért járó dicsőséget. Úgy tűnik azonban, hogy

[95] Uo. 78.
[96] Sully: Le Grand Dessein de Henry IV. In: uő: *Mémoires de Maximilien Béthune duc de Sully,* 320–322.
[97] Uo. 323.

Sully meg volt győződve arról, hogy az Európa pacifikálásához tervezett területi változásokat nem lehet háború nélkül végrehajtani a Habsburg-ház miatt. S Franciaország lett volna hivatott a béke megteremtésére és fenntartására a kontinensen. Tehát a francia király a pápaság régi nemzetek feletti arbitrációs szerepkörének hagyományait követve – és átvéve – teljesítette volna be küldetését.[98]

Mindezzel Sully voltaképpen a richelieu-i politikai célok megvalósításához kívánt hozzájárulni. Államférfi lévén, konkrét politikai kontextusból indult ki, s mondanivalóját kora politikai valóságába helyezte. Ezért is volt hatása oly nagy az utókorra a 17. század második felétől kezdődően. Sully politikai programja ugyanakkor már a jövő problémáit is előrevetítette, vagyis azt, hogy Európa nehéz küldetése lesz a nemzetállamok békés együttélésének rendszerét megteremteni. Később William Penn, Saint-Pierre, d'Argenson márki, Rousseau és Napóleon is foglalkoztak – politikai gondolataik kifejtése során – a Sully által javasolt programmal.

Fontos tehát kiemelni, hogy Sully az európai konfederációt védelmi szövetségként, a török elleni védekezés céljával fogalmazta meg. A törökprobléma megoldását rendkívül fontosnak tartotta, mivel az európaiak a török miatt századok óta nem tudtak nyugodtan élni, kereskedni, hódítani. Érdekes és ugyanakkor érthető ellentmondásba keveredik önmagával azáltal, hogy a nemzetköziség és hegemónia elvét egyszerre hangsúlyozza. Ám ekkor – az európai politikai gondolkodás lassú átalakulásának korai fázisában – a nemzetköziség gondolata még csak csírájában létezett. A korszak gondolkodói még szükségesnek tartottak egy felsőbbséget, a pápa, a császár vagy a francia király személyében. Így volt ez Campanella és Crucé esetében is.

2.3.4. COMENIUS

Az európai és a világegység megteremtésének eszméjéhez szép és bölcs gondolatokkal járult hozzá Comenius. A politikai, kulturális és vallási világkonfederáció megteremtését békés úton képzelte el. Reformprogramja a tudás és az oktatás egyesítésére, a politikai koordináció nemzetközi szervezetek általi megvalósítására és a vallási világkonfederáció létrehozására helyezi a hangsúlyt. Lényegében a korabeli világpolitikai gondolkodás tisztán pacifista vonalát képviseli, szemben Sullynek az ugyanazon cél érdekében kifejtett reálpolitikai, és egyáltalán nem pacifista nézeteivel. Az „Angelus Pacis"-ban[99] azt vallja, hogy Isten – békeangyala segítségével – rendet teremt majd a Földön, s egy új, általános és minden vallást magába foglaló egyházat fog létrehozni, hogy a különböző vallások összebéküljenek. Az örök béke birodalmának eljöveteléről mindenkinek tudnia kell, még a törököknek is. Comenius egy az Isten által elrendelt világbéke-

[98] Sully: *A politikai terv,* 76–77, 80–81.

[99] Johannes Amos Comenius: Angelus pacis. In: uő: *Opera omnia.* 13. Ed. Josef Brambera, Stanislav Králik. Pragae, Academia, 1974. 177–211.

kongresszus keretében képzelte el a béke birodalmának megteremtését. Ebben természetesen a törököknek is részt kell venniük. Arról álmodott, hogy összehívja Európa legjobbjait – tudósokat, uralkodókat, politikusokat –, hogy eszmét cseréljenek: hogyan is lehetne az egész világ egyetértését megteremteni. Ebből a célból írta az „Angelus Pacis"-t is, amelyben felszólítja az angol és a holland küldötteket: a brédai békekonferencián (1668) teremtsenek lehetőséget arra, hogy Isten békeangyala megteremthesse a békesség birodalmát az egész világon. Felveti azt a gondolatot is, hogy a keresztény uralkodók közötti békekötés azért is fontos lenne, hogy a törökök – akik számára a kereszténység egy vallási és hatalmi vitákkal átszőtt, egymással állandóan háborúzó társadalom – végre megláthassák e kultúra jó oldalait is. Ez bizonyára megváltoztatná a gondolkodásmódjukat.[100]

Comenius a világmisszió sikerét békével és kultúrával kívánta megvalósítani. A vallás fegyverrel való terjesztését és védelmét egyaránt elvetette, mivel a vallás kérdése egyedül Istenre tartozik. Minden népet, nyelvterületet és szektát meghívott a fennálló társadalom megjavítását célzó megbeszélésre. Az egész világot Európától Ázsiáig, Ázsiától Afrikáig, Afrikától Amerikáig szerette volna a természeti egységhez visszavezetni, s az emberiséget testvériségben egyesíteni.[101] Comenius következetes pacifistaként a törökkérdés békés rendezése mellett volt. Ezt úgy képzelte el, hogy a törökök mindannyian áttérnek a keresztény hitre, illetve egy bizonyos, mindenkit egybefoglaló egységes keresztény világvallásra, amely az örök béke birodalmának a vallása lesz.

2.3.5. SULLY ÉS CRUCÉ HATÁSA AZ EURÓPAI KONFEDERÁCIÓ TOVÁBBGONDOLÓIRA A 17. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Az Oszmán Birodalom gyengülésével egyidejűleg már egyre kevésbé volt fontos a török elleni közös fellépésre fektetni a hangsúlyt. Az európai államok, különösen Franciaország, ereje megnőtt, és szerveződése egyre jobban felgyorsult. A Crucé és Sully által nyitott új irány a harmincéves háború idején nem túlzottan hatott – egészen a 17. század végéig, amikor is Franciaország az európai hatalmak közötti vezető erejét felhasználva háborúkat provokált. Mindennek hatására William Penn, John Bellers és Charles Irénée Castel de Saint-Pierre újra felelevenítették és folytatták a Crucé és Sully által nyitott utat. Írásaikban tulajdonképpen nem volt semmi alapvetően új. Sully hatása alatt álltak, legalábbis maguk azt állították (Crucét nem említették). Reprodukálták tervének azon részét, amely az egyetemes béke megteremtésére vonatkozik. Ám a hangsúly áttevődött a béke létrehozásának mikéntjére. A törökkérdést érintik, de érezhetően inkább csak megszokásból. Az európai békés államszisztémát nem a török elleni

[100] Comenius: Angelus pacis, *i. m.* 184.

[101] Johannes Amos Comenius: *Panegersia.* Hallae, Orphanotrophii, 1702. 9–12, 78–86, 86–88, 102.

hadjárat keretében akarják újjászervezni. Főleg azt taglalják, hogyan kell megszervezni az európai szövetségi tanácsot, amely az önálló államokat összefogná, együttműködésüket szabályozná, és biztosítaná szuverenitásukat. Mindezzel kapcsolatban logikusan merült fel a kérdés: tartani kell-e a *status quót* vagy célszerűbb lenne-e felosztani Európát egyenlő részekre.

Ami a törökkérdést illeti, nem jutottak olyan messzire, mint Crucé, aki belefoglalta az Oszmán Birodalmat is univerzális béketervezetébe, mivel természetesnek találta, hogy az Oszmán Birodalom képviselőit a többi ország képviselőihez hasonló jogok illessék meg a nemzetközi tanácsban. Miként Sully, inkább egy nemzetközi szervezet létrehozását javasolták, amely Európára terjedt volna ki, s ebből az Oszmán Birodalmat inkább kizárták.

2.3.6. WILLIAM PENN

William Penn béketervében a béke európai megteremtésére tesz javaslatot.[102] IV. Henrik Nagy Tervét említve ír arról, hogy e terv azért szorgalmazta az európai szövetséget, hogy a keresztény uralkodók a török feletti morális és fizikai fölényüket visszanyerjék. Ő maga azonban nem követte a török elleni keresztes hadjárat szellemiségét. Ellenkezőleg, szerinte a korrekt és igaz eljárás az lenne, hogy a törököket és az oroszokat is felvegyék a nemzetközi békeszövetségbe: 10-10 képviselőt küldhetnének, míg a Német Birodalom 12-t, Franciaország 10-et.[103] Minderre magától értetődően csak akkor kerülhetne sor, ha a keresztény európai közösség létrejönne. Lényegében az volt az álláspontja, Comeniuséhoz hasonlóan, hogy ha a törökök látnák, hogy a keresztény európai fejedelmek képesek egy tartós békeszövetségi szisztémát létrehozni egymás között, akkor nagyon megnövekedne az értékük a szemükben. Hiszen a törökök az európaiak részéről nem láttak egyebet, mint egymás ellen folytatott, illetve ellenük irányuló véres háborúkat.[104] Penn elveti a háborút mint a problémák rendezésére szolgáló eszközt. Helyette a diplomáciai tárgyalások és a jog érvényesülésének útját kell egyengetni. A vitás ügyeket az európai tanácsban kell megtárgyalni. A konfliktusok kezelésének módját pedig egyezményben kell lefektetni.[105] Ha egy keresztény a háborút fegyverekkel vívja, még akkor is, ha az uralkodó parancsára cselekszik, Isten akarata ellen cselekszik. Szerinte egy keresztény liga biztonságot és virágzó jólétet teremtene. Mindez pedig védelmet nyújtana az oszmán támadásokkal szemben. A törökök nem lesznek képesek az eddigiekhez hasonlóan oly gyakran és oly nagy győzelmeket aratni, ha

[102] William Penn: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates.* (United Nations Library, Genève. Séries F. Sources on the History of International Organisation.) Hildesheim–Zürich–New York, G. Olms, 1983.

[103] Penn: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe*... 29.

[104] Uo. 45.

[105] Uo. 16–19.

egyetlen keresztény uralkodó sem játszik a kezükre, és betartja a szövetség szabályait. Így a szultán arra kényszerül majd, hogy csatlakozzon a keresztények közötti békés együttműködéshez, mert ezáltal tudja csak biztosítani az Európában levő területei feletti hatalmát. Világos lesz számára, hogy a keresztények, így együttműködve, milyen erősek.[106] Penn szerint az a sok fájdalom, vérontás és pusztítás, amelybe az utóbbi két évszázadban a kereszténységnek a sok háború került, mindenképpen azt bizonyítja, hogy a javaslatát komolyan meg kellene fontolni.[107]

2.3.7. JOHN BELLERS

John Bellers (1654–1725) tervét „Some Reasons for an European State"[108] címmel 1710-ben publikálta. A tervezetet a holland államtanács deklarációjának hatása alatt írta, mely a francia háborús fenyegetés súlyosságát ecsetelte. Franciaország nagyon erős, s a többi ország csak egy állandó szövetség létrehozásával tud vele szemben védekezni. Ennek az uniónak a Habsburg császár és a Velencei Köztársaság között fennálló törökellenes Szent Szövetség mintáját kellene követnie.[109] Bellers reméli, hogy talán ez a holland felhívás az európai szövetség létrehozására elindítja majd az európai államokat a béketeremtés útján, és megállítja XIV. Lajost is, aki csatlakozni fog, s learathatja majd az örök béke áldását, melynek megteremtését még nagyapja javasolta.[110] Bellers nemcsak említi IV. Henrik tervezetét, hanem kivonatosan összefoglalja tartalmát is. IV. Henrik nagy érdemének azt tartotta, hogy békét akart teremteni Európában a Keresztény Commonwealth és annak általános tanácsa útján. Azt, hogy IV. Henrik kizárta az oroszokat és a törököket, Bellers úgy tekinti, mint egy, a Szent Széknek adott engedményt.[111] Véleménye szerint az embereket a háború barbárrá teszi. Csak békében lehetséges az, hogy a vallás szerint éljenek. Az orosz keresztények és a mohamedán emberek ugyanazokkal a képességekkel és értelemmel rendelkeznek, mint a többi ember. Nem elfogadni őket: nagy hiba. Ez azzal fog járni, hogy Európában állandósul a háború. Bellers fontosnak tartotta egy, a föderatív jogon alapuló európai Civil Union (európai közösség) megvalósítását, mely a későbbiekben kiterjeszthető lesz, és elősegíti a béke és Isten akaratának megvalósulását a Földön.[112] Vagyis Bellers az európai békeszövetségnek a törökökre való kiterjesztésétől várta a törökkérdés

[106] Uo. 53.

[107] Uo. 1–10, 43–61.

[108] John Bellers: Some Reason for an European State (1710). In: uő: *John Bellers Quaker, Economist and Social Reformer*. His writings reprinted, with a memoir by Ruth Fry. London–Toronto–Melbourne–Sydney, Cassel and Company Ltd., 1935.

[109] Bellers: Some Reason for an European State, *i. m.* 91.

[110] Uo. 91–92.

[111] Uo. 102.

[112] Uo. 103.

megoldását. Sem Penn, sem Bellers nem említett semmiféle Sully által körvonalazott megoldást a törökök kiűzésére, vagy Európán kívüli területek meghódítására. A legjobb védekezésnek a törökkel szemben az európai egység és béke megteremtését tartották. Ez szerintük a törökkérdést automatikusan megoldotta volna.

2.3.8. SAINT-PIERRE ABBÉ

Az európai egység eszméjét igyekezett megerősíteni Charles-Irénée Castel, abbé de Saint-Pierre, a klasszikus katolikus neveltetésű francia apát. Saint-Pierre régi nemesi családból származott és megkülönböztetett egyházi pozíciója volt a francia udvarban. Tagja volt a francia akadémiának, ahonnan azonban kizárták, mivel kritizálta XIV. Lajos abszolutizmusát.[113] Az emberi társadalom megjavításáért és a béke megteremtéséért harcolt. Mindenekelőtt Hobbes *Leviatán*ja, Descartes tanai és a cartesianusi módszer voltak rá nagy hatással.[114] Egész életében kereste a háború ellenszereit a társadalomszervezésben. Mindehhez a történelmi tapasztalatok analíziséből indult ki. Saint-Pierre szerint a monarchák négyféle úton próbálták elkerülni a háborút a történelem során: egyrészt kereskedelmi szerződéseket és kölcsönös területrendezési megállapodásokat kötöttek. Másrészt ligákat szerveztek, hogy létrehozzák, fenntartsák vagy helyreállítsák a hatalmi egyensúlyt. A harmadik utat IV. Henrik javasolta, mely az egyes európai népek területeinek kiegyenlítését célozta Európa területi átrendezése során. A negyedik út egy, a népek közötti állandó föderáció létrehozása. Ilyen jellegű kezdeményezések, bár kis számban, de voltak a monarchikus kor Európájában. Ilyen például a svájci kantonok, a hollandiai tartományok és a német fejedelmek közötti szövetség. Saint-Pierre abbé a feudális-monarchikus diplomácia rendezőelveit kritizálva arra a következtetésre jut, hogy az ezen elvek alapján született egyezményekben lefektetett ígéretek csak addig kötötték össze a monarchákat, ameddig ez az érdeküket szolgálta. A monarchikus hatalmi egyensúly elvét a történelmi tapasztalatok alapján haszontalannak ítéli meg, mivel ha az egyensúly megfelelő, ez csak megnöveli a háborúk számát és elnyújtja azokat. Ha viszont az egyensúly nem megfelelő, akkor a leggyengébb fejedelmeknek nem sok esélyük van arra, hogy államaikat megtartsák. Ugyanakkor az államok területeinek felosztását illetően az volt a véleménye, hogy egy ilyen politika sok áldozatot fog követelni, és rengetegbe fog kerülni. Csak a negyedik utat tartja megfelelőnek az emberi közösségek (államok) közötti béke megteremtésére: ez pedig a népek közötti állandó szövetség, föderáció létrehozása. A föderáció elve az, amely egyedül biztosítani tudja, hogy az előző három út, tehát a szövetségkötés, a hatalmi egyensúly és a népek közötti egyenlőség megteremtése valóban elvezessen a békéhez.

[113] Charles Irénée Castel de Saint-Pierre: *Discours sur la polysynodie.* Paris, Du Villard et Changuion, 1719.
[114] Saint-Pierre-ről: M. L. Perkins: *The Moral and Political Philosophy of the Abbé de Saint-Pierre.* Paris, Librairie Minard, 1959.

Saint-Pierre abbé örök békéről írt tervezetében arról értekezik, hogyan lehetne megteremteni az örök békét Európában.[115] Javasolja a nemzetközi jog megalkotását, mely szabályokat adna az uralkodóknak arra vonatkozóan, hogyan viselkedjenek, és hogyan szervezzék az egymás közötti kapcsolatokat. Hangsúlyozza, hogy az államok közötti ellentéteket jogi úton kell rendezni. Gondolatának lényege az, hogy létre kell hozni az európai konföderációt, és azt egy tartós és biztos szövetségrendszerré kell fejleszteni. Első lépésként egy kongresszus összehívását javasolta Hágában (236 év múlva ez valóra is vált). Itt a résztvevők egy egyezményt kötnek az európai szövetségről, melyben lefektetik a föderáció működésének az alapelveit. Saint-Pierre szerint az európai szövetség akkor veszi kezdetét, ha már két uralkodó aláírta a szerződést, és akkor alakul meg, amikor már mindenki aláírta. Az egyezmény alapcikkelyekből és fontos cikkelyekből áll. Az alapcikkelyek elfogadásához egyhangú szavazat kell, míg a fontos cikkelyek elfogadásához $^{3}/_{4}$-es többség. A tervezet magában foglalt egy mintát is az európai államszövetség alapszerződése (alkotmánya) számára. Az alapcikkelyekben[116] a szövetségre lépő keresztény uralkodók a következőkben állapodnak meg:

Először is leszögezik, hogy a szerződés aláírásának a pillanatától kezdve az aláírók között egy tartós és örök szövetség áll fenn, melynek célja a béke fenntartása. Ezen célból, amennyiben ez lehetséges, a mohamedán uralkodókkal védelmi és támadó szövetséget kötnek. Mindez azt célozná, hogy mindenki teremtsen békés körülményeket a saját területén, és biztonságot az azon kívül eső területeken. A föderáció egy Kongresszust (Congrès) vagy Szenátust (Senat) hoz létre egy szabad városban. Itt az uralkodók állandó képviselőikkel képviseltetik magukat. A Kongresszus a szövetségre vonatkozó, s annak hatáskörébe tartozó, ügyeket intézi.

Másodszor lefektetik, hogy az Európai Szövetség a tagállamok kormányzásába nem avatkozik bele. Tehát a tagállamok a belső ügyeikben szuverének maradnának. A szövetségi megállapodásokat azonban kötelező lenne betartaniuk. A szerződés szankciók foganatosítását helyezi kilátásba a megállapodások megszegőivel szemben.

A további alapcikkelyek leszögezik a *status quo* alapelvének az elfogadását a szövetség megkötésekor. Ezzel kapcsolatban Saint-Pierre a feudális-monarchikus diplomácia reformját szorgalmazván hangsúlyozza, hogy a korábbi monarchikus diplomácia területszerző és területegyesítő módszereit az új európai szövetség már nem kívánja folytatni. Így a monarchák nem élhetnek területi követelésekkel, nem csereberélhetik kedvük

115 Charles Irénée Castel de Saint-Pierre: *Abrégé du projet de paix perpétuelle, inventé par le roi Henri le Grand, approuvé par la reine Elisabeth, par le roi Jacques, son successeur, par les Républiques et par divers potentats. Approprié à l'état présent des affaires générales de l'Europe. Démonstré infinément avantageux pour tous les hommes nés et à naitre en général et en particulier pour tous les souverains et les maisons souveraines.* Rotterdam, chez Jean Daniel Beman, 1729. Magyarul: Abbé de Saint-Pierre: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata.* Fordította Cseke Gál Anna. Bukarest, Kritérion, 1979. A kötetben az 1729. évi rotterdami kiadás 1–146. oldala található. A magyar nyelvű kiadásban nem szerepel a második rész (Objections et réponses), mely a szerző érveit és ellenvetéseit tartalmazza.

116 Abbé de Saint-Pierre: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata,* 55–66.

szerint a területeket (területcsere csak a szövetség $^{2}/_{3}$-os hozzájárulásával lehetséges), nincs területajándékozás, -vásárlás, és nem lehetséges többé önkényes hódítás. Egyúttal szabályozza a monarchikus örökösödési jogból és házasságpolitikából származó területegyesítési politikát is. E gondolatokat majd később az új diplomáciai rendezőelveket megfogalmazó Wilson béketervében találjuk meg újra.

Saint-Pierre ötleteket ad a gazdasági unió megszervezésére is. A szabad kereskedelmet támogatja, mindehhez azonban szükségesnek tartja, hogy a kereskedelem szabályozva legyen a szövetség egész területén és a tagállamok között is. Ezért tartja fontosnak leszögezni, hogy a kereskedelmi törvények minden nép számára azonosak és kölcsönösek kell hogy legyenek, és a méltányosság alapelvén kell nyugodniuk. A kereskedelem szabályozására kereskedelmi kamarák, a felmerülő viták intézésére bíróságok felállítását javasolja. A kereskedelmi kamara intézkedései kötelező érvényűek lennének. Az európai unió tehát nemcsak politikai, hanem gazdasági unió is.

Az Európai Szövetségi Tanács (Kongresszus vagy Szenátus) a szövetséges uralkodók képviselőiből, összesen 24 szenátorból vagy képviselőből áll, akiknek 1-1 szavazata van. Nincs szó a Habsburg Monarchia felbontásáról, miként Sullynél. A Habsburg Monarchia is egy szavazattal rendelkezik ugyanúgy, mint a többi állam. A közös költségeket (a szövetségi kormányzat költségeit és a biztonsági költségeket) a tagállamok együttesen viselik a teherbírásuknak megfelelően. Saint-Pierre tervezetének nagy érdeme, hogy voltaképpen megoldja a kis és nagy államok eltérő erősségéből fakadó többségi problémát a jogi szervezés szintjén. A képviselők arányszáma javaslatai szerint a területi nagyság függvénye kell hogy legyen, így széles területek problémái lesznek képviselve. Ugyanakkor pedig az egyes államok szuverenitását azáltal védi, hogy minden állam – függetlenül területi nagyságától – csak egy szavazatot kaphat a szövetséget érintő alapkérdések eldöntésére. A lényeges döntésekben egyhangú szavazás lenne, míg a fontos kérdésekben többségi szavazás. A szövetségesek közötti viták elintézésének a módjával kapcsolatban leszögezi, hogy nem lehet önkényesen háborút kezdeményezni senki ellen. Háború csak szövetségi döntés alapján, a szövetség tagállamainak hozzájárulásával indítható. Aki ezt megszegi, a szövetség ellenfelévé válik. A tagállamok közötti vitás ügyeket a Szövetségi Tanács elé kell terjeszteni. A vitában álló felek alá kell hogy vessék magukat a szövetség döntőbíráskodásának.

A szövetség székhelyéül Utrechtet jelöli meg, mivel az 1579. évi Utrechti Uniót itt hozták létre. Az Utrechti Unió alapszerződésébe foglalt gondolatokat Saint-Pierre annyira fontosnak tartotta, hogy felhasználta azokat az örökbéke-tervében. A holland szövetségi állami politikát pedig követésre méltó példának állítja az európai föderáció számára.

Saint-Pierre legfőbb érdeme az európai egységgondolat történeti fejlődése szempontjából tehát az, hogy sikerül megoldania a nemzetköziség és a nagy államok természetes hegemóniájának problémáját a jogállami szervezés teoretikus szintjén. Az általa az európai szövetség számára javasolt alapszerződés mintául szolgált későbbi korok alkotmányai számára. Saint-Pierre – mint fentebb már szó volt róla – elsőként hang-

súlyozta, hogy az európai szövetségi államnak úgy kell létrejönnie, hogy a szövetségre lépő államok vezetői megállapodnak egy leírt alapszerződésben, egy európai alkotmányban. Hangsúlyozta továbbá, hogy az európai konfederáció működését biztosító intézményeket és államszervezési eszméket (az európai tanács pontos összetétele és feladatköre, az állandó kongresszus delegátusainak száma tagországonként, a szövetségi bíróság intézménye, büntetőeljárások, a konföderáció gazdasági szervezése és pénzügyei) ki kell dolgozni részleteiben is. Hozzá is kezdett ehhez a munkához, s eljutott addig, hogy lényegében felvázolta egy népszövetségi föderatív jogállam alapelveit. Saint-Pierre hitt abban, hogy egy jól működő európai konföderáció szükségtelenné tenné a háborúkat. Hangsúlyozta, hogy az európai szövetség (unió) szervezése során a *status quó*ból mint történelmi jogalapból kell kiindulni. A status quo, tehát a történelmileg kialakult határok fenntartásának a híve volt, abban az értelemben, hogy az embereknek a történelmileg kialakult közösségeiket és az azok közötti kapcsolatokat kell megjavítaniuk. S ebben az értelemben minden generáció egy *status quó*val találkozik. S minden generáció feladata a javítás (modernizálás) irányának megtalálása és megvalósítása úgy, hogy a következő generáció folytatni tudja a jogállami szervezést.

Saint-Pierre ellentmondott Sullynek több dologban is: Sully az európai konföderációt a status quo felbontásával kívánta létrehozni, és Európának a népei (nagyobb nyelvek) szerinti felosztását és nemzetállamok létrehozását szorgalmazta a hatalmi egyensúly elvének érvényesítésével. Saint-Pierre a status quo és a jogállami szövetségi politika híve volt. Sully egyáltalán nem volt pacifista, nincs szó nála fegyverzetcsökkentésről vagy a hadsereg limitálásáról. Vele szemben Saint-Pierre igazi pacifista, a leszerelés és a haderő korlátozását hangsúlyozza. Azáltal, hogy limitálja a haderőt, és egyenlővé teszi a katonák számát minden országban, értelmetlenné teszi a háborút. A katonaságot igyekszik csak védekezés céljából fenntartani jogsértés esetére. Sully a Habsburg Monarchia ellen politizál, és Franciaországnak vezető szerepet szán az európai szövetségben. Sőt egy nagy vállalkozás előkészítéséről van szó nála, melynek során az európai uralkodók felosztanák Európát 15 államra, és megvalósítanák a békés európai egységet. Saint-Pierre a *status quó*hoz tartván magát, a Habsburg császárok hatalmi túlkapásait egyenlő szavazati aránnyal kívánja közömbösíteni, mellyel egyúttal minden országot egyenlővé tesz nemzetközi jogi szinten. Sully a monarchikus diplomáciai elvre épít, Saint-Pierre ennek a reformját javasolja. A Sully–Saint-Pierre dilemma nyomon követhető a következő századok gondolkodóinak gondolatvilágában. Az első világháborút követően például voltak, akik Saint-Pierre örökbéke-tervezetét a Népszövetség előfutárának tekintették, ugyanakkor a Sully-féle megoldás is előkerült a nemzeti önrendelkezési jog gyakorlatában.

Saint-Pierre javaslatai túlmutattak Penn és Bellers védekező ligáján, s előrelépést jelentettek Crucé nézetei irányában, bár a törökkérdést illetően álláspontja ingadozó volt. Tervezete első, 1712. évi kiadásába belefoglalta az oroszokat és a törököket is a keresztény államok szövetségébe. Az 1713. évi kiadásban az ázsiai népek államszövetségéről beszél, amellyel az európai szövetség védelmi szövetségre lép majd, s a *status*

quót kölcsönösen elismerik. Ám ugyanennek a kiadásnak három évvel később megjelent harmadik kötetében Saint-Pierre már amellett volt, hogy zárják ki a törököket az európai szövetségből: miként az a IV. Henrik nevével fémjelzett tervezetben szerepelt.[117] A változtatás azért történt, mert ezt a kiadást (1713. évi javaslatának harmadik kötetét) a francia uralkodónak ajánlotta, aki szkeptikus volt a béketervezeteket illetően. IV. Henrikre azért hivatkozott tehát, hogy a keresztény szövetség létrehozásának fontosságát általa igazolja, annál is inkább, mivel 1716-ban éppen folyt Velence és VI. Károly császár török háborúja. A béketerv későbbi átdolgozásai során azonban ismét elmarad a török Európából való kiűzésének említése. A törökkérdés rendezésére végül is egy áthidaló megoldást javasolt: az ún. ázsiai uniót. Az európai uniónak elő kell segítenie egy, az európaihoz hasonló unió létrejöttét Ázsiában. Mindezt azért, hogy a jövőben ne kelljen továbbra is félni az ázsiai népektől; tehát a nyugalom és a kereskedelem szabad folytatása érdekében. Ezzel kapcsolatban azt tanácsolja, hogy mindaddig, míg a keresztény uralkodók között béke van, meg kell akadályozni azt is, hogy a törökök a szomszédaikkal, a marokkóiakkal háborúzzanak. Ezért a keresztény szövetségnek közölnie kell a törökökkel, hogy szemben áll mindenkivel, aki nem akarja letenni a fegyvert, s aki nem hajlandó a tárgyalásokra és egyezmények kötésére, mivel nagy különbség van a harcedzett és a nem harcedzett csapatok között.[118] Tehát a szankciók alkalmazását az ázsiai unióval szemben is kilátásba helyezi. Saint-Pierre az ázsiai unióról és az azzal kötött szövetségről szól, de mindez csak távlati tervként jelentkezett gondolataiban. Véleménye szerint, ha a törökök megtudják, hogy a keresztények általános védszövetséget kötöttek, nem fognak többet arra gondolni, hogy megtámadják a császárt, a velenceieket, Lengyelországot és a cárnőt. A mohamedánok ezzel azt kockáztatnák, hogy két-három hadjárattal kiűzik őket Európából, s birodalmuk romjaiból újabb keresztény országok születnek.[119] Hogy végül is az ázsiai uniót ajánlja megoldásként a törökkérdést illetően, az azt mutatja, hogy Saint-Pierre-nél nincs szó a crucéi elgondoláshoz hasonló világszervezetről. Később D'Argenson márki teszi fel a kérdést, mi is ez az ún. ázsiai unió valójában, és hogyan lehetne ezt megszervezni? Mivel Saint-Pierre pacifista volt, kénytelen volt megkerülni a hódítás bármilyen formában való említését. De a sok jó kapcsán – tehát hogy megnyílna a szabadság a világkereskedelem előtt – végül is nem a hódításról beszél-e?[120]

Saint-Pierre béketervével kapcsolatban Rousseau, akit foglalkoztatott az örök béke kérdése, érdekes véleményt fejt ki. Jól ismerte Saint-Pierre műveit. Az abbé családja és barátai pedig felkérték, hogy kivonatolja és népszerűsítse Saint Pierre tervét. Így szü-

[117] Jacob ter Meulen: *Der Gedanke der Internationalen Organization,* 1. 189–190.

[118] Abbé de Saint-Pierre: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata,* 105.

[119] Uo. 125.

[120] René-Louis de Voyer de Paulmy, marquis d'Argenson: *Journal et mémoires du marquis d'Argenson.* Éd. E. J. B. Rathery, Paris, Renouard, 1859. 364–365.; Jacob ter Meulen: *Der Gedanke der Internationalen Organisation,* 211–214.

letett meg a „Projet de paix perpétuelle" (1756, 1762) című írása.[121] Ezt Rousseau kiegészítette a Saint-Pierre abbé örökbéke-tervéhez fűzött saját megjegyzéseivel és kritikájával.[122] Rousseau, miként Saint-Pierre, befogadta az orosz cárt a keresztény szövetség tagjai közé. Kizárta azonban a törököket. Ez annál is érdekesebb, mert Rousseau felhívja kortársai figyelmét arra, hogy kora már nem a meglepetésszerű barbár támadások időszaka.[123] Rousseau összességében azt vallja, hogy csak egy kitartó és szétbomlaszthatatlan állandó békeszövetség tudná megvalósítani, amit Saint-Pierre akar. Ez pedig utópia, ilyen nincs a valóságban. Érvei szerint: Európának közös kultúrája és történelme van, az európai államok között kialakult az egyensúlyrendszer elve, és mégsem lehet kiküszöbölni a háborúkat. Ezért szükség lenne létrehozni a döntőbíróság és a szankciók intézményét, amely irányítana és szabályozna. Mindehhez kiindulásul létre kell hozni az európai uralkodók tanácsát, mely a szövetségben részt vevő országok együttműködését koordinálja. Rousseau azonban nem hitt abban, hogy a morális igazságosság valaha is győzedelmeskedhet. Szerinte az emberek rosszak, nem alkalmasak az örökbéke-tervezet megvalósítására. Az egyetértés helyett inkább az erő érvényesül, s könyvek írása helyett inkább hadsereget kell felállítani. A „Jugement" konklúziójában Rousseau IV. Henrik realizmusát magasztalja, aki előre látta, hogy az európai egység csak egy nagy forradalmi változás során és erőszak alkalmazásával lenne megvalósítható. Ő maga azonban szerette volna nem látni azt a háborút, melynek eredményeként az európai békeszisztéma létrejön. Inkább a jogállami és nemzetközi jogi normák alapján létrehozott európai föderáció gondolata mellett volt, melyet Saint-Pierre fejtett ki. Ez azonban a jövő alternatívája volt. A Saint-Pierre és Sully tervében felvetett problémákkal való szembenézés Rousseau szerint elkerülhetetlen, amennyiben az emberek békében akarnak élni.[124]

2.3.9. A FILOZÓFUSOK ÁLLÁSPONTJA

A 17. század elején a nemzetközi szervezet hiányában a törökellenes keresztes hadjárat szervezése továbbra is hagyományos keretként szolgált az európai uralkodók közötti békeszövetség megszervezését szorgalmazó tervek számára. A 17. század második felének béketervezetei azt tanúsítják, hogy ekkorra már a béke jogi intézményei (nemzetközi jog, nemzetközi döntőbíróság, a békét biztosító nemzetközi szervezet) létrehozásának szükségessége komolyan foglalkoztatta a gondolkodókat. Eltűnik a Sully által sugalmazott rejtett Habsburg és Bourbon küzdelem. Penntől Saint Pierre-ig is

[121] Jean-Jacques Rousseau: Projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint Pierre, 1756. In: Jean-Pierre Faye: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe.* Paris, Gallimard, 1992. 115–146.

[122] Jean-Jacques Rousseau: Jugement sur la paix perpétuelle, 1756. In: Faye: *L'Europe une,* 147–158.

[123] Rousseau: Projet de paix perpétuelle, *i. m.* 144–145.

[124] Rousseau: Jugement sur la paix perpétuelle, *i. m.* 158.

észrevehető egy fejlődés. A tradícióktól való eltávolodás szembeötlő. A törökellenes európai védelmi szövetség nemzetközi jogi alapelveinek a megfogalmazása kerül előtérbe. A 17. századi filozófiai gondolkodók már nem kapcsolják össze az európai béke megvalósítását a törökkérdéssel. Inkább egy olyan átfogó államszisztéma alapszabályainak a kidolgozásával foglalatoskodnak, amely képes a békét megteremteni Európában és a világon. Hiszen magától értetődően egy egységes népjogon alapuló európai államszövetség a török politikát is megváltoztatta volna. A filozófiai gondolkodás indította útjára a nemzetközi jog fejlődését, s ennek hatására alakult ki fokozatosan az önálló szuverén államok nemzetközi jog által összefűzött együtteséből álló Európa-koncepció.[125]

A kor új államjogi és nemzetközi jogi gondolatokkal foglalkozó három legfontosabb gondolkodója Grotius, Hobbes és Locke. Az európai hegemóniát célzó törekvések számukra nem érdekesek. Céljuk az volt, hogy az európai államok közötti vitákon való felülkerekedés módját megtalálják. Nagy érdemük az államok egyenlő voltának és sérthetetlenségének a megfogalmazása és legalizálása, mely a nemzetközi jog alaptétele. Locke és Hobbes egyaránt a természetjog hatáskörébe rendelte a nemzetközi kapcsolatokat és a nemzetközi jogot. Ez azt jelentette, hogy az államok, mivel a természetjog állapotában vannak, (természettől fogva) egyenlőek, miként az emberek a természeti állapotban. Az egyenlő államok egyike sem uralkodhat a másik felett. Ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek. Minden állam joga, hogy más állam fennhatósága alá ne kerüljön. Ebből következően joga az is, hogy erő csak a béke fenntartása érdekében alkalmazható. A filozófiai gondolkodás tehát tükrözte az önálló államiság igényének jelentkezését, és egyúttal az egység megtartása felé is utat nyitott. Ha az államok természettől fogva egyenlőek, akkor lehetséges az egység megszervezése az egyenlőség elve alapján jogilag is. Grotius szerint létezik „jus gentium" mely a természetjogtól független, önálló pozitív népjog. A jus gentium erejét a népek akaratából és államszervező tevékenységéből meríti. Nem az egyes különálló államok érdekeit képviseli, hanem az államok összességének nagy együtteséét, vagyis az államok nagy társadalmáét. Mindennek alapja az ember azon természetes ösztöne, hogy társadalomban éljen. A jus gentium voltaképpen a természeti késztetés formába öntése. Grotiusszal szemben Hobbes elképzeléseiben nincs ilyen késztetés a társadalmi életre, mivel szerinte az ember természetes állapota a háború. Hobbes nem is tesz különbséget a természetjog és a jus gentium között. Míg Grotius számára az egyes ember természettől fogva jó, és csak a társadalom a rossz, Hobbes vélekedése szerint ez pont fordítva igaz. Az emberek lemondanak a természetes szabadságukról, és egy társadalmi szerződés útján államban egyesülnek. Kötelezik magukat arra, hogy a legfőbb hatalmat megtestesítő szuverénnek engedelmeskedjenek. A szuverén akarata testesíti meg a jogot.[126]

[125] Nussbaum: *A concise history of the law of nations*, 141–150.

[126] Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Budapest, Kossuth, 1999. 1. köt. 208–209.

Locke egész politikai filozófiáját a természeti állapot ideájára alapozta. Szerinte a civil társadalom a béke állapota, azok között, akik azt alkotják. Mivel az állam (politikai test) alapvető jellemzője a szuverenitás, ezért felmerül a kérdés, hogyan viselkedjenek egymással szemben az államok. Az államok közötti szövetségi politika kialakítása a föderatív halom jogkörébe tartozik, melyet a föderatív jog kell hogy szabályozzon.[127]

Felmerül a kérdés, hogyan viszonyult az államról és a nemzetközi jogról gondolkozó két neves filozófus, Hobbes és Locke a törökkérdéshez, mindenekelőtt a török hódítással szembeni védekező szövetség fontossága szempontjából. Hobbes a zsarnoki kormányzást mint természeteset írja le, s ez a zsarnoki uralom teljesen új típusú felfogása. Valószínűleg Bodin hatására alakította ki e nézetét, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az ember természetes állapota a háború: népek harca egymás ellen. A természet törvényei önmagukban nem elegendőek a béke létrehozására, s a törvények ott hallgatnak, ahol a fegyverek szólnak. Az oszmán társadalom vonatkozásában tehát Hobbes-nak az a véleménye, hogy „ahol a népet olyan hanyagul kormányozzák, hogy nézetei védelmére és elterjesztésére fegyvert mer ragadni, ott még mindig hadiállapot uralkodik, nem béke van, hanem csak kölcsönös félelemből eredő fegyverszünet, s az emberek állandóan mintegy a csatározások mezsgyéjén élnek".[128] Mindebből következik, hogy a védekezés megszervezése ellenük szükségszerű.

Locke a törökkérdés megoldásához a vallási türelem tételének megfogalmazásával járult hozzá. Kimondja a korábban már elhangzott véleményt, hogy „az egyház a polgári ügyektől teljesen különálló és különböző", a papi hatalom nem terjeszthető ki az állami ügyekre. Eget és földet keveri össze az, aki e két eredetében és céljában tökéletesen különböző valóságelemet akarja összeolvasztani. A polgári hatóság nem támogathatja a vallási küzdelmeket, és a vallás kinek-kinek a saját lelkiismeretére és a lelke üdvösségére tartozik, amiért egyedül Istennek kell számadást adnia. Nem a vélemények különbözősége (amit nem lehet elkerülni), hanem a különbözően vélekedőktől megtagadott türelem hiánya termelte ki a keresztény világ vallási civakodásait és a háborút.[129] A török és a keresztények vallása különböző. A mohamedánok a Koránt, a keresztények a Szentírást ismerik el vallásuk rendszabályának. A keresztény vallások között is lehetnek különbségek. A pápisták és a lutheránusok vallása nem azonos. Az egyik egyedül a Szentírást tartja hite szabályozójának, a másik pedig a Szentírás mellett tiszteletben tartja még a hagyományokat és a pápai határozatokat is. Mivel minden vallás a maga dogmáit tarja egyedül igaznak, ezért a vallások közötti viták eldöntése reménytelen. Az egyetlen megoldás, ha a világi hatóság függetlenedik a vallástól, és az emberek türelemmel viseltetnek egymás vallása iránt. Ha nem fogják érezni maguk mellett a polgári hatalom támogatását vallási vitáikban, valószínűleg képesek lesznek

[127] John Locke: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról.* Budapest, Gondolat, 1986. 143.

[128] Hobbes: *Leviatán,* 214.

[129] John Locke: *Levél a vallási türelemről.* Budapest, Akadémiai, 1982. 121–125.

egymás mellett nyugalomban élni.[130] Szerinte az oszmán társadalomban is szét kell választani az államot és az egyházat, hogy a vallásháború lehetetlenné váljon. Fontosnak tartja leszögezni azt is, hogy egyetlen pogányt – mohamedánt vagy zsidót – sem szabad a vallása miatt az egyes államokból kiüldözni. De a világi hatóság törvényei a más országban élő mohamedánra is érvényesek, mivel a vallás nem szempont a világi hatóság számára.[131] Locke a vallást teljesen a magánélet szférájába helyezte. Így látta egyedül elkerülhetőnek a vallásháborúk fanatikus pusztításait. Mindezt alternatívaként fogalmazta meg a jövő számára. Ugyanakkor Locke elemzése jelezte a veszély komolyságát. Amíg nem kerül sor reformokra az államszervezésben, s nem történik meg az állam és az egyház szétválasztása, súlyos konfliktusokra lehet számítani.

2.4. A KERESZTES HADJÁRATOK UTÓHANGJA A 17. SZÁZADI TÖRÖKELLENES TERVEKBEN

A török támadás problémája a 17. század második felének Európájában újjáéled. Az ekkor született törökellenes tervek már az erő pozíciójában keletkeztek. Céljuk az expanzió volt, nem csupán a védekezés, miként a megelőző századokban. A török támadások kiújulásakor a Köprülü-konszolidáció idején a keresztes hadjáratok elavult szelleme visszatért, és mint a világpolitikai akciók és célok külső motivációja szerepelt. Ha végigtekintünk az 1650–1750-es évek kereszteshadjárat-motivációján a világpolitikai gondolkodásban, széles spektrum tárul elénk. Megtaláljuk az udvari arisztokrata és katonai körök puszta retorikai fordulatként használt kiméráin és álmodozásain túlmenően a pápák törökellenes ligára való felszólításaiban,[132] a politikai integráció elősegítésére használt érvelésben és a teljesen mindennapi politikai tervezgetésekben. Ám e probléma kezelése többé nem sikerült a Bacon általi értelmezésben, melyről fentebb már szó volt. Leibniz – aki a kereszteshadjárat-gondolat egy modernebb formájának hódolt – Pomponne francia miniszter szavait idézi: „A keresztes hadjáratok már Szent Lajos óta kimentek a divatból."[133] De a keresztes hadjáratok ideológiájának szekularizált formában való használata jelen van. Reálpolitikai hódító célok a keresztes hadjáratok formájában fogalmazódtak meg. A kor politikusai a kereszténység háborújáról

[130] Locke: *Levél a vallási türelemről,* 63, 67, 121.

[131] Uo. 67, 69, 121.

[132] Ludwig Freiherrn von Pastor: *Geschichte der Päpste,* 16. *Geschichte der Päpste im Zeitalterr des fürstlichen Absolutizmus, von der Wahl Innozenz X bis zum Tode Innozens XII. (1644–1700).* Freiburg, Herder, 1938.

[133] Gottfried Wilhelm Leibniz: *Sämtliche Schriften und Briefe.* Hrsg. von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Leiter der Ausgabe Kurt Müller: 4. Reihe: Politische Schriften 2. Berlin, Akademie-Verlag, 1963. 671.

beszéltek, holott a szembenállás vallási eleme ekkortájt már elenyésző. A hangsúlyeltolódást már Père Joseph tervezetében nyilvánvalóvá vált. Lényegében a török háború céljának meghatározása során a misszióban testet öltő keresztény állapot fölényének a gondolata együtt jelentkezett a francia kultúra fölényének tudatával. Ez a mozzanat Richelieu idején a francia elhivatástudat kialakulásával járt együtt. Ugyanakkor megjelentek azok a nézetek, amelyek az Oszmán Birodalom esetében is egy koloniális vállalkozásra buzdítanak. Ilyen például a holland Gysels admirális terve. Azt javasolja a császárnak, hogy hozzon létre egy birodalmi lovagrendet a török elleni védekezésre. A birodalom pedig indítson egy koloniális vállalkozást (gyarmatosító háborút) az Oszmán Birodalom ellen.[134] Az, hogy a keresztes hadjárat gondolata tovább élt, azt mutatja, hogy csak a történelmi színfalak és a hatalmi struktúrák változtak. A keresztes hadjárati eszmékben foglalt expanzió szándéka továbbra is élt. A szent háborús eszmerendszer szekularizációja folytán a két eltérő kultúrkör érintkezésére került a hangsúly. A keresztény állapot fölénye helyébe az európai civilizáció fölényének tudata került. Ez különösen a már korán egy politikai testet alkotni képes Franciaország gondolkodóira jellemző. Ezt tanúsítják az alább következő politikai tervezetek.

A Napkirály, XIV. Lajos hatalmi állásából és tekintélyéből következett, hogy reá mint a török elleni harc sikeres vezetőjére tekintettek. A 17. század elejétől egészen a század végéig megtalálható a francia publicisztikában és az emlékiratirodalomban a keresztes hadjárat eszméjének motívuma. Ennek hátterében Franciaországnak a kontinensre vonatkozó expanziós politikája húzódott meg. A cél az Oszmán Birodalom meghódítása, felosztása és egy katolikus keleti birodalom létrehozása volt. A híres francia hadvezér, Turenne egy neki tulajdonított beszédében[135] állítólag felszólította a francia királyt, hogy legyen egy általános török elleni vállalkozás vezetője. A szónoklat, mely a 17. század divatos irodalmi stílusában készült, valószínűleg a figyelem felkeltése céljából használta Turenne nevét. A szerzőjét François de Lanoue kapitány eszméi inspirálták. Felszólítja XIV. Lajost, hogy minél előbb szálljon harcba az Oszmán Birodalom ellen. Ezt a török veszély teszi szükségessé, hisz aki nem lázad fel a török rablásait látva, nem érdemli meg a keresztény nevet. Példaként említi Szent Lajost, aki Egyiptomba és Afrikába vonult. A török elleni fegyverkezést illetően pedig megismétli a De Lanoue tervezetében foglaltakat. A francia, a német, a magyar és az erdélyi csapatok mellett 36 ezer gyalogos és 12 ezer lovas indul harcba. A svédek, a dánok és a Hanza-városok pénzt adnak. Az így létrejött közös keresztény hadsereg szász, brandenburgi és sziléziai vezetés alatt áll. Az egyik részét a brandenburgi választófejedelem, a másik részét d'Harcourt vagy Turenne maga irányítja. A szónoklat dicséri Erdély, Havasalföld és Moldva gazdagságát. Kifejezi azt a reményét, hogy ha Észak-Magyarországot sikerül visszafoglalni, akkor ez a három fejedelemség gyorsan egyesülhetne a francia koronával. Az, hogy Franciaország terveiben szerepel e távoli vidékek: Magya-

[134] Gollwitzer: *Geschichte des Weltpolitischen Denkens,* 162.
[135] Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie,* 215–220.

rország, Erdély, Havasalföld és Moldva meghódítása, egy kissé eltúlzottnak tűnik. Bár ez a gondolat a francia történelemben többször is felvetődött. A szónoklat kifejti, hogy a császár Dél-Magyarországot foglalná el Svájc, Spanyolország, az olasz fejedelmek, Magyarország és Horvátország segítségével. Az angolok és a hollandok közreműködésére is szükség lenne a tengeren, azért hogy véget vessenek a barbár kalózok támadásainak és zaklatásainak. A portugálokat és a lengyeleket is felszólítanák az együttműködésre. Valószínűleg a kozákok, az oroszok és a perzsák is csatlakoznának a keresztény hadsereghez. XIV. Lajosnak Bouillon Gottfried emlékezetes példáját kell követnie. A terv kivitelezése nem ütközhet nehézségekbe, mert a törökök mindenekelőtt a franciáktól félnek, s úgy vélik, hogy Franciaország lesz az a hatalom, mely le fogja rombolni az Oszmán Birodalmat.[136]

A szónoklat – bár nem bizonyítható, hogy valóban a híres francia hadvezér műve – nagyon jellemző a korszak gondolkodásmódjára.[137] Új vonás benne az, hogy egy nagyszabású offenzív török háborút vázol fel, melynek során Franciaország meghódítaná az Oszmán Birodalmat, és a helyén egy új keleti birodalmat hozna létre. Ez utóbbi kiinduló bázisául szolgálna az Ázsia és Afrika felé irányuló további hódító terveknek. Ugyanakkor azáltal, hogy a keresztes hadjáratok példáját említi, a múlt hagyományaival sajátosan összefonódva tulajdonképpen az egyre erősebbé váló hódító tendenciákat leplezi.

A 17. század második felében, amikor a török újra támadott, a török elleni háború szervező központjává a német fejedelemségek egy részéből XIV. Lajos támogatásával 1658-ban megalakult Rajnai Szövetség vált.[138] A Rajnai Szövetség számára készített „Vortrag, dass man nicht defensive sondern offensive mit dem Türken Kriegen soll"[139] című előterjesztés kifejti, hogy a védekező harcok ideje lejárt. A török ellen támadó hadjáratot kell indítani. A török szultán nagy hódításokra készül, újabb magyar hódításai nem elégítik ki. Feltételezhetően az osztrák örökös tartományokat és a német fejedelemségeket akarja bekebelezni. Ha a német fejedelemségek és az európai uralkodók összefognának, most megdönthetnék hatalmát. Fogjanak fegyvert a török elnyomás alatt élő népek is. A többi európai uralkodó is segítsen. Számítanak Moszkvára és a lengyelekre, mindenekelőtt pedig azon tengeri kereskedelmet folytató országokra, melyeknek a török hadihajók igen nagy ellenségei a Földközi-tengeren.

[136] Ez az érvelés több helyütt szerepel később 1679 és 1685 között Franciaország portai követének, Guilleragues-nak a levelezésében. Gabriel de Guilleragues: *Correspondance*. 1–2. Éd. Frédéric Deloffre, Jacques Rougeot. Genève, Droz, 1976.

[137] Turenne szónoklata a polihisztor Hermann Conring török háborúval kapcsolatos emlékiratokat tartalmazó gyűjteményében található. Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie*, 215–220.

[138] Jean du Mont: *Recueil des Traitez de paix, de trêve, de neutralité*. 4. Amsterdam, Henry et la veuve de T. Boom, 1700. 750.

[139] A tervezetet ismerteti: Á. R. Várkonyi: *La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–64*. Budapest, 1975. 10–11. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 102./

2.4.1. LEIBNIZ: TÖRÖK ELLENI HADJÁRAT VILÁGPOLITIKAI-UNIVERZALISZTIKUS CÉLOK ÉRDEKÉBEN

A Rajnai Szövetség politikájába illeszthető lényegében Leibniz híres tervezete, a „Consilium Aegyptiacum". A híres német filozófus gondolkodása jól tükrözi a német fejedelemségek törökkel kapcsolatos véleményét.[140] Leibniz a törökök Európából való végleges kiűzését és a török uralom teljes megsemmisítését kívánta. Végső célja a kereszténységnek egy egységes kultúrközösségbe való egyesítése volt. Az Oszmán Birodalmat e világmissziós és civilizációs tervei akadályának tekintette. A török elleni harc tehát univerzalisztikus-világpolitikai tervei megvalósítását szolgálta.[141] A „Caesarius Fursteneríus"[142] (1677) című tervezetében Leibniz a középkori kereszténység restaurálására szólított fel a császár ideiglenes teljhatalmú világi, valamint a pápa egyházi vezetésével. Célja a Német-római Birodalom koncepciójának és intézményeinek racionális továbbfejlesztése volt, úgy, hogy ezek vegyék át Európa irányítását. Politikai gondolatai kialakítása során a Német Birodalom struktúrájából indult ki, és annak állítólagos belső egyensúlyszisztémáját vitte át a nemzetközi politikára. Birodalmi patriotizmus és univerzalizmus fonódott össze Leibniz gondolataiban.

Leibniz tradicionális, konzervatív nézőponttal rendelkezett, miként kortársai többsége; az iszlám elleni harcot még a keresztes hadjáratok stílusában képzelte el. Törökellenes tervezetén mintegy négy éven keresztül töprengett, s végül is 1672-ben egy emlékirat formájában a francia király elé terjesztette „Mémoire de Leibnitz à Louis XIV, sur la conquête de l'Egypte" (Consilium Aegyptiacum) címmel.[143] 1672-ben, amikor a törökök a franciák szíriai és egyiptomi kereskedelmi érdekeit sújtó intézkedéseket hoztak, s amikor Franciaország érezhetően egy Hollandia elleni háborúra készülődött, Leibniz elérkezettnek látta az időt, hogy cselekedjen. Tervezetét személyesen vitte el a francia királyhoz a Hollandia elleni támadás megakadályozása érdekében. E cselekedete összhangban volt a mainzi udvarnak az európai egyensúly létrehozása érdekében folytatott politikájával, melyet Leibniz támogatott. A francia király terjeszkedő vágyát egy ésszerűbb és sokkal többet hozó irányba akarta terelni, s ez az Oszmán Birodalom volt. Az egyiptomi terv sok szempontból beleillett a mainzi udvar, s annak feje, Schönborn érsek (akit a német választófejedelmek között az első hely illetett meg) és udvari politikai tanácsadója, Boineburg politikájába. A mainzi udvar lényegében már a Rajnai Szövetség létrehozása óta szerette volna összebékíteni a császári és a francia

[140] Gollwitzer: Leibniz als weltpolitischer Denker. *Studia Leibnitiana*, Sonderheft, 1. Wiesbaden, 1696. 12–37.

[141] Gollwitzer: Leibniz, *i. m.* 172–198.

[142] Gottfried Wilhelm Leibniz: Caesarius Fürstenerius In: uő: *Sämtliche Schriften und Briefe*. 4. Reihe, Politische Schriften, 2. 213–270.

[143] Mémoire de Leibnitz à Louis XIV sur la conquête de l'Egypte. Publié avec une préface et des notes par M. de Hoffmans. In: Djuvara: *Cent projets de partage de la Turquie*, 220–224.; Paul Ritter: Leibniz' Ägyptischer Plan. In: *Leibnizarchiv*, 1. Darmstadt, 1930.

érdekeket egy közös török elleni vállalkozás céljából. Ennek során a Habsburg császár a Balkánon, a francia király pedig a Földközi-tengeren indított volna támadást az Oszmán Birodalom ellen. XIV. Lajos azonban e terv születésekor éppen a holland háború küszöbén állt. A francia rajnai politika a császárt kétfrontos háborúra kényszerítette. Leibniz voltaképpen nem egy hatalmi politikai megoldással akart segíteni, hanem egy ésszerű megosztásra tett javaslatot. Inkább egy aktív keleti politikát indítványozott Franciaországnak, melyet követvén a Földközi-tengeri és a keleti kereskedelem francia kézbe kerülhetett volna. Ezáltal Franciaország nagy tengeri hatalmat tudott volna kiépíteni. Egyiptom, valamint a Vörös-tengerre való átjárás megszerzése megnyitotta volna az utat a franciák előtt a Kelet felé, hiszen a Vörös-tengeren keresztül sokkal hamarabb el lehetett jutni Indiába és a Távol-Keletre. Leibniz felvillantja, hogy ha XIV. Lajos meghódítja Egyiptomot, a keleti kereskedelem és a Földközi-tenger ura lesz. Így könnyen válhat a Kelet császárává és a legkeresztényibb királlyá. Szerinte Egyiptom és az egész Kelet egy megbízható uralkodóra vár. Elégedetlenek a török uralmával. Ha XIV. Lajos beteljesítené legkeresztényibb királyi küldetését, az Oszmán Birodalom sorsa végleg megpecsételődne, és darabjaira hullana szét. Leibniz óvakodott attól, hogy a keresztények győzelme esetére az Oszmán Birodalom felosztására pontos javaslatot adjon. Megelégedett azzal, hogy Egyiptom a franciáké lenne, a birodalom többi részét pedig a Habsburg császár, Magyarország, Lengyelország és a többi szomszédos állam kapná. Voltaképpen nyitva hagyta az utat a hódító vágy szabad érvényesülése számára. A német filozófus és diplomata meg volt győződve Egyiptom és az Oszmán Birodalom gyengeségéről. Elérkeztetnek látta az időt egy nagy törökellenes vállakozásra, melyet minden keresztény és nem keresztény uralkodó török elleni világszövetsége hajtana végre. Ehhez hasonló elképzeléseket fejtett ki Père Joseph és Campanella is. Leibniz hozzájuk hasonlóan hitt abban, hogy az Oszmán Birodalom népei is fellázadnak majd, s a keresztények uralma váltja fel az iszlám uralmát. Az iszlám legyőzése után Leibniz egy új világrendet akart létrehozni, de nem univerzális monarchia, hanem „arbitrum rerum" formájában. Hitt Európa kulturális világküldetésében. Comenius gondolatainak hatására az iszlám fegyveres legyőzése után egy olyan békés világrendszert akart megteremteni, amelyben a kultúrának és az oktatásnak is jelentős helye van. A „Consilium Aegyptiacum" a barokk szellemiség jellegzetes dokumentuma. Megfigyelhető benne egyrészt a fantázia és a nagyhatalmi realizmus között megbúvó ellentét. Másrészt a nagyhatalmi érdekeltség és a politikai racionalitás elkendőzése a keresztes hadjárat tradíciójának felhasználásával.

Hogyan fogadták a franciák Leibniz tervét? Úgy tűnik, némi fanyalgással. A francia miniszter, Pomponne szerint a keresztes hadjáratra vonatkozó tervek már Szent Lajos óta kimentek a divatból. De Egyiptom meghódítását a franciák nem tarthatták rossz ötletnek. Csak a pillanat nem volt kedvező. Leibniz terve ugyanis összhangban volt Colbert politikájával, aki Franciaország gazdasági, kereskedelmi, tengeri és gyarmatügyi minisztere volt. Colbert Franciaországot erős gazdasággal rendelkező nagyhatalommá akarta tenni, és a kereskedelem érdekei szerint irányította az ország szövetségi politi-

káját. Ennek megfelelően mérlegelte, hogy kik a riválisai. Egy nagyszabású kereskedelempolitikai forradalom véghezvitele forgott a fejében. A francia keleti kereskedelmet a Földközi-tengerre akarta koncentrálni. Az új Indiai-Társaság számára meg akarta szerezni a török portától azt a jogot, hogy a francia hajók a Vörös-tengeren hajózhassanak. Az Indiából származó árukat a két tengert összekötő egyiptomi földszoros raktáraiban kívánták elhelyezni. Innen egy újonnan megalapított Levante-Társaság vitte volna tovább azokat Egyiptomból Marseille-be és a többi francia kikötőbe. Az indiai áruk így mindvégig francia kézben maradtak volna. Csak a törököknek kellett volna vámot fizetni, és nem kellett volna Afrikát megkerülni. Mindez jelentős költségcsökkenést eredményezett volna. Leibniz javaslata Egyiptom megszerzésére voltaképpen szinkronban volt terveivel a Vörös-tengerre való átjárás miatt. Colbert azonban azt gondolta, hogy Európában a legveszélyesebb ellenfél számára Hollandia. Ezért igyekezett a dél-amerikai és nyugat-indiai holland pozíciókat tönkretenni, s a szárazföldi háborút is szorgalmazta. Ez a valódi oka annak, hogy Leibniz tervét nem fogadták el. Ezért válaszolták azt, hogy a keresztes hadjáratok kimentek a divatból. Amikor néhány évvel később, a törökök Bécs alatt elszenvedett vereségét követően a császári csapatok megindultak az Oszmán Birodalom ellen, megkezdődött a felszabadító háború. A francia királynak megvolt a saját terve az Oszmán Birodalom elfoglalására. Az egyik célpont ekkor éppen Egyiptom volt.

2.4.2. A XIV. LAJOS NEVÉVEL FÉMJELZETT „NAGY TERV"

A XIV. Lajos nevével fémjelzett „Nagy Terv" (1685–87),[144] amely Konstantinápoly elfoglalását tűzte ki célul, pontosan akkor fogalmazódott meg, amikor a császári csapatok elkezdték Magyarország felszabadítását. A tervre vonatkozó anyag Gravier d'Ortières hajóskapitánynak, a francia levantei kereskedelmi kikötők felügyelőjének kéziratai között található. G. d'Ortières az újonnan kinevezett konstantinápolyi követtel, Girardinnal érkezett török földre. Feladata az volt, hogy térképeket és terveket készítsen, és anyagokat gyűjtsön Konstantinápoly elfoglalásának érdekében. Az összegyűjtött anyagot három vaskos kötetben foglalta össze. Az első kötetben egy hosszú, Konstantinápolyról szóló emlékiratot találhatunk, amelynek kilencedik fejezete az Oszmán Birodalom helyzetével, szervezetével, az európai egyensúlyban betöltött szerepével, az európai hatalmak politikai érdekeivel foglalkozik, abból a szempontból, hogy hogyan tudná a francia király a császárt megelőzve megszerezni a keleti birodalmat, és meg-

[144] Gravier d'Ortières: „Estat des places que les princes mahométans possédent sur les costes de la Mer Mediterranée et dont les plans ont ésté levez par ordre du Roy à la faveur de la visite des Eschelles de Levant, que sa Majesté a fait faire les annés 1685, 1686 et 1687, avec les projets pour y faire une descente et s'en rendre maîtres". In: M. H. Omont: Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un Empire d'Orient sous Louis XIV. *Revue d'Histoire Diplomatique,* 2. 1893. 195–246.

dönteni az oszmán hatalmat. A mű végén egy javaslat található a birodalom felosztására. G. d'Ortières nagyszerű képet fest a korabeli politikai viszonyokról. Az oszmán államvezetés helyzetét már teljesen reménytelennek tartja. A birodalomban dúl az anarchia, a haderő gyenge, s nincsenek szövetségeseik. De azt is világosan látja, hogy a keresztény uralkodók szövetségének létrehozása a török ellen lehetetlen. A vallás többé már nem mozgósító erő. Az egyes hatalmak hódító érdekei dominálnak. Ám az önálló fellépés nagyon költséges vállalkozás egy-egy európai uralkodó számára. Így rá vannak kényszerülve az együttműködésre. Ha azonban létrejönne egy szövetség a keresztény uralkodók között, akkor az nagyon rövid életű lenne és sok újabb konfliktushoz vezetne. A hatalmi ellentétek és a dicsőségvágy ugyanis a seregek megosztottságához vezet, s az sem kizárt, hogy a török helyett egymás ellen támadnak. Valójában csak az Oszmán Birodalommal szomszédos országokra lehet igazán számítani, mert ezeket az országokat közvetlenül fenyegeti az iszlám terjeszkedés.

Gravier d'Ortières véleménye szerint sohasem volt még ilyen kedvező az alkalom a török kiűzésére Európából. A francia királynak azt tanácsolja, ne hagyja, hogy egy török elleni offenzíva esetén túl messzire jussanak a császár csapatai a török területeken. Foglalja el Konstantinápolyt, mely jelképesen az egész keleti birodalom birtoklását jelentené a franciák számára. Így megakadályozná, hogy a császári csapatok bejussanak Konstantinápolyba. Az Oszmán Birodalom felosztását a következőképpen képzeli el: A császár megtarthatja a törökellenes harcok során kivívott hódításait és az összes magyarországi várost. A még török kézben levő területekből is kaphatna, ha megígéri, hogy nem terjeszkedik tovább. Velence Szlavóniát, Horvátországot, Boszniát, Dalmáciát, valamint Albániát kapná, mivel e területek részben határosak a velencei köztársasággal, és összefüggő területet alkotnak a tengeröbölben. Így Velence képes lesz helyreállítani egykori hatalmát. De e területek fejében át kell engednie a franciáknak Moreát és a görög szigeteket. A lengyel király a háborúból még semmilyen hasznot sem húzott, holott ott harcolt Bécs alatt, és megmentette a császárt. Ezért neki Moldvát és Havasalföldet juttatnák. Thököly herceg kapná meg a Temesvári fejedelemséget (Erdélyről van szó). Javasolja az Erdélyi Fejedelemség jelentős támogatását, mert fontos lenne, hogy a Habsburg császár elleni harcban a franciák oldalán álljanak. Franciaországé lenne Thessalia, Macedonia, Szerbia, Bulgária, Románia és a görög szigetek. Megfontolandó Egyiptom meghódítása is.

2.4.3. D'ARGENSON MÁRKI TERVE

René Louis d'Argenson márki, XV. Lajos későbbi külügyminisztere a törökkérdésről írt fejtegetéseiben a keresztes hadjárati ideológiának európai expanzióval való felváltásáról értekezik. D'Argenson márki következetesen elhatárolta magát a keresztes hadjáratok régi formájától, amelyet alaptalan képzelődésnek és ártékonynak ítélt. Egyúttal hangsúlyozza, hogy terve nem az imperialista konkurencia érvényesülését, inkább az

európai erőegyensúly elmélyítését célozza.[145] Szerinte az első nagy forradalmi változás Európa helyzetében az Oszmán Birodalom meghódítása lesz. A hódításnak igazi akadálya már nincs, mivel a birodalom nagyon meggyengült a rossz kormányzás miatt. Társadalmát megjavítani lehetetlen. A Szent Szövetség nagy sikereket arat felettük. Savoyai Jenő győzelmesen tör előre a birodalom területén, csakúgy, mint az orosz cár. Lassan attól kell tartani, hogy a császár egy szép napon egyedül is képes lesz meghódítani az Oszmán Birodalmat. Ezért a francia királynak mielőbb cselekednie kellene. Azt kellene elérni, hogy több önálló keresztény állam jöjjön létre a birodalom területén. Kívánatos lenne Görögország és Egyiptom önállósága a Habsburg császár hatalmának kiegyensúlyozása miatt. Így meg lehetne akadályozni az európai egyensúly összeomlását. Mindezzel párhuzamosan D'Argenson márki az Oszmán Birodalom meghódítását és felosztását igazi keresztes hadjáratnak nevezte, mely Istennek is tetszene. A harcokat követően a meghódított területek lakossága áttérne a keresztény hitre. Rendeznék a szent helyek státuszát. Az európai uralkodók átvennék az irányítást az európai politikai normáknak megfelelően. Az uralkodók leszármazottai a frank (száli) törvény paragrafusai értelmében uralkodhatnának e területeken, azzal a megkötéssel, hogy nem egyesülhetnek az anyaországukkal. A fentiek eredménye ezen országok gazdaságának és kereskedelmének a felvirágoztatása lenne. A felbomlott birodalmat természetesen az egyensúly szabályai és a kereskedelem érdekei szerint kell felosztani. Mindez elősegítheti az egyensúly-szisztéma megerősödését, és kiindulópontjává válhat egy univerzális békerendszernek.[146] D'Argenson egy keresztény államszisztéma szerint működő új Keleti Birodalomból kiindulva tervezte Ázsiának és Afrikának Európa általi birtokába vételét. Végső célja a Föld teljes civilizálása és kereszténnyé tétele volt. Szerinte így lehetne megvalósítani Saint-Pierre örökbéke-tervét. Igaz, hogy Saint-Pierre elzárkózott a hódítás műfajától. Ugyanakkor D'Argenson nem zárta ki, hogy ha valóra válna a Saint-Pierre által javasolt békeszisztéma, akkor az nem zárná ki az európaiak expanzióját szerte a világban. Ellenvetésként megkérdezhetik ugyanis, hogy ha a keresztény uralkodók ligája meghódítja az Oszmán Birodalom európai és Európával szomszédos területeit, akkor például az új egyiptomi király mit fog csinálni az alattvalóival? Hogyan téríti meg őket például, milyen törvényeik lesznek? Nem fog-e az történni velük, mint Amerika lakosságával és a kelet-indiaiakkal?[147] D'Argenson márki tehát felteszi a kérdést: Ha a saint-pierre-i univerzális békemű létrejön, hogyan fog viszonyulni a kereszténység a többi nem keresztény néphez a világon?

145 D'Argenson: *Journal et Mémoires*...361–367.
146 Uo. 361–362.
147 Uo. 365.

2.5. KONKLÚZIÓK

A 17. század politikai tervezetei azt mutatják, hogy az Oszmán Birodalom a mindennapok gazdasági és politikai életét tekintve betagozódott az európai államrendszerbe és az államok közötti egyensúly kereteibe. Ezt azonban az európai szellemiség képtelen volt elfogadni és levonni a konzekvenciákat. A korabeli európai keresztény emberek nem tudták toleráns módon eltűrni, hogy egy nem keresztény hatalom a keresztény államokkal békés szövetségi politikát alakítson ki. Az Oszmán Birodalmat továbbra is mint egy idegen nagyhatalmat tekintették, mely fenyegeti a keresztényeket hódításaival. A reformáció elmosta az univerzális keresztény állam középkori eszméjét. A 17. század második felétől a hatalmak közötti egyensúly elve érvényesült, mely már jogi szabályozás szerint működött. A területi szuverenitáson és az egyenlőségen alapuló új európai nemzetközi jog képviselői azonban csak nehezen – vagy egyáltalán nem – tudták megváltoztatni álláspontjukat a törökkel szemben. Grotius továbbra is megkülönböztető bánásmódot javasolt a nem keresztény államokkal. Az európai társadalom fejlődése ellenére is fennmaradt a török elleni keresztény összefogás eszméje és a keresztes hadjáratok sztereotípiái. Azonban mindez azzal párhuzamosan, ahogy gyengült az oszmán hatalom és erősödtek a keresztény államok vele szemben, egyre inkább sztereotip jelleget öltött.

Az európai országok közötti védelmi szövetség megszervezésének szükségességét továbbra is török elleni keresztes hadjárati sztereotípiákkal igazolták a tervezetekben. Mindez azért volt lehetséges, mert nem volt megszervezve a közös védelmi szövetségi politika az európai uralkodók között. Ez ugyanis államok fölötti intézmények kigondolását és létrehozását tette szükségessé. Az európai föderális jog megalkotói a szövetségi intézmények és nemzetközi jog alapelvei kigondolása során csak fokozatosan tudták meghaladni a sztereotípiákat. A törökellenes európai védelmi szövetség és a közös európai külpolitika kialakításának, valamint a közös hadsereg kiállításának szükségessége az európai társadalomfejlődésben bekövetkezett változások közepette azonban egyre inkább államjogi és nemzetközi jogi normák kialakítása irányába terelte az európai politikai gondolkodást. A nemzetközi jog, az emberi jogok és a nemzetközi intézmények fejlődése pedig hosszú idő alatt fokozatosan alakította át az egymásról való gondolkodást mind az európaiak, mind a törökök részéről.

3. AZ OSZMÁN TÁRSADALOM ELMÉLETE

Felmerül a kérdés, hogyan jelenik meg a törökkérdés elméleti megközelítése a korabeli politikai gondolkodásban? Mit gondoltak az oszmán társadalomról a török élet valóságos viszonyaival találkozó utazók és diplomaták? Mennyire befolyásolja „a török mint a kereszténység örök ellensége" toposz valóságlátásukat? Milyen mélységig jutnak el a valóság feltárásában? Milyen információkat közvetítenek az oszmán társadalom ismérveinek megfogalmazásához? Hogyan használja fel mindezt az európai történetfilozófiai gondolkodás? Sikerül-e levenni a sztereotípiák szemüvegét?

3.1. AZ ÚTI IRODALOM ÁLTAL KÖZVETÍTETT INFORMÁCIÓK

A 16. és 17. századi Európa számára meghatározó jelentőségű volt az a tény, hogy egy ázsiai típusú hódító birodalommal volt határos. Annál is inkább, mert ekkor az Atlanti-óceán partvidékén fekvő dinasztikus nemzeti monarchiák mind a kontinensen, mind szerte a világban hódító dinasztikus nemzeti birodalmakká váltak. Az Oszmán Birodalommal szembeni védekezéshez, valamint az egyre jobban előtérbe kerülő támadó hadjárat megszervezéséhez feltétlenül szükség volt sokoldalú ismeretekre. A keresztes hadjáratok idején még nem volt különösebb érdeklődés a hit ellenfelei reális megismerése iránt. A nagy földrajzi felfedezések után azonban lényegében megindult az Oszmán Birodalom felfedezése is. Mígnem a 17. század végére az Oszmán Birodalom is a keresztény európaiak számára meghódítandó területté vált, csakúgy, mint a többi nem keresztény terület a világon.

Az útleírások célja az, hogy objektív ismereteket közöljenek a tanulmányozott helyről. Az objektivitás azonban attól függ, hogy milyen az illető szemlélő tudati állapota, s milyen képzetekkel rendelkezik a szűkebb és tágabb környezetéről. Az első utazók leírásai az Oszmán Birodalomról még nagyon szakszerűtlenek voltak. Nem tudták, hogyan közelítsenek ahhoz a sok-sok furcsasághoz, amit ott láttak és tapasztaltak. Műveik nagyon gazdagok voltak a különös török szokásokra vonatkozó részletekben, leginkább a kormányzati mód, a szeráj és a vallás tekintetében. Ám az utazás az idő előrehaladtával művészetté és foglalkozássá vált. Az útleírások egyre szakszerűbbek lettek. Mivel Colbert támogatta az utazókat, az „Oszmán Birodalom felfedezőit", így a

17. század második felében az utazók száma megnövekedett. Az ekkortájt született útleírások már nemcsak mesélnek. A szerzők nem elégszenek meg azzal, hogy csak regisztrálják megfigyeléseiket, hanem elgondolkoznak azon, amit láttak. Megpróbálják ismereteiket rendszerezni, és következtetéseket levonni. Mindez összhangban van magáról az európai társadalomról elinduló rendszerezőbb, tudományosabb gondolkozással. A 17. század politikusai és tudósai elkezdték firtatni a török társadalom valóságos mozgatórugóit: a társadalmi szerkezet és a kormányzási szisztéma rejtelmeit. Mindehhez segítségül szolgált az európai államformákkal való összehasonlítás.

Híres 17. századi utazók voltak Chadrin, Du Mont, Tavernier, Pitton de Tournefort, d'Arvieux márki és De la Motray. Mindannyian előkelő, művelt emberek.[148] Ők az ellenkezőjét írják le annak, amit korábban állítottak és hittek az ázsiai emberekről. Számukra a keleti ember már egyáltalán nem tudatlan barbár, hanem szép, szellemes és ötletes, képzelőerővel és intelligenciával rendelkezik, dicsőségvággyal teli. Többen közülük magyarázni próbálják a keleti államformát, összehasonlítva azt az európai kormányzatokkal. Nagy teret kap leírásaikban az életmód, a szokások elemzése, a nők helyzetének ismertetése. A keleti erotikát mint valami, az európaitól eltérő másságot, egzotikumot mutatják be. Chadrin például dicséri az ázsiai emberek humanitását, vendégszeretetét és toleranciáját.[149] Tavernier, aki Törökországban, Perzsiában és Indiában járt, részletesen ír a szultáni szerájról és az ott történő különleges dolgokról. Megállapítja, hogy a szultán fantasztikusan nagy, szinte csodával határos despotikus hatalommal rendelkezik. Pietro della Valle művében végigvezet Konstantinápolyon. Őt is érdeklik a török szokások, a házasság, a ruházat és az étkezés. Neki is az a tapasztalata, hogy a szultán rendkívüli hatalommal rendelkezik alattvalói felett. A szultánok alattvalóikat – tehát a birodalom népét – szolgáiknak tekintik. A szultán után rangban és hatalomban a nagyvezér következik, aki az államot irányítja, s az ügyeket intézi.

Joseph Pitton de Tournefort királyi tanácsos, a Királyi Tudományos Akadémia nyugalmazott tagja, a párizsi egyetem orvos- és botanikaprofesszora 1699-ben comte de Pontchartrain királyi államtanácsos utasítására utazott a Keletre. Küldetésének célja a keleti élet tudományos és szakszerű vizsgálata volt a természettan, a kereskedelem, a vallás a társadalmi rend, valamint a szokások terén. Tournefort küldetésének eredményeként egy komoly tudományos értékű botanikai és földrajzi mű született a görög szigetvilágról, Konstantinápolyról, a Fekete-tenger partvidékéről, Örményországról, Kisázsiáról és a perzsa határvidékről. Művéhez a városok és a fontosabb helyek térképét is mellékeli. Ír a különböző területeken lakó népek vallásáról és szokásairól, magyarázatokat közöl az antik emlékekről. Mindezt a ritka növények és különböző állatok leírásával és természettani megfigyelésekkel gazdagítja.

148 Nicolae Iorga: Les voyageurs Français dans l'Orient Européen. Conférences faites en Sorbonne. In: *Extraites de la Revue des courses et conférences*, Paris, 1928. 80–90.

149 Chadrin: Voyages. Paris, 1686. IV. 99. In: Pierre Martino: *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle.* Paris, Hachette, 1906. 61–62.

A fent említett útleírások bár rendkívül hasznosak voltak, nem szolgáltak azonban elegendő forrásul. Az Oszmán Birodalom iránti érdeklődés ugyanis nagyon körül volt még határolva a keresztes hadjárati sztereotípiákkal. Csak a 17. század közepétől tapasztalható a birodalom komolyabb megismerésének a szándéka.[150]

3.2. KÖVETSÉGI INFORMÁCIÓK, KÖVETJELENTÉSEK

Az oszmán kormányzati munka tekintetében szakszerű és megbízható forrás a követségek anyaga, a követek és követségi titkárok levelezése és emlékiratai. Különösen sok forrás maradt fenn a francia konstantinápolyi követség történetéről, mivel a francia–török diplomáciai kapcsolatok fontos szerepet töltöttek be az európai hatalmi egyensúly rendszerében. I. Ferenc uralkodásakor még csak rendkívüli küldöttek dolgoztak a portán. XIII. Lajostól kezdődően azonban a francia követek listája megszakítatlan. A 17. és a 18. század folyamán Konstantinápolyban már állandó francia követség működött. Közöttük olyan híres személyiségeket találhatunk, mint comte de Cézy, marquis de Nointel, comte de Guilleragues, baron d'Argental, marquis des Alleurs, marquis de Bonnac, comte de Vergennes, comte de Saint-Priest.[151] Konstantinápolyba kerülni követként XIV. Lajos uralkodása alatt már karriernek számított, különösen a 70-es, és 80-as években. Jelentkező bőven akadt annak ellenére, hogy a portai élet egy európai számára nagyon sok nehézséggel járt. A porta ekkor már annyira jelen volt minden európai eseményben, hogy nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Tulajdonképpen az európai diplomáciai élet egyik fontos központjává vált. Konstantinápolyban élénk diplomáciai élet zajlott, közvetítések, tárgyalások folytak. Az európai közönség pedig élénken érdeklődött a követségek munkája iránt. Különösen nagy volt az érdeklődés a francia udvarban a török udvar politikája iránt. A korabeli francia újságok, mindenekelőtt a *Mercure,* nem mulasztották el tájékoztatni olvasóikat követeiknek a Fényességes Portán való minden fontosabb szerepléséről. Híres követség volt Guilleragues-nak, a francia irodalmi élet neves alakjának[152] a követsége 1678–1685 kö-

150 A 17. századi keleti irodalomról: Martino: *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle;* C. D. Rouillard: *The Turk in French History, 1520–1660.* Paris, 1938. /Etudes de littérature étrangères et comparée 13./

151 A francia követségre vonatkozó fontosabb dokumentumok és kiadványok: Bonnac, Jean Louis d'Usson, marquis de: *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople.* Éd. Charles Scheffer, Paris, Soc. d'Histoire Diplomat, 1894; Saint Priest, Alexis de: *Mémoire sur l'ambassade de la France en Turquie.* Éd. E.E. Leroux. Paris, 1877; *Recueil des instructions données aux ambassadeurs Turquie.* 29. Éd. Pierre Duparc, Paris, C.N.R.S., 1969.

152 Gabriel Joseph de la Vergne de Guilleragues: *Chanson et bons mots Valentins. Lettres Portugaises.* Éd. Frédéric Deloffre et Jacques Rougeot. Genève, 1972.

zött.[153] Mivel működése Bécs ostromának időszakára esik, követségét igen nagy érdeklődés kísérte. Guilleragues portai követsége alatt született elbeszélések, kéziratok, nyomtatott iratok száma oly nagy mennyiségű volt, hogy szinte elhomályosította a korabeli történelem másik nagy eseményének, a nymwegeni békekötésnek az anyagát. Magáról a követségről is számos önálló mű látott napvilágot. A fontosabb tárgyalásokról azonnal kisebb-nagyobb könyvekben, hírekben számoltak be.[154]

Az oszmán kormányzat az audienciális szokások bonyolult, az európaiak számára valóban egzotikus rendszerén keresztül politizált. Kegyének és haragjának, támogatásának és fenyegetésének kifejezése egy állandó színjáték volt, melyet értelmezni kellett, és hasonló formákban kellett válaszolni. E speciális szokások követése a francia követektől külön tanulmányokat igényelt. Híres audienciális vita volt a Guilleragues követsége alatti szofa-vita. A szokásoktól eltérően a nagyvezérénél alacsonyabban helyezték el a francia követ ülőhelyét. Mindez valószínűleg azért volt, mert Guilleragues reakcióiból tájékozódni tudtak arról, hogyan is viszonyul a francia politikai vezetés az oszmán portához. A franciák ugyanis húzták a konzekvenciák levonását, mivel szükség volt az oszmán akciókra a császár ellen. A kereskedelmi érdekeiket sem akarták veszélyeztetni. A szofa-vitát végül is a porta csak a bécsi vereség után rendezte.[155] A másik híres audienciális vita Ferriol márkié (1679–1711) volt, aki karddal az oldalán jelent meg az audiencián, amely nem volt megengedett dolog. Ő viszont fenyegetni akarta a portát a karlócai békekötés után, hogy ne működjenek a császárral együtt.[156] A többi európai ország követe e szimbólumokból tudta megállapítani, hogy mi a helyzet a francia–török kapcsolatokat illetően, továbbá hogy milyen a porta viszonya az általuk képviselt országhoz. A Habsburg császár követének mind az oszmán, mind az azt kihasználni igyekvő francia politikával szemben résen kellett lennie. A francia király és a császár közötti rivalizálás követeik portai politizálásában is nyomon követhető. Az angol és a holland követek feladata a kereskedelmi érdekek védelmezése volt, továbbá megpróbáltak az európai egyensúly fenntartása érdekében fellépni.

A konstantinápolyi francia követség tevékenységének köszönhetően a francia közönség élénken érdeklődött a török témák iránt. Mindez nagy hatással volt ezen korszak francia irodalmi életére is. A francia követek a külügyi irányításhoz, politikai vezetőkhöz, fontosabb személyekhez valamint barátaikhoz írt leveleikben beszámolnak az Oszmán Birodalom kuriózumairól. Előfordult, hogy a birodalomban megfordult követek tanácsadóként szerepeltek egy-egy nagyobb író mellett. Így volt ez Racine

153 Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance Politique, Turquie, 16–17.; Guilleragues: *Correspondance.* 1–2. Éd. Frédéric Deloffre, Jacques Rougeot. Genève, Droz, 1976.

154 Gabriel Joseph de la Vergne de Guilleragues: *Ambassades de M. le comte de Guilleragues et de M. Girardin aupres du Grand Seigneur.* Lyon, 1687.

155 Éva Bóka: Diplomatie à Constantinople et le siège de de Vienne. Ambassade de Gabriel Guilleragues 1679–1685. München. *Südost-Forschungen,* 51. 1992. 65–104.

156 Éva Bóka: Le marquis Charles de Ferriol ambassadeur de France à Constantinople. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 31. 1985. 1–2. 87–112.

esetében, aki a *Bajazet* megírása során M. de Cézy és de la Haye volt konstantinápolyi francia követektől kért tanácsokat. Molière, amikor az *Úrhatnám polgárt*[157] írta, D'Arvieux-höz fordult tanácsért, aki a francia kereskedelmi ügyek érdekében sokat utazott a Levantén, és Konstantinápolyban is megfordult.[158] Amikor keleti utazásait követően hazatért Párizsba, alaposan kifaggatták párizsi irodalmi szalonokban. XIV. Lajos számára útibeszámolót kellett készítenie, amin a királyi család jól szórakozott. D'Arvieux szerepelt továbbá tolmácsként, amikor IV. Mehmed szultán követe, Muta Ferraca 1669-ben a francia udvarban járt követségben a francia–török kapcsolatok rendezése ügyében.[159]

Míg a Konstantinápolyban működő francia követségek a figyelem központjában voltak, addig török követ ritkán fordult meg Versailles-ban. A francia udvarban általában igyekeztek diszkréten intézni a birodalommal kapcsolatos ügyeket. Kivétel volt Muta Ferraca nyilvános fogadása, amit XIV. Lajos gőgje és alattvalói kíváncsisága miatt rendeztek meg. A fogadás az udvar szórakoztatására rendezett színjáték volt. Természetesen nagy port kavart fel mind Franciaországban, mind a többi európai udvarban. A másik nagy keleti követfogadásra 1715-ben került sor, amikor a perzsa követet fogadták látványos külsőségek közepette. XIV. Lajos uralkodása alatt a „törökség" kétségtelenül igen divatos volt a francia udvarban.

A francia konstantinápolyi követség működését értékelve elmondható, hogy felkeltette a franciák érdeklődését a Kelet iránt szerte az országban. Mindennek következtében a régebbi határozott elutasítással szemben már vannak szimpatikus megnyilvánulások is a Kelet vonatkozásában. Sőt még az idealizálás is megfigyelhető egyes esetekben. A követségek munkájának legfontosabb eredménye az volt, hogy ismereteket gyűjtöttek. A mindennapok embere számára ezek a korabeli újságszerű kiadványok és híresztelések révén hozzáférhetővé is váltak. Így Franciaországban divatos lett az Oszmán Birodalom. Többé már senki sem igazodott a korabeli vallásos normákhoz, és senki sem írta elő, hogyan értékeljék ezen ismereteket és híreket. Az úti irodalom és a követségek forrásanyaga azt tanúsítja, hogy a 17. század második felében az Oszmán Birodalom erejének gyengülésével párhuzamosan feloldódik a kritikus távolságtartás kényszere. A török társadalomról érkező reális információk hatására a törökkérdés történetfilozófiai problémává vált az európai politikai gondolkodásban a vallási tolerancia és az egyszemélyi hatalom ismérveinek definiálása során.

157 Molière: *Úrhatnám polgár.* Fordította Mészöly Dezső. In: *Molière összes művei.* Budapest, Magyar Helikon, 1966. 2. köt. 535–613.

158 A francia irodalomtörténetben az is felmerült, hogy D'Arvieux a *Bourgeois Gentilhomme* (Úrhatnám polgár) szerzője, s nem Molière. Martino: *L'Orient dans la littérature française,* 93.

159 Martino: *L'Orient dans la littérature française,* 93.

3.3. AZ OSZMÁN TÁRSADALOM ÉRTELMEZÉSE

A 16. században az e tárgyban írott munkák nagy részében azt olvashatjuk, hogy az Oszmán Birodalom a leghatalmasabb és legerősebb a világon. A kor gondolkodói azzal a ténnyel találták magukat szemben, hogy ősi hitellenfelük erős, jól szervezett hadsereggel rendelkezik, tolerál más vallásokat. Ezzel szemben a kereszténység intoleráns és ereje megosztott. A keresztény szerzők voltaképpen a török erejének a titkát akarták megfejteni. Fontos probléma volt számukra ezért egyrészt a törökök eredetének tisztázása, s ezen belül a Római Birodalom hagyományainak továbbélése a török hadiszervezetben. Másrészt a birodalom erejének lényeges táplálója a mohamedán vallás, melynek tételeit éppen ezért igyekeztek cáfolni. Sokat foglalkoztak Mohamed személyével és dogmatikájával. Mindenekelőtt azt igyekeztek bizonyítani, hogy Mohamed személye valamiféle ördögi csalás.

Az oszmán-törökök eredetének kérdésével a 16. század történészei – François de Belleforest, Pierre Belon, André Thevet és mindenekelőtt Guillaume Postel – sokat foglalkoztak.[160] Az Oszmán Birodalomra ugyanis nem lehetett úgy tekinteni, mint az amerikai bennszülöttekre, akik a korabeli szemlélet szerint a „gyermekkor" fázisában voltak, s az európaiak mintegy taníthatták őket. Az Oszmán Birodalom számukra egy felnőtt, szuverén hatalomként jelent meg, amely törvényhozó és katonai hatalommal rendelkezett. Ráadásul ez a birodalom a kereszténység riválisa volt. Arra törekedett, hogy a saját kultúráját, dogmáit és intézményeit terjessze el világszerte. Ám a keresztényeknek komoly kétségeik voltak afelől, hogy e barbár nép valóban rendelkezik-e kultúrateremtő képességgel. Ugyanakkor feltételezték, hogy a Római Birodalom öröksége az oszmán-törököknél kultúraformáló tényező volt. S mivel az Oszmán Birodalmat mint koruk legnagyobb európai hatalmát voltak kénytelenek elismerni, kárpótlásul azt hangoztatták, hogy az oszmánok azért tudtak ilyen nagy hatalomra szert tenni, mert a keresztény kultúrával való érintkezés során civilizálódtak. A keresztény hatalmi harcok fényében mindez az Oszmán Birodalmat továbbra is félelmet keltő ellenfélként jelenítette meg a keresztény európaiak számára.

Az antik hatást elsősorban az ottomán hadsereg szervezetében ismerték fel.[161] A török hadsereg fölénye az európai országok hadereje felett kétségtelenül azt bizonyította, hogy a törökök sikeresen folytatják az antik példát. Minden török katona – hasonlóan a római katonákhoz – fegyelmezetten, szigorú rendben teljesítette hadi kötelezettségeit. A római hadsereg mintájára való hivatkozás a 16. század második felében folyamatos. Megfigyelhető az is, hogy a török hatalom katonai nagysága és verhetetlensége egyre inkább csodálat és elismerés tárgya lesz Európában. De más tekintetben

[160] F. Lestringant: Guillaume Postel et l'obsession turque. In: *Guillaume Postel, 1581–1981.* Actes du Colloque International d'Avranches 5–9 septembre 1981. Paris, 1985. 265–267.

[161] Lestringant: Guillaume Postel et l'obsession turque, *i. m.* 273.

is hasonlónak találják az Oszmán Birodalmat a Római Birodalomhoz. A történelem során egyedül a Római Birodalom volt nagyságát tekintve összemérhető az Oszmán Birodalommal. Isztambulban, miként Rómában, egy extrém diszciplína és egy nagyon fejlett politikai mechanizmus irányított nagy tolerancia mellett. E tolerancia azt jelentette, hogy az oszmán államhatalom nem kívánta az alattvalók lelkét.[162] E mozzanat dicséretként és kritikaként egyaránt elhangzik. A törökök mentalitását cinikusnak tartották, mivel miután „kifacsarták" alattvalóikat, hagyták őket szabadon tépelődni mind spirituális, mind morális problémáikról. Ez az „egység a sokféleségben" elven alapuló kvázi „toleráns" magatartás a meghódított népekkel szemben ugyanis érthetetlen volt a keresztény európaiak számára, akik miután meghódították az amerikai lakosságot, erőszakosan meg is térítették. A 16. század európai gondolkodóit nagyon megragadta, hogy a győzedelmeskedő iszlám nem háborgatja a birodalom területén élő egyéb vallásokat, továbbá hogy ebben a birodalomban a latin, a görög és az egyiptomi kultúra hagyományai konfliktusok nélkül élnek együtt. Érthető ez a csodálat, hisz Európában vallásháborúk dúltak, a hatalmi harc és a megosztottság volt a jellemző. Az Oszmán Birodalom összehasonlítását az idealizált Római Birodalommal az a szándék vezette, hogy a személyes dicsőségükre sokat adó keresztény uralkodókat – akik állandóan egymás ellen harcoltak – ezáltal megleckéztessék, s arra ösztönözzék, hogy egyesüljenek az oszmánok ellen. A társadalomszervezés területén pedig mutassanak fel valami minőségileg jobbat. Hiszen a Millet-szisztéma révén az oszmán társadalom a múlt (a római kultúra) leckéjét jobban elsajátította, mint ők. Természetesen mindenki tudta, hogy ez a beállítás erősen túloz. Ugyanakkor a toleráns társadalomszervezés problémájának a kérdése aktuális kihívás volt az európai uralkodók számára, hiszen ez a közöttük levő együttműködés megteremtésének az alapfeltétele volt.

Guillaume Postel kétszer is járt az Oszmán Birodalomban, 1535-ben Jean de la Forêst, Franciaország portai követének kíséretében, majd 1549-ben. A *De la Républíque des Turcs*[163] című művében hosszan ír a török szokásokról: étkezés, házasság, életmód. Részlesen fejtegeti a vallás és az igazságszolgáltatás kérdését. Hangsúlyozza, hogy a vallás szabályai mennyire áthatják e társadalmat. Minden mohamedán a Koránt tekinti a jogaikat tartalmazó alapműnek. A mufti pedig egy olyan idős ember, aki az ellentmondásokat feloldhatja. Postel illedelmesen ugyan, de megengedi magának, hogy az oszmán társadalmat kora keresztény társadalma szatírájához felhasználja. Úgy írja le a törököket, mint a Római Birodalom hagyományainak feltámasztóit. Ugyanakkor csatlakozik azokhoz a feltételezésekhez, hogy a törökök a szkíták leszármazottai, s alapvető karakterük tőlük származik. Ezzel magyarázza a török örökség kettős arculatát. A szkíta társadalom primitív barbárságban élt, a római civilizációnak, a polisz polgár-

[162] Uo. 273.

[163] Guillaume Postel: *De la Republique des Turcs.* Poitiers, Éditions de Marnef, 1560. 116–117.

ságának pont az ellentéte volt.[164] Postel végső célja e paradox dicsérettel nem lehetett egyéb, mint a kereszténység moráljának megjavítása. Az, hogy Postel a kereszténységet szembeállítja a törökökkel, és ebben a párhuzamban a keresztények társadalma már nem egyértelműen pozitív, komoly fordulópontot jelent az oszmán társadalomról való gondolkozásban. Postel erős hadsereget, vallási toleranciát és a keresztény államok tartós szövetségen alapuló egységét szeretné látni Európában. A török példát – mindenki számára világos és erős túlzásokkal élve – arra akarta felhasználni, hogy hangsúlyozza: a fegyelmezett hadsereg, a kormányzat vallási toleranciája és a különböző kultúrájú népek békés együttélése mekkora erőt jelent. Ebben rejlik a törökség erejének titka. Krisztus univerzális birodalma is csak ezen az úton teremthető meg. Ez az egyetlen igaz vallás létrehozásának módja. Postel tehát a „République des Turcs" című művét valószínűleg azért írta, hogy a keresztény európaiak is juttassák érvényre a társadalomszervezésben e gondolatokat.[165]

Postel műve nem az egyetlen, amely már bizonyos elfogulatlansággal nyilatkozik az oszmán társadalomról. A sztereotípiák meghaladását mutatják Bodin, Montaige és Charron művei. Nem titkolják csodálatukat a török hadsereg és a mohamedán katonák józan mértékletessége miatt. Véleményük szerint az az állam, amelyik győzelmet győzelemre halmoz, bizonyára rendkívül jól szervezett. Bodin az oszmán hadsereget szintén római mintájúnak tartotta. Azt emelte ki, mennyire fontos, hogy a török hadsereg nem zsoldos hadsereg.[166] Montaigne és Charron nem titkolják, hogy az Oszmán Birodalmat tartják koruk egyik legerősebb birodalmának.[167] A fenti megállapítások azonban azt tükrözik, hogy az Oszmán Birodalom társadalmi és politikai szerkezetének pontos elemzése ekkor még korántsem volt szakszerű. Nem a tudományosság, hanem inkább a sztereotípiák és előítéletek által sugallt, érzelmileg elfogult megközelítés és egy érzelmi felindultság dominált az európai társadalom defektjei láttán. Az oszmán társadalom erényeinek az elismerése inkább a szemrehányás funkcióját töltötte be: mondván, hogy a szövetségi politika és a hadsereg szervezése még az oszmánoknak is jobban megy, mint a keresztény uralkodóknak.

A tények pontos feltárása, az elemző- és kutatómunka, vagyis a tudomány eszközeinek a felhasználása a török világ megismerésére csak a 17. század második felében kezdődött el. A 17. század közepétől már színvonalasabb munkák láttak napvilágot. 1650–1700 között Mézerai, du Verdier, Stochove, Chassepol, Rycaut voltak a leghíresebbek azok között, akik a török történelemről könyvet írtak és publikáltak. Az orientalisztika tudománya lényegében a 17. század második felében született meg.[168] Mindezt

[164] Postel: La tierce partie des orientales histoires, où est exposée la condition, puissance, et revenu de l'Empire Turquesque. In: uő: *De la République des Turcs,* 21, 44, 70, 72, 79.

[165] Lestringant: Guillaume Postel et l'obsession turque, *i. m.* 280.

[166] Bodin: *Az államról,* 297.

[167] Michel Eyquem de Montaigne: A tudákosságról. In: uő: *Esszék,* 1. Fordította Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001. 189.; Charron: *De la sagesse,* 831.

[168] Martino: *L'Orient dans la littérature française,* 137.

több dolog tette lehetővé. Egyrészt az európai társadalomban végbement fejlődés és a szekularizáció folyamatának eredményeként kezdett az objektivitás dominánssá válni a Kelet megítélésében. A törökhöz való intellektuális viszony is jelentősen változott. Másrészt magának az Oszmán Birodalomnak a gyengülése feloldotta a félelmet. Az alábbiakban a korabeli orientalisztika két fontos kutatási területének rövid bemutatása következik: az egyik a mohamedán vallás, a másik a török társadalom elemzése.

3.3.1. AZ ISZLÁM VALLÁS

A vallás kérdése körüli polémiák fontos témája volt Mohamed személye és a Korán. Emellett a korabeli szerzők gyakran foglalkoztak a kereszténység és a mohamedanizmus összehasonlításával. A két fő kérdés: 1. Miben különbözik a mohamedanizmus a kereszténységtől? 2. Mennyire toleráns a mohamedán vallás? A mohamedán vallás tételeinek fejtegetése során bőven adódott alkalom a katolikus vallás és a reformált vallások közötti vitákra is. Mindez konfúzus, hosszas, reménytelen dogmatikai vitákra adott jó alkalmat. A lényeg az, hogy a mohamedán vallással elkezdtek foglalkozni, s próbálták értelmezni.

A 16. századi keresztény európaiak véleménye szerint a mohamedán vallás nem méltó arra, hogy vallásnak nevezzék. Valójában nem más, mint ördögi csalás.[169] Többen cáfolták a mohamedanizmus tételeit. Mohamedet tolvajnak tekintették. Elterjedt volt, hogy Mohamedet nevetséges szélhámosnak állítsák be, a Koránt pedig Luther álláspontja szerint romlott könyvnek. A szembenállás kiváltó oka a mohamedánok részéről az volt, hogy a mohamedánok cáfolták a keresztény vallás dogmáit, Mohamedet többre tartották Jézusnál. Sőt, vallási törvényeik arra kötelezték őket, hogy a keresztények ellen fegyveres harcot folytassanak. A 17. században a keresztényekben továbbra is elevenen élt az a szándék, hogy egy határozott érvvel vagy érvrendszerrel megadják a kegyelemdöfést a mohamedanizmusnak, s ez egyre kísértette az elméket és lelkeket egyaránt. Jellemző hozzáállást találunk Pascal *Gondolatok* című művében, amelyben a mohamedán vallás tételeit igyekszik cáfolni: „Mohamed, tekintély nélkül. Érveinek tehát nagyon nyomósnak kellene lenniük, nem hivatkozhatván egyébre, mint belső hitelükre. Mert mit mond? Hogy hinnünk kell neki."[170] „Amit Mohamed csinált, azt minden ember megteheti; mert egyáltalán nem művelt csodákat, egyáltalán nem jósolták meg eljövetelét; amit viszont Jézus Krisztus cselekedett, azt senki más nem cselekedheti."[171] Grotius a keresztény vallás igazságáról írt esszéjében – amelyről fentebb már szó volt – a kereszténységről mint racionális és jó vallásról ír. A 6. könyv végén a

[169] Lestringant: Guillaume Postel et l'obsession turque, *i. m.* 272.

[170] Pascal az 592–602. paragrafus között a mohamedán vallás cáfolatával foglalkozik. Blaise Pascal: *Gondolatok*. Fordította Pődör László. Budapest, Gondolat, 1978. 234.

[171] Pascal: *Gondolatok*, 236.

mohamedanizmus cáfolata során megállapítja, hogy Mohamed meghamisította Jézus tanításait, s ezért szélhámos és csaló. Jézus példamutató életet élt, míg Mohamed botrányosat. Jézus az égi dolgoknak lett nevelve, míg Mohamed a pokolnak. Jézus csodákat művelt, ám Mohamed nem. Az iszlám a fegyvereknek köszönheti sikereit. A mohamedán tudósok nem is hoznak fel más érvet vallásuk érdekében, csak a hadi sikereket és a birodalom nagyságát. De ez megtévesztő dolog. hisz számtalanszor vereséget szenvedtek szárazföldön és tengeren egyaránt, és egész Spanyolországból kiűzték őket. Ráadásul háborúik igazságtalanok, mivel olyan emberek ellen harcolnak, akik semmit sem tettek ellenük. A törökök arra hivatkoznak, hogy vallásuk védelmében harcolnak, de ez nagyon vallástalan dolog.[172] Philippe de Bethune könyvében – Mohamedet szintén tolvajnak nevezve – felrója a prófétának, hogy Jézus tanításaitól eltérő tanokat vallva megosztotta a világot.[173]

Elsőként a protestáns teológusok fordultak Mohamed felé bizonyos megbecsüléssel. A katolikusok a mohamedanizmus cáfolatának hevében a Koránt hazugnak minősítették, és attól sem riadtak vissza, hogy Luthert, Kálvint és Mohamedet ugyanazokkal a vádakkal támadják meg. A holland és angol protestáns prédikátorok erre való reakcióként elkezdtek arabul tanulni, hogy a Koránt értelmezni tudják, s bebizonyítsák, hogy a pápisták tévednek. Igen jellemző példa erre Adriaan Relandnak, a keleti nyelvek világhírű utrechti professzorának a könyve, amelyben a mohamedán vallásról értekezik.[174] Műve a mohamedanizmus kritikájával kezdődik, de az írás a szerző szándékával ellentétben pozitív kicsengésű. Reland megállapítja, hogy Mohamed vallását ellenfelei félremagyarázták. Ezzel a világ megvetésének tették ki. Ő maga úgy gondolja, hogy Mohamed egy becsületes, intelligens, komoly „csaló", aki természetesen nagy ellensége a pápistáknak. Nagyjából ez a vélemény volt általános a holland és angol protestáns lelkészek között. A katolikus papok azonban változatlanul elvetették és hitük ellenségének tekintették a mohamedanizmust.

Ezen igen szubjektív megközelítések mellett objektívebb elemzéseket is találunk. Ilyen például Paul Rycaut, angol követségi titkár könyve az Oszmán Birodalom történetéről.[175] E könyvet Pierre Briot franciára fordította, mely a korszak diplomáciai nyelve volt. A francia fordítást sokan olvasták, és az Oszmán Birodalomról való ismeretek forrásául használták. Rycaut öt évet töltött Konstantinápolyban, s jól tudott törökül.

172 Grotius: *A keresztyén vallás igazságárul,* 329–356.

173 Philippe de Bethune: *Le conseiller d'estat ou Recueil des plus generales considerations servant au maniment des affaires publiques.* Amsterdam, Elzevier, 1645. 318–319.

174 Hadrianus Relandus: *De religione mohammedica libri duo.* Ed. alt. Auct., Trajecti ad Rhen, 1717; Adriaan Reland: *Verhandeling van de godsdienst des Mohametaanen, alsmede van het krijgs-regt bij haar tegens de Christenen gebruikelijk.* (Uit het Latijn vert. Adriaan Reland), Utregt, 1718.

175 Paul Rycaut: *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman contenant les maximes politiques des Turques, les principaux points de la religion Mahometane, ses sectes, ses Heresies et ses diverses sortes de Religieux; leur discipline militaire, avec une supputation exacte de leur forces par mer et par terre, et du revenu de l'etat.* Traduit par Pierre Briot, Amsterdam, P. Mortier, 1696.

Winschelsey angol követnél betöltött titkári teendői során szerezte alapos ismereteit. A portai vezetőkkel folytatott megbeszélések során alkalma volt betekinteni a kormányzás mikéntjébe. Megismerte a török politikát és a mindennapi életet, amely egy európai ember számára furcsának, ismeretlennek és teljesen idegennek tűnt. Rycaut megpróbálja tényszerűen elemezni a török vallást és annak a török társadalomban játszott szerepét. A mohamedanizmust inkább társadalompolitikai szempontból vizsgálta. Megállapította, hogy a törököknél a polgárjog a vallás részét képezi, azzal teljesen összefonódik, és nem is lehet az egyikről beszélni a másik említése nélkül. A törökök arról vannak meggyőződve, hogy a polgárjogot Isten adományozta nekik a Próféta által, s az isteni elrendelésnek mindannyian kötelesek engedelmeskedni. Ez okozza az állam és az egyház szoros összefonódását az oszmán társadalomban.[176] A törökök hite szerint aki közülük a keresztényekkel folytatott harcban esik el, közvetlenül a paradicsomba jut, akkor is, ha korábban nem élt a törvény előírásai szerint. Ez a hit növeli bátorságukat; nem félnek a haláltól, s az életet megvetve rontanak az ellenségre. A hadi sikerek azt a hitet ébresztik bennük, hogy Isten is mellettük van. Rycaut számára az Oszmán Birodalom tehát egy katonai teokratikus állam volt, melynek vallási-politikai ideológiája a hódítást segítette elő.

De Lamotray a török vallás civil és kanonikus jellegét emeli ki. A Korán szerint Isten az isteni és az emberi törvény egyedüli létrehozója, amely a törököknél egy és ugyanaz. Miként egy Isten van, ugyanúgy a törvény is egy Istentől származik, s kiterjed mind a földre, mind az égre. Megjegyzi, hogy a mohamedanizmus az eleve elrendelést (predesztináció) tanítja, mely szerint Isten irányítja és meghatározza a földi eseményeket, a világ minden dolgának kezdetét és végét eleve elrendeli. Szerinte a mohamedánok kifogása a kereszténység ellen az, hogy a keresztények Jézusból Istent csináltak, pedig ő is csak Isten szolgája volt, próféta, miként Mohamed, aki utána jött. De Lamotray szerint ez istenkáromlás.[177] Igen figyelemreméltóak Tournefort megállapításai is a mohamedán vallásról. Mohamednek tulajdonít bizonyos érdemeket, mivel a keresztényekkel szemben a bálványimádást nem fogadta el. Higgadtan elemzi Mohamed szándékait, ami nagyon nagy dolog a 17. század türelmetlen vallási viszonyai között. Tournefort szerint az összes hamis, torzított vallás közül a mohamedán a legveszélyesebb, mert számos téren egyezik a keresztény vallással. A mohamedanizmus a mindent teremtő igaz Isten hitén alapul, a jövő szeretetén, a jövőben való bizalmon, a test tisztaságán és a nyugodt életen. A szentségek kultuszát (bálványimádást) megtiltja. Tournefort Mohamed nagy érdemének tartja, hogy ki tudott józanodni a bálványimádásból.[178] Fontosnak tartja azt is megjegyezni, hogy a törökök mélyen tisztelik Jézus Krisztust. Bár – szerencsétlenségükre – nem hisznek Jézus isteni voltában, mégis nagyra becsülik mint Isten egy nagy barátját és közbenjáróját. Egyetértenek azzal, hogy Isten

[176] Rycaut: *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman...* Livre 2. 242.
[177] Aubry de Lamotray: *Voyage du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique.* La Haye, 1727. 232–239.
[178] Joseph Pitton de Tournefort: *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roi.* Amsterdam, 1718. 39.

küldte őt egy kegyességes törvény meghonosítására, és helyénvalónak tarják azt, hogy a keresztények hisznek benne. De hitetlennek tartják a kereszténységet azért, mert nem ismerik el, hogy Jézus Krisztus után Mohamed jött Isten új törvényének a hirdetésével, amely kevésbé állt ellentétben a természet gyarlóságával. Tournefortnál jelen van egy békéltető szándék. Ám ezek a fenti teologikus elmélkedések nem változtattak lényegesen a mohamedanizmussal szembeni álláspont on.

3.3.2. A VALLÁSI TOLERANCIA

A vallási türelem a 16–17. századi Európa nagy problémája. A kor sürgető szükséglete volt az eltérő vallások kibékítése, a vallásháborúk lezárása, éppen a török veszély miatt. Az európai vallási megosztottság és az abból eredő viszályok és véres háborúk az Oszmán Birodalom erejét növelték. Sajátos helyzet, hogy a vallási tolerancia kérdésében – nem kevés túlzással ugyan, de – egyesek éppen az oszmán társadalmat említik példaként. Ezért felmerült a kérdés, hogy mit jelent valójában a mohamedán tolerancia. Végül is ez egy hitharcra berendezkedett társadalom volt, mely számára az isteni próféta, Mohamed tanai szerinti hit volt az egyedül üdvözítő. A mohamedán tolerancia kérdésének vizsgálata az európai vallási élet válságát tükrözte. Az igazi kérdés az volt, hogy maga a keresztény vallás toleráns-e vagy kizárólagosságra tör. A vallásháborúk borzalmai miatt egyre sürgetőbb probléma volt, hogy hogyan lehetne egy toleráns élet kereteit megszervezni.

Rycaut is felveti a vallási tolerancia kérdését, és megkísérli elemzését. Mint írja, tudomása szerint a törökség kezdetben megígérte, hogy türelemmel viseltetnek majd a többi vallással szemben. Mohamed kezdetben békességben akart élni a keresztényekkel. A muzulmánok a keresztények boldogulását kívánták, jók és irgalmasok (emberszeretők) voltak velük. Mohamednek nem állt szándékában sem a keresztények üldözése, sem vallásuk elpusztítása.[179] Ám mindez gyökeresen megváltozott az idők során. Rycaut arra hívja fel a figyelmet, hogy a Korán „Harc" című fejezetében – amelyet a török harcosoknak el kellett olvasniuk, mielőtt harcba indultak – Mohamed egészen más hangnemben beszél. Pont az ellenkezőjéről van szó mindannak, amit a keresztényekkel szembeni toleranciáról állítólag kifejtett. „Ha a hitetlenekkel találkoztok, vágjátok le a fejüket, öljétek meg, ejtsétek fogságba, verjétek bilincsbe őket addig, amíg úgy nem ítélkeztek, hogy visszaadjátok szabadságukat, vagy váltságdíj fizetésére nem kényszerítitek őket; addig üldözzétek őket, amíg le nem teszik a fegyvert, és alá nem vetik magukat a ti hatalmatoknak."[180] Rycaut véleménye szerint a mohamedánok nem lehetnek toleránsak már csak azért sem, mert a mohamedanizmus elfogadja az erőszakot a hit terjesztése érdekében. Sőt, a törökök hite szerint aki közülük a keresztényék-

[179] Rycaut: *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman*... 246.
[180] Uo. 256.

kel folytatott harcban esik el, mindjárt a Paradicsomba kerül, akkor is, ha bűnös életet élt. Mindezek alapján Rycaut azt a következtetést vonja le, hogy a törökök híres vallási toleranciája inkább cinizmus. Igaz, hogy a mohamedán vallás eltűri a birodalom területén a régen épített keresztény templomok fennmaradását, de újakat nem enged építeni. Így idővel a keresztény templomok maguktól eltűnnek. Úgy véli, hogy az oszmánok tudatában vannak annak, hogy az emberek akaratát nehéz kényszerrel megváltoztatni. Ezért megalázzák, elszegényítik és szerencsétlenné teszik az Oszmán Birodalomban élő keresztényeket. Végül is leszögezi: a mohamedán vallás egyáltalán nem toleráns.[181]

Pierre Bayle a *Dictionnaire*-ben egy hosszú szócikket írt Mohamedről. Rycaut művét forrásul használta ehhez.[182] Mohameddel kapcsolatban két dologról értekezik igen részletesen. Az egyik annak tisztázása, hogy békében akart-e élni Mohamed a kereszténységgel. A másik, hogy mi az igazság a török vallási tolerancia tekintetében. Az első kérdésben Bayle egyetért Rycaut-val. A tolerancia kérdésében azonban eltérő álláspontot képvisel. Bayle a keresztények közötti vallásháborúkat annyira sajnálatos és súlyos történelmi ténynek tartja, hogy ezzel szemben még a törökök is példaként állíthatók. A mohamedán vallási türelmet a kereszténnyel összehasonlítva arra a megállapításra jut, hogy bár a törököket a Korán előírásai arra késztetik, hogy megsemmisítsék a többi vallást, mégis évszázadok óta inkább tolerálják azokat. A keresztény vallás ezzel szemben nem írja elő a hittérítést. Mégis a keresztények emberemlékezet óta tűzzel-vassal irtották azokat, akik nem voltak keresztények. Bayle szerint az Oszmán Birodalomban élő népek, akik vallásukat megtarthatták, inkább a törökök korrupciójától szenvedtek, s nem a kardjuktól.[183] Bayle végkövetkeztetése keserűen hangzik: biztosak lehetünk abban, hogy ha Ázsia a nyugati keresztények uralma alá került volna a szaracének és a törökök uralma helyett, semmi nyoma nem maradt volna mára a görög egyháznak vagy a mohamedán hitnek. Sőt Bayle még tovább megy, és Jurieu véleményével ért egyet, aki szerint a szaracének keresztényekkel szembeni kegyetlensége eltörpül a pápizmus igazhívő keresztényekkel szemben tanúsított kegyetlensége mellett. Gondoljunk csak a vallásháborúkra s a Szent Bertalan-éjszakára. Ekkoriban Európában a vallás érdekében több vér folyt, mint amennyit a törökök a keresztény vallás üldözése alatt kiontottak. A keresztények evangéliumi jóságosságot hirdetnek, de tetteik meghaladják a kannibalizmus kegyetlenségét. Mindebből Bayle azt a következtetést vonja le, hogy az emberek kevéssé viselkednek a nekik előírt princípiumok szerint. Íme, a törökök minden vallást megtűrnek, holott a Korán a hitetlenek üldözését írja elő. A keresztények üldözik a más vallásúakat, holott az Evangelium ezt megtiltja.

Adriaan Reland, a tekintélyes utrechti orientalista a vallási tolerancia kérdésében megpróbált objektív és tárgyilagos maradni, s a tények alapján levonni a következteté-

181 Uo. 257–258.

182 Pierre Bayle: *Dictionnaire Historique et Critique.* Rotterdam, Reinier Leers, 1697. 482–484.

183 Bayle: *Dictionnaire*... 483.

seket. A mohamedán vallásról írt értekezésében pontosan részletezi, miben is áll az oszmán birodalmi tolerancia. Ezt szerinte úgy a legegyszerűbb megállapítani, hogy egyrészt azt vizsgáljuk meg: milyen jogaik vannak a birodalom területén élő más vallásúaknak; másrészt, hogy mi a mohamedán háborús jog jelentése. Az előbbivel kapcsolatban „A mohamedán földön élők szabadsága, avagy hogyan élhet egy zsidó, egy keresztény vagy egy perzsa mohamedán földön?" című fejezetben a következő összefoglalást adja: 1. Évenként adót (váltságdíjat) kell fizetniük. 2. Ahol a mohamedánok templomokat emeltek, ott nem építhetnek templomot. 3. Házaikat nem építhetik magasabbra, mint a mohamedánok. 4. Nem ülhetnek lóra, csak szamárra. 5. Ki kell térniük a mohamedánok útjából. 6. Ruházatukban is el kell térniük a mohamedánok öltözetétől. 7. Nem ehetnek disznóhúst, s nem ihatnak bort. 8. Nem próbálkozhatnak egyetlen mohamedán megtérítésével sem. 9. Istenről vagy Mohamedről nem beszélhetnek megvetéssel. 12. Engedély nélkül nem léphetnek be egyetlen mohamedán templomba sem. 10. Nem mehetnek Mecca körzetébe, s a környékére sem. 11. Nem lakhatnak a mohamedán szent városok közelében. Átutazhatnak azokon, de hosszabb ideig nem tartózkodhatnak ott.[184] Reland szerint ezen előírások betartása mindenképpen megalázó helyzetet jelent. Ezért óvatosságra int az Oszmán Birodalomban lévő belső tolerancia megítélésével kapcsolatban.

Az oszmán háborús jog kérdésének vizsgálata során abból a kérdésből indul ki, hogy voltaképpen milyen jogon harcolnak az oszmánok. Egy általa talált török kéziratra hivatkozik, amely azt hangoztatja, hogy a mohamedán jog szerint a mohamedánoknak önmaguk és javaik feláldozásával örökké harcolniuk kell a hitetlenek ellen azért, hogy a vallást megerősítsék és terjesszék. Ez pedig az állandó háború állapotának a joga.[185] Tilos a hitetlenekkel állandó és tartós békét kötni; csak az ideiglenes fegyverszünet megengedett, ha azt a birodalom érdeke megkívánja (például, ha az ellenfél ellenállni képes). Ha remény van a győzelemre, akkor a fegyverszünet nem lehet hosszabb négy hónapnál. Az erőviszonyoktól függően azonban a béke akár tíz évig is tarthat, ezt az uralkodó dönti el. Ha a fegyverszünetet a Koránban előírtaknak nem megfelelően kötik, akkor semmisnek nyilváníttatik. A fegyverszünet nem más, mint a következő háborúra való felkészülés időszaka. Ha a más vallásúak lemondanak az ellenállásról, adó fizetése ellenében megtarthatják vallásukat és szokásaikat. Egyes török tudósok szerint a béke vagy a menekülés meg is vásárolható, ha más megoldás nincs. Azonban ezt lehetőleg kerülni kell. A mohamedán foglyokat pedig mindenképpen meg kell váltani, ha az ellenfél nem jól bánik velük. A szultán a békét vagy egy bizonyos időtartamra kötheti, vagy azzal a feltétellel, hogy azt felmondhatja, ha érdekében áll. Nem szabad azonban megsértenie a békefeltételekben előírtakat. Az ellenséggel úgy kell viselkednie, miként egy szövetséges uralkodóval. Ám ha a másik fél a fegyverszünetet bizonyíthatóan megszegi, kiújulhat a háború.

[184] Reland: *Verhandeling*... 167–169.
[185] Uo. 146–147.

Reland felteszi azt a kérdést is, hogy voltaképpen a mohamedán háborús jog szerint kik ellen kell harcolniuk a mohamedánoknak? Mindenekelőtt azok ellen, akik elpártolnak a mohamedán vallástól, és az imám vagy a szultán ellen lázadnak. Másodszor, azon barbárok ellen, akik Isten mellett valami máshoz is imádkoznak (pl. Hold), vagy akik egyáltalán nem hisznek semmiféle Istenben, azaz ateisták. Ők nem is válthatják meg pénzben szabadságukat, ellenük harcolni kell, amíg mohamedán hitre nem térnek. A harmadik csoport azoké, akik egy bizonyos szent könyvre alapozzák vallásukat, mint a zsidók, a keresztények és a perzsák. Nekik megengedett az, hogy szabadságukat pénzben kiváltsák. Amennyiben ezt nem teszik, akkor ellenük is harcolni kell. A hitetlenek elleni háborúban részt venni a legnagyobb dicsőség a Korán és a mohamedán tradíció szerint. Akik ebben a háborúban elesnek, az Istenhez vezető úton mártírokként halnak meg. A vallás érdekében kiontott vér Isten számára kedves.

Reland a mohamedán tolerancia és háborús jog elemzése alapján azt a következtetést vonja le, hogy az oszmán felfogásban a háború mint minden dolog „szülőatyja" szerepel. A vallás kötelességként írja elő a hitetlenek elleni szent háborút. Ez biztosítja az ideológiai hátteret a hódításokhoz. A birodalom hódítás útján jött létre. Hadi struktúrája változatlanul fennmaradt századokon át, és állandó háborút követelt, mivel az oszmán államgondolat szerint a birodalmat csak az újabb és újabb hódítás képes felvirágoztatni. Az oszmán háborús jog voltaképpen az állandó háború jogát szentesíti. Ebben rejlik az oszmán háborús jog lényege.

3.3.3. A TÖRÖK ÁLLAMFORMA

A török társadalmat a 17. századi munkákban az arisztotelészi tirannus (zsarnok) fogalom és úr–szolga viszony alapján, illetve a bodini *seigneurial* forma ismérvei szerint írták le. Korábban Arisztotelész szellemében megkülönböztették a királyság és a zsarnokság fogalmát, vagyis a királyság egy, a nép akaratán és az állam törvényein nyugvó államforma, míg a zsarnokság mindennek az ellenkezőjét jelentette. Az úr–szolga viszony a háztartás jellemzője, de a keleti despotizmusban ez az egész társadalom meghatározója. Arisztotelész nyomán elfogadták, hogy egy törvényes rend megléte ellenére a zsarnoki hatalom az ázsiai társadalmak sajátossága. Ott a szolgaság a természettől eredő dolog. Nem is ismernek mást. A nép ezért nem is elégedetlen helyzetével.[186]

Már Machiavelli – az itáliai fejedelemségek állandó polgárháborúi közepette – arra kényszerült, hogy felfüggessze a király és a zsarnok közötti arisztotelészi megkülönböztetést. *A fejedelem* című művében az oszmán társadalmat az európaival párhuzamba állítva megállapítja:

„Napjainkban a kétféle kormányzás példájául a török és a francia király szolgál. A török birodalmat egyetlen úr kormányozza, a többiek a szolgái: birodalmát szan-

[186] Arisztotelész: *Politika.* Budapest, Gondolat, 1969. 111.

dzsákokra osztván különböző tisztségviselőket küld oda, és úgy változtatja és cseréli őket, ahogy neki tetszik. De a francia király a maga körében sok ősi családból való főúr között él: ezeket alattvalóik elismerik és szeretik; előjogaik vannak, amelyeket a király nem vehet el tőlük önmaga veszélyeztetése nélkül. Aki tehát e birodalmak egyikét vagy másikát szemügyre veszi, úgy találja majd, hogy nehéz lenne megszerezni a török szultán országát; hanem ha egyszer legyőzte, igen könnyen megtarthatja. Mégpedig azért jár bajjal a török szultán birodalmának megszerzése, mert a birodalom főurai nem hívhatják be, és nem remélhető, hogy a körötte lévők lázadásukkal elősegítik vállalkozását, ami a fenti okokból következik. Valamennyien rabszolgák és elkötelezettek, nehezebben megkörnyékezhetők, s ha ez mégis megtörténnék, semmi haszon sincs belőle, mert a fenti okok miatt nem tudják a népeket magukkal vonni. Innen való, hogy aki meg akarja támadni a törököt, annak szükségképpen mérlegelnie kell, hogy egységesen találja magával szemben, és jobban teszi, ha inkább saját erejében bízik, mint ellenfele belső zavargásában. Ám ha úgy győzik le és verik szét a csatamezőn, hogy seregét rendezni nem tudja, mástól ne tartson, mint a fejedelmi család tagjaitól; ha kipusztultak, nincs mitől félnie, mert másnak a nép előtt hitele amúgy sincs; és ahogy a győztes győzelme előtt nem bízhatott a népben, éppúgy azután se féljen tőle.

Ellenkezője történik az olyan birodalmakban, mint Franciaország: könnyen behatolhatsz, ha megnyerted magadnak a birodalom valamelyik főurát, mert mindig találsz elégedetleneket és olyanokat, akik újítani akarnak. Ezek a már mondott okokból megnyitják előtted az ország határát, és megkönnyítik győzelmedet; de ha aztán meg akarod tartani, végtelenül sok nehézséged lesz azokkal is, akik segítségedre voltak, és azokkal is, akiket legyőztél."[187]

Machiavelli még Arisztotelészt követi, amikor azt gondolja, hogy az Oszmán Birodalom egyeduralom, a szultán teljhatalmú úr, az alattvalók pedig lényegében a szolgái. Ugyanakkor, amikor az ebből következő előnyöket sorolja – az Oszmán Birodalom könnyen kormányozható, egységes, és nehezen legyőzhető –, már eltér a klasszikus beállítástól. A francia társadalom negatív oldalaira mutat rá, amikor megállapítja, hogy számos probléma forrása az a tény, hogy a királynak a nemességgel együtt kell kormányoznia. A főurak hajlamosak a pártharcokra, és az anarchia miatt nincs egység. Így a hatalom könnyen megszerezhető, de nehezen tartható meg.

Macchiavelli nyomán a 16. század gondolkodói már megkérdőjelezik az arisztotelészi tradíciót. Azonban mégsem Macchiavelli radikális nézetei terjednek el, hanem Jean Bodin mérsékeltebb felfogása. Bodin, a francia vallásháborúk borzalmai hatására, szeretett volna egy olyan államszisztémát kidolgozni, amelynek megvalósításával a véres konfliktusok elkerülhetők lettek volna. Bodin megkülönbözteti a monarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát. Ugyanakkor, a tradícióval ellentétben, nem állította ezekkel szembe semmiféle eltorzított formájukat.[188] A hagyomány azonban mégis hatott rá,

[187] Niccolò Macchiavelli: *A fejedelem*. Budapest, Európa, 1978. 1. köt. 18.

[188] Bodin: *Az államról*, 127.

amikor a három fő típus egyenkénti hármas tagozódásáról beszélt. A monarchián belül megkülönbözteti a királyi monarchiát, a zsarnoki monarchiát és a despotikus monarchiát. A legitim forma a királyi monarchia *(monarchie royale)*, ahol az alattvalók a természetjognak megfelelő királyi jognak vannak alávetve. A zsarnoki monarchia *(monarchie tyrannique)* ennek ellentettjeként olyan uralom, ahol a király elveti a természetjog törvényeit, az alattvalóit pedig mint szolgákat tekinti, javaikat sajátjaként kezeli. A despotikus monarchia *(monarchie seigneuriale)* olyan államforma, amelyben a szuverenitás egyetlen uralkodóé, aki a hadi jog szerint és a fegyverek jogán rendelkezett alattvalói javaival és személyével, és úgy kormányozta őket, mint a családfő a rabszolgáit.[189] Bodin Arisztotelésszel és követőivel vitába szállván azt állítja, hogy a despotikus monarchia elsőként jelent meg az emberek között.[190] Szerinte a despotikus monarchiát nem lehet zsarnokságnak nevezni: mert nem egy és ugyanazon dolog, amikor egy szuverén uralkodó igazságos háború keretében legyőzi ellenfeleit, és a hadi jog alapján válik javaik és személyük feletti úrrá, és amikor egy uralkodó háború vagy egyéb igazságtalan módon szabad embereket vet szolgaságba, és elveszi javaikat. Ez utóbbi nem despotikus monarchia, hanem igazi zsarnokság.[191] „Bár napjainkban kevés a kényúr (despotikus monarcha) – írja Bodin –, ám zsarnokot jóval többet találunk; azért még ma is létezik Ázsiában és Etiópiában, sőt Európában is."[192] A despotikus monarchia ismertetőjegyei jobban megmaradtak Németországban és az északi országokban, mint másutt Európában. Az oszmán uralkodó, akit Nagyúrnak neveznek, Bodin szerint szintén egy despotikus monarcha. Az emberek és a javak kizárólagos ura országában, bár csak a palotájában felnevelt és eltartott nemesembereket hívják rabszolgáinak.[193] A többiek feletti uralmát a tímárrendszer biztosítja, ami azt jelenti, hogy a föld megművelői csak a birtok haszonélvezeti jogával rendelkeztek, a föld nem volt a tulajdonuk. A javadalombirtokot nem lehetett eladni, sem elajándékozni, s nem is volt örökölhető, mint az európai hűbérbirtok. A despotikus uralkodó hadi sikerek, hódítások jogán szerzett hatalmat javak és személyek felett. Alattvalóit úgy kormányozza, mint szolgákat. Bodin azzal, hogy felvette a despotikus monarchiát is a királyság tipológiájába, lényegében felértékelte a despotikus uralmat, mivel az egyeduralomnak ez a formája így – a tradícióval ellentétben – már nemcsak a barbár népekre vonatkozott, hanem mint az uralkodás egy ősi formája jelent meg.[194] Bodin szerint V. Károly perui politikájában is alkalmazta a despotikus monarchia módszereit. Kényúrrá vált az uralma alá hajtott Perui Királyságban, tekintve, hogy ott az alattvalók javaikat csak haszonbérletként, legfeljebb életükre szólóan tarthatták meg, miként a török szultán alattvalói. Ez a császár perui helytartójának, La Gasca doktornak a politikai húzása volt a Pizzarók leverése után,

[189] Uo. 126–149.
[190] Uo. 136.
[191] Uo. 135–136.
[192] Uo. 136.
[193] Uo. 136–137.
[194] Uo. 138–139.

akik megkaparintották az államot, hogy az alattvalókat még nagyobb szolgaságban tartsák.[195] Bodin a despotikus monarchia jogosságát azzal igazolja, hogy „ha minden nép belenyugodott, hogy amit hadi jogon nyertek el, a győztes tulajdonává váljék, és a legyőzöttek a győző rabszolgáivá legyenek, akkor nem mondhatjuk, hogy az ily módon alapított monarchia zsarnoki".[196] Mint bibliai példára hivatkozik Jákóbra, aki egy általa fegyverrel megszerzett területet sajátjának tekintett a hódítás jogán. Ahol nincs magasabb rendű törvénykezés, ott az erőszakot fogadják el igazságnak. Kritikája igen éles, hiszen magában foglalja, hogy V. Károly nem rendelkezett olyan jogi módszerekkel, amelyek szerint a perui kérdést igazságosan rendezni tudta volna. Tehát a törvény (népjog) hiánya teremt jogot arra, hogy a korai despotikus monarchiák módszereit alkalmazzák. Lényeges megállapítás ez, hiszen az európai egység és a népjog alapelveiről gondolkozván Grotius, Locke és Vattel problémája éppen az volt, hogy hogyan lehetne elkerülni az erőszak alkalmazását az államok közötti viszonyban. Bodin különválasztja a despotikus és a zsarnoki monarchiát, s a megkülönböztetés fontosságát hangsúlyozza: hiszen nem mondhatjuk azt, hogy semmi különbség nincs a háborúzó ellenség joga és az egyszerű fosztogatás, valamint az igazságos uralkodó és a rablóvezér, a tisztességes hadüzenet és a jogtalan erőszak között.[197]

Thomas Hobbes egy döntő előrelépést hozott a zsarnoki uralom elméletében, mivel teljesen felfüggesztette a királyság és a zsarnokság közötti megkülönböztetést, és konzekvensen kiegyensúlyozta a politikai és a despotikus uralom közötti arisztotelészi dualizmust. Hobbes a zsarnokságot a szuverén hatalommal tette egyenlővé, így a zsarnok számára egy olyan uralkodó jelzője volt, akit az alattvalói nem szerettettek.[198] A zsarnokság Hobbes számára az arisztotelészi tradícióval ellentétben nem egy földrajzi térségre (pontosabban a Keletre) és nem a kormányzás módjára vonatkozott, hanem kizárólag a különböző államok létrejöttének módjára. Hobbes szerint az emberek azért lépnek át a természeti állapotból (a háború állapotából) a jogállami társadalom állapotába, mert félnek egymástól. Ennek egyik módja az, amikor az emberek félelemből alávetik magukat legyőzőjüknek – az ilyen társadalom eredete teljesen természetes. A másik mód, amikor az egymástól való félelem miatt vetik alá magukat egy olyan uralkodó hatalmának, akit tisztelnek, vagy akitől támogatást remélnek, s azzal szerződést kötnek. Ily módon az uralom két formája jön létre: az egyik a természetes, avagy patriarchális és despotikus, a birtokbavétel útján létrejött állam; a másik az intézményes és politikai vagy instituált állam. Az elsőben a szuverén úgy nyeri meg az alattvalókat, ahogy neki tetszik, a másikban az alattvalók emelik maguk fölé a szuverént. Ez utóbbi lehet egy személy vagy egy uralkodói tanács.[199] A negatív hangsúly végül is ott tűnik el,

195 Uo. 137.
196 Uo. 138.
197 Uo.
198 Hobbes: *Leviatán,* 220.
199 Uo. 219.

hogy Hobbes a despotát mint természeteset írja le, hiszen egy ország fennmaradását egy despota is éppen oly hatékonyan képes biztosítani, mint bármilyen más uralkodó. A zsarnokságnak és despotának ez a teljesen új felfogása valószínűleg Bodin hatására alakult ki, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az emberiség eredendő természetes állapota a háború állapota, népek háborúja egymás ellen. A természet törvényei nem segítik a békét. A békés viszonyokat az embereknek maguknak kell megteremteniük. Az emberek által létrehozott törvények pedig hallgatnak ott, ahol a fegyverek beszélnek.[200]

Jean Bodin útmutatásai nyomán tehát az a vélemény alakult ki az Oszmán Birodalomról, hogy az nem zsarnoki, hanem despotikus monarchia. Ez pedig egy olyan uralkodási mód, amely elsőként jelent meg az emberi társadalomban. Az Oszmán dinasztia az általa meghódított területeken a hódítás jogán vált uralkodóvá. Egy olyan rendszert hoztak létre, amelyben minden tulajdon az uralkodóé volt. Mindenki más csak használatra kapta a javakat. Az ilyen politikai rendszerekről az volt a vélemény, hogy hosszú időre képesek konzerválódni. Berendezkedésükben hosszú időn át nincs érzékelhető mozgás vagy változás. Ez a stabilitás pedig erőt sugároz. Ezért foglalkoztatta a kor gondolkodóit az a kérdés, vajon pozitív jelenség-e a török típusú kormányzat által létrehozott stabilitás vagy sem? A választ nehezítette az, hogy még ekkor sem volt egyértelmű a keleti despotizmus elméleti megfogalmazása. Keveredtek az arisztotelészi, bodini és hobbesi nézetek. Az egyeduralom (despotizmus) határozott megfogalmazása és különválasztása a zsarnoki hatalomtól csak a 18. században történt meg Montesquieu és Rousseau által.

A 17. század második felében Rycaut az *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman* című művében az Oszmán Birodalom kormányzási elveiről a következő megállapításokat teszi: A török kormányzati szisztéma nyilvánvalóan egy abszolút hatalom, melyet az uralkodó testesít meg. Parancsait – bármilyen igazságtalanok legyenek is – ellenállás nélkül teljesíteni kell. A szultán saját kedvtelése szerint nevezheti ki alattvalóit bármilyen hivatalba. Származási, örökösödési rend nincs. Az érdemek nem számítanak. A szultán élet és halál ura. Hűség, becsület, erkölcs ritkán tapasztalható. Igen érdekesen magyarázza, hogy miért is ilyen ez a társadalom. A török kormányzati módszer háborús körülmények között született hadikormányzat. A birodalom hódításra van berendezkedve, s fennállása óta állandóan háborút visel. Ezért jogrendszere szigorú, az uralkodó abszolút hatalommal rendelkezik, és a törvény fölött áll. Szokásaik az erőt és a korlátlan hatalmat fejezik ki. Más népek meghódítása és elnyomása a birodalom célja.[201] A törököknél a polgárjog a vallás részét képezi, ez a két dolog olyannyira összekeveredik és elvegyül egymással, hogy szinte nem is lehetne az egyikről beszélni a másik említése nélkül. Meg vannak győződve arról, hogy a törvényt Isten adományozta nekik a Próféta által, s mindannyian kötelesek engedelmeskedni annak – kivétel

[200] Uo. 214.

[201] Rycaut: *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman,* 11–12.

nélkül.[202] A jog tudója és magyarázója a kádi, aki tehát a törvények felett áll, s akár korrigálhatja is azokat. Időnként konzultál a muftival (bíró), hogy a nép ne zúgolódjon, és mert ezt a szokásrendszer is megköveteli tőle. Rycaut mindenekelőtt a jog hiányát emeli ki a török társadalom legfőbb hiányosságaként. Justinianus császárra hivatkozik, aki a szuverén uralkodó előjogait elemezve leszögezi, hogy bár nem vagyunk a jog alattvalói, mégis a jognak megfelelően élünk. A török jogtudósok erről nyíltan beszélnek, de a szultán hatalmának csak a mohamedán jog szerinti vallásos magyarázatát tudják adni. Eszerint a szultán a közvetítő az alattvalói és a politika között. Nincs más bírája, csak a saját akarata.[203] A törvényes jog hiányának következménye az is, hogy nem létezik a bűnök megkülönböztetése. Minden vétket egyenlőnek tekintenek, és minden büntetés egyformán súlyos. A kegyetlenség, szigorúság és erőszak olyannyira áthatja az oszmán társadalmat, hogy tévedés lenne azt hinni, hogy ez a nép felszabadítható a szolgaságból, melyhez mindenki születésétől fogva hozzá van szokva. A törökök boldogok a szolgaságban, hiszen ez az életforma számukra természetes.[204]

Rycaut megállapítása szerint tehát az Oszmán Birodalom fenntartója az uralkodó korlátlan hatalma. Az egész birodalom voltaképpen a szultán tulajdona. Alattvalói Isten földi másának, a nap és a hold testvérének nevezik őt, egyfajta bálványimádó módon istenként tisztelik.[205] Az oszmán kormányzat egy teokratikus katonai állam. Rendezőelvei legjobban a katonai kormányzatnak felelnek meg. A hadvezérek a nép élete felett álló abszolút hatalmasságok. A birodalom nagy kiterjedése és ereje azt mutatja, hogy ez az abszolutisztikus kormányzat nagyon is megfelelő a törököknek.[206] Valóban hatékony forma ez, hiszen a szultán határozata mindenkire vonatkozik. Ha a német császár is ilyen hatalommal rendelkezne a birodalom felett, a törökök biztosan nem támadnának oly bátran ellene – jegyzi meg némi iróniával. Ő maga azonban mindenképpen az igazságos jog által irányított uralom mellett van. Egy nép nagy szerencséjének tartja, ha humánus és igaz törvények szerint kormányzó uralkodója van.[207]

Tournefort véleménye teljesen megegyezik a Rycaut által a török kormányzatról kifejtettekkel: háborúban született zsarnoki hatalom, politikai berendezkedése hadikormányzat jellegű, a birodalom hódításra van berendezkedve.[208] Az úr–szolga viszony állandósult. Úgy van megszervezve, hogy ne jöhessen létre rivalizálás a társadalmi differenciálódás következtében, s a szultán minden hatalmat a kezében tudjon összpontosítani. A szultán miniszterei élére a nagyvezért nevezi ki, aki amennyiben kiváló hadi képességekkel rendelkezik, mindenekelőtt a háborúban találja meg számításait. Így tehát

202 Uo. 242.
203 Uo. 19.
204 Uo. 12.
205 Uo. 15, 16, 18.
206 Uo. 22.
207 Uo. 23.
208 Tournefort: *Relation d'un voyage*... 21.

a nép elismerését úgy tudja a legjobban elérni, ha a hitetlenek ellen harcol.[209] Így a nagyvezér funkcióban szorosan összefonódik vallás, háború és despotikus kormányzat. Ez pedig egy olyan ördögi kört hoz létre, melyből nehéz kiutat találni.

D'Argenson márki véleménye ugyanaz, mint Rycaut-é és Tournefort-é. Az Oszmán Birodalmat az európai társadalommal párhuzamba állítva megjegyzi, hogy az Oszmán Birodalom egy despotikus és zsarnoki állam. Nincs benne a demokráciának semmi nyoma. Nincsenek örökletes, saját érdekekkel rendelkező osztályok, mint például az európai társadalomban az örökletes nemesség, amely az uralkodót szabályozni tudja. Ha pedig a nemesség szerzi meg a kizárólagos uralmat, a következő lépésben a nép emeli fel szavát a nemesség ellen, s ez már az igazi demokrácia. A török társadalomban nyoma sincs mindennek. Itt az uralkodó akarata szerint vannak és működnek a törvények. Nincs tulajdonjog, és a megbízatások nem örökíthetők.[210]

3.3.4. AZ OSZMÁN TÁRSADALOM ELEMZÉSÉNEK FELHASZNÁLÁSA AZ ABSZOLUTIZMUS KRITIKÁJÁRA

Az oszmán társadalom és a kormányzat egyre mélyülő megismerése arra indította a témával foglalkozó szerzőket, hogy párhuzamot vonjanak az oszmán és az európai politikai rendszer között. Spinoza például a *Politikai tanulmány*[211] című művében az egyszemélyi hatalmat elemezve a török hatalmi rendszert és az európai abszolutizmust hasonlítja össze. Problémája az, hogy melyik társadalmi rend a legalkalmasabb a béke megteremtésére. Abból indul ki, hogy a gyakorlatban a béke és a harmónia forrása az egyszemélyi hatalom, hiszen „nincs birodalom, amely minden szembetűnő változás nélkül oly sokáig fennállott volna, mint a törököké, s viszont nincsenek rövidebb éltű államok, mint a népuralmak vagy demokráciák, és sehol sem volt annyi lázongás, mint bennük. De ha a szolgaság, barbárság és pusztaság békének nevezhető, akkor nincs szánalmasabb az emberekre nézve a békénél"– írja.[212] A dilemma megoldásán gondolkozván apa és fia kapcsolatát hozza példaként Arisztotelész nyomán. „Igaz, hogy a szülők és gyermekeik közötti viták gyakoribbak, mint az urak és szolgálóik közöttiek, mégsem célszerű az apa jogát az uralkodó jogává átváltoztatni, s a gyermekkel úgy bánni, mint a rabszolgával. A rabszolgaságnak, és nem a békének az érdeke minden hatalom egy emberre való átruházása [...] a béke nem a háborútól való mentességben áll, hanem a lelkek egyesülésében, vagyis egyetértésében".[213]

[209] Uo. 30.

[210] René-Louis de Voyer de Paulmy marquis d'Argenson: *Considerations sur le gouvernement ancien et présent de la France.* Amsterdam, 1765. 90–94.

[211] Benedictus de Spinoza: *Politikai tanulmány és levelezés.* Fordította Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1957. 89.

[212] Spinoza: *Politikai tanulmány...* 89.

[213] Uo. 90.

A másik híres párhuzam Abbé de Saint-Pierre *Discours sur la polysynodie* című értekezésében[214] található. Saint-Pierre XIV. Lajos abszolutizmusát és a török társadalom nagyvezér-rendszerét állítja párhuzamba. Azt próbálja bizonyítani, hogy a pluralizmus célszerűbb, mint a Richelieu, Colbert és Louvois alatti, a nagyvezéri hivatalhoz hasonló rendszer. A francia király ugyanis pusztán egyetlen személy tanácsaira hagyatkozott, egy szakértő miniszteri testület helyett. XIII. Lajos például mintegy két évtizeden át csak az első minisztere, Richelieu tanácsaira volt hajlandó hallgatni. Az ilyen kormányzat voltaképpen vezirátus *(vesirat)*. Megfelel a török nagyvezírség intézményének. A nagyvezér a szultán legfőbb tanácsadója volt. Ő irányította az ügyeket, s teljesen a kezében tartott mindent, miként Richelieu. Ugyanakkor XIV. Lajos két emberre hallgatott, Colbert-ra és Louvois-ra. Az ilyen hatalom szerinte félvezirátus *(demi visirat)*. Saint-Pierre XIV. Lajos kormányzatát kritizálva megjegyzi, hogy ha a francia király hosszú – mintegy 72 évig tartó – uralkodása alatt nem a török analógiát, a félvezirátust, hanem a pluralizmust választotta volna kormányzási formaként, akkor a legnagyobb jótevője lehetett volna minden keresztény népnek és országnak. Elő tudta volna segíteni a béke létrejöttét Európában mint az európai hatalmak közötti béke létrehozója.

A francia polgárságban XIV. Lajos abszolút monarchiájával szemben nagy ellenállás fejlődött ki. A király kormányzatát despotizmusnak nevezték. A „despotizmus" kifejezés így az abszolút uralkodók állama és a jogaiért küzdő társadalom közötti harc kulcsfogalmává vált a 18. században. Ugyanakkor mindez a zsarnokság fogalmát nem szorította ki teljesen. Az ellenzék „puissance arbitraire et despotique" jelzővel illette XIV. Lajos abszolutizmusát, különösen a nantes-i ediktum visszavonása után. Ez olyan kormányzatot jelentett, ahol a nép és a nemesség jogai el vannak nyomva, a hatalmi érdek, a dicsőség és az uralkodó szolgálata számít. A 18. században a zsarnokság és despotizmus kérdésének teoretikus értelmezését Montesquieu és Rousseau fejlesztette tovább. Montesquieu a hatalom mértékét tette a különbségtétel alapjává. Ellentétben John Locke ésszerű természetjogi liberalizmusával, Montesquieu számára a despotizmus fogalma nem ellentétes a monarchiával, inkább egy három összetevőből álló egység egyik eleme. A három uralmi forma a köztársaság, a monarchia és a despotizmus volt. Montesquieu szerint a monarchia olyan egyszemélyi uralom, amelyet a fennálló jog alapján irányítanak, míg a despotizmus olyan egyszemélyi uralom, ahol törvények és rendeletek nélkül, az uralkodó kénye-kedve szerint történik a kormányzás. Ha a monarchiát megfosztják a nemesség, az egyház és a városok jogaitól, akkor vagy egy népi államot, vagy egy despotizmust kapunk eredményül.[215] Voltaképpen ezt a montesquieu-i megfogalmazást tette magáévá az abszolutizmus ellenzéke.

214 Charles Irénée Castel de Saint-Pierre: *Discours sur la polysynodie.* Paris, Du Villard et Changuion, 1719. 93–100.

215 Charles-Louis de Secondat, baron de Montesquieu: *A törvények szelleméről.* Fordította Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai, 1962. 1. köt. 134–138.

Rousseau történelmi szemszögből közelítette meg a problémát. Szerinte a tirannus vagy zsarnok – vulgáris megfogalmazásban – olyan király, aki erőszakkal uralkodik, és nincs tekintettel a törvényekre és az igazságszolgáltatásra. Pontos értelmezésben a zsarnok az, aki illetéktelenül követeli magának a királyi hatalmat. Hogy a különböző dolgokat különböző névvel illessük, tirannusnak a királyi hatalom bitorlóját, míg despotának a szuverén hatalom bitorlóját nevezzük. A zsarnok az, aki a törvények szerinti kormányzás elve ellen cselekszik, míg a despota a törvények felé helyezi magát. Következésképpen egy zsarnok lehet nem despota, míg egy despota mindig zsarnok.[216]

A keleti despotizmus fogalma csak később, a 18. században terjedt el igazán. Igen nagy hatással volt a felvilágosodás kori politikai eszmék formálódására, mivel összehasonlítási alapul szolgált az európai államformák számára. Mígnem Voltaire ki nem mutatta, hogy bizony a török társadalom sem volt mindig az a bizonyos abszolút despotizmus, amelynek szeretik beállítani. Voltaire számára az Ahmed szultán halálát követő események azt tanúsítják, hogy a történészek tévednek. Az oszmán szultán nem rendelkezett igazi abszolút hatalommal. Az oszmán birodalmi abszolutizmus inkább egy kétélű fegyverhez volt hasonlítható, amely megsebesíthette a tulajdonosát is, ha az gyenge kézzel kormányozott. Az Oszmán Birodalom voltaképpen – miként Marsigli mondja – katonai demokrácia volt; rosszabb, mint a zsarnoki uralom. A trón öröködési rendje például nem volt szabályozva. Mindezt bizonyítja, hogy a janicsárok nem Ahmed fiát választották szultánnak, hanem Musztafát, Ahmed testvérét (1617). Amikor pedig Musztafa két hónapi uralkodás után nem bizonyult alkalmasnak a kormányzásra, börtönbe vetették. Mindez azt jelenti, hogy bizony a szultán is függött az alattvalóitól.[217]

3.3.5. A HANYATLÓ BIRODALOM ÉRTÉKELÉSE

A kortársak számára szembeötlő jelenség volt a 17. század második felében az Oszmán Birodalom stabilizálódása a Köprülük idején. A török ismét támadó hatalomként jelentkezett Európában. A védekezést pedig meg kellett szervezni ellenük. Felmerül a kérdés: Vajon együtt járt-e a Köprülü-konszolidáció időszaka a sztereotípiák feléledésével? Módosul-e az örök ellenfélről alkotott kép a 17. század második felében?

D'Arvieux emlékiratában sztereotípiáktól teljesen mentesen méltatja a Köprülük, Mehmed Köprülü (1656–1661) és fia, Ahmed Köprülü (1661–1676) nagyvezírségének időszakát: Mehmed Köprülü alacsony származású rendkívül tehetséges ember volt, s

[216] Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződés.* Fordította Mikó Imre. Budapest, Bibliotheka, 1957. 211–212.

[217] Voltaire: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations.* Paris, Garnier, 1963. 1. 753.

nevét ellenfeleitől, arról a Cüprü nevű faluról kapta, ahol született. Úgy írnak róla, mint egy zseniális személyiségről, aki minden szituációban remekül feltalálta magát. Rendkívül elszánt, bátor és rendíthetetlen akarattal rendelkező, nagy formátumú politikus volt. Ugyanakkor szellemes és jó humorú. Megerősítette a szultáni hatalmat, rendezte a birodalom pénzügyeit, rendbe hozta a katonaságot, felszámolta a lázadások okait. Háttérbe szorította a vallási vezető hatalmát. Megbízható emberekkel vette magát körül. Rövid idő alatt az állam elismert vezetője lett. Csak a szultánt ismerte el nálánál magasabban levőnek. IV. Mehmed szultán pedig könnyű szívvel engedte át az uralkodást, hogy teljesen kedvteléseinek élhessen. Mehmed Köprülü még azt is megélhette, hogy láthatta saját fiát a maga helyén. Ahmed Köprülü uralma nyugodt és liberális volt. Uralkodását a természetéből adódó igazságosság és humanitás jellemezte. Apja nyomdokait követve ő is jó politikusnak bizonyult. Kiváló műveltséggel rendelkezett. Kora egyik legtudósabb muzulmánjának tartották. Jól ismerte a teológiát, a jogot, a filozófiát, az asztronómiát, a történelmet és a nyugati költészetet.[218] Tournefort és De Lamotray – D'Arvieux-höz hasonlóan – szintén elismerően és sztereotípiák nélkül írnak Mehmed Köprülüről és fiáról, Ahmed Köprülüről.[219] S bizony ennyi eredmény után elég volt egy ember, Kara Musztafa nagyvezír, akinek a fejébe szállt a dicsőség, és mindezt romba döntötte. De Lamotray véleménye szerint: „Az ő esetében igaz az a közmondás, hogy a dicsőség megváltoztatja az erkölcsöt. Kara Musztafa lényegében elődei kreatúrája volt. Kezdetben követte példájukat. Fokozatosan előbújt azonban igazi énje, igazságtalan, korrupt, kegyetlen és szemtelen természete. A birodalom pénzét felélte. Így a háborúk viselésére nem sok maradt. A nép gyűlölte Bécs végzetes és gyászos ostroma miatt."[220] D'Argenson márki emlékirataiban azt olvashatjuk a bécsi vereség után, hogy a következő nagy esemény Európában az Oszmán Birodalom meghódítása lesz.[221]

A Köprülü-konszolidáció csak ideiglenesen állította talpra a birodalmat, amely nem volt képes kiheverni az előző évtizedek bomlási folyamatait. A kortársak leírásaiban sok az utalás a válságra. Úgy tűnik, ekkorra eltűnőben van a legyőzhetetlen nagy ellenfélről kialakított korábbi kép. Az európai országok diplomatái a 17. század második felében már az Oszmán Birodalom gyengeségét hangoztatták. Különösen XIV. Lajos követei adtak megrázó leírást a birodalom gyengeségéről. Véleményük szerint a birodalom katonailag gyenge, a képzett csapatok is csak közepes értékűek és kis létszámúak, a tengeri erő értéktelen. Pénzhiány és pénzügyi csőd van.[222] Nointel Franciaország

218 Laurent d'Arvieux: *Mémoires, contenant ses voyages à Constantinople.* Éd. R. P. J. Labat, Paris, 1735. 4. 553–571.

219 Tournefort: *Relation d'un voyage...* 28–29.; De Lamotraye: *Voyage...* 346–348.

220 De Lamotraye: *Voyage...* 348–349.

221 D'Argenson: *Journal et mémoires...* 360–361

222 Koehler felhívja a figyelmet arra, hogy a bécsi ostromot tárgyaló történeti munkák nagy része a török erejére alapozott, amely szerinte téves kiindulópont. K. Koehler: *Die Orientalische Politik Ludwig's XIV.* Leipzig, 1907. 83.

konstantinápolyi követe szerint mindaz, amit követsége alatt a portán és a birodalomban utazván tapasztalt, azt bizonyítja, hogy az Oszmán Birodalom korábbi hatalmasságának már csak árnyéka. Egy elkorcsosult dinasztia és gyalázatos miniszterek hagyják romlásba dőlni és szétmállani a hatalom minden támaszát. A hivatali életnek és a kormányzásnak nincs olyan ága, amelyet ne kezdett volna ki a korrupció. Minden megvásárolható; lopás, züllöttség, a közérdek megvetése és korlátolt elfogultság lett úrrá szerte a birodalomban. Hangsúlyozza, ha a keresztény hatalmak nem félnének többé az ottomán kolosszustól, látni tudnák a realitást.[223] Guilleragues – aki Franciaország konstantinápolyi követe volt 1679–1685 között – meg is jegyzi: „Nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy milyen hamis kép él az Oszmán Birodalom erejéről. [...] Érthetetlen, hogy a tényszerű valóság kifürkészésében olyannyira érdekelt fejedelmek miért ennyire tájékozatlanok."[224] A törökökről továbbra is úgy gondolkoznak, mint száz évvel ezelőtt. Voltaképpen a megfélemlített emberek túlzásain alapuló hagyományt ismételgetik. Mindez azonban eléggé kétes forrás. Az államok nem alapozhatják ezekre az Oszmán Birodalomról való ismereteiket.[225] Rycaut szintén a hanyatlás komoly jeleiről számol be: A szárazföldi haderő meggyengült, a tengeri haderő siralmas állapotban van, a szultán jövedelmei jelentősen lecsökkentek. Nem maradt szinte semmi abból a hadi felszerelésből, amivel korábban rendelkeztek. A régi diszciplína erejét vesztette."[226] Tournefort mindezeken felül kiemeli a korrupció romboló hatását. Szerinte fennáll a veszély, hogy az elégedetlenség egy nagyszabású forradalomban fog kitörni.[227]

A kortárs török történetíró, Hezarfenn[228] – aki igen nagy érdeklődést tanúsított Európa és a portán megforduló európaiak iránt – szintén jól látta a birodalom hanyatlását. Szerinte az Oszmán Birodalom már csak a puszta hírnevéből élt.[229] Meglehetősen kiábrándult volt a vezető török tisztségviselőkből, beleértve a szultánt is. De la Croix-nak, a francia követség titkárának egy alkalommal így összegezte a hanyatlás okait: a szultánok élvhajhászata, érdektelensége az állam iránt, az igazságtalanság és az önkény, a mindent felülmúló önteltség, a saját erejükben való túlzott bizalom, a hatalommal való visszaélés és a korrupció. Szerinte ezek a jelenségek már a Fényességes Szulejmán alatt érzékelhetőek voltak.[230] Nointelnek, Franciaország portai követének egy beszélgetés alkalmával elismerte, hogy a törökök nagysága nem egyében

[223] Nointel a királynak, 1679. június 25. In: Albert Vandal: *Les voyages du marquis de Nointel (1670–1680)*. Paris, 1890. 247.

[224] Guilleragues a királynak, 1681. július 31. In: Guilleragues: *Correspondance*, 1. 394.

[225] Uo.

[226] Rycaut: *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman*, 402–403.

[227] Tournefort: *Relation d'un voyage...* 36.

[228] Heidrun Wurm: *Das osmanische Historiker Huseyn b. Gafer, genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg, 1971.

[229] Wurm: *Das osmanische Historiker...* 122–136.

[230] Uo. 131.

alapul, mint puszta szerencsén. A birodalom természetes ellenfelei, azaz a szomszédai, csak védekezésre szorítkoznak. Nem mernek sohasem támadni. A többi európai állam pedig tele van hatalmi harccal. Így nem tudnak az Oszmán Birodalommal határos népeknek segítséget nyújtani. Pedig egy török elleni támadás minden kétséget kizáróan sikeres lenne.[231]

Íme, így módosult a kereszténység örök ellenfeléről kialakított kép a 17. század második felében.

[231] Wurm: *Das osmanische Historiker...* 131; Vandal: *Les voyages du marquis de Nointel*, 249.

4. POLITIKAI KAPCSOLATOK: „AZ EURÓPAIAK SZÉTTAGOLTSÁGA ÉS A TÖRÖKKÉRDÉS”

A dinasztikus nemzeti monarchiák és nemzetbirodalmak fejlődése a középkori pápai és császári felsőbbség által egybefogott „keresztény egység" ideológiájának lassú eltűnését eredményezte. A Bourbon–Habsburg hatalmi vetélkedés eredménye pedig az volt, hogy az oszmánok a kereszténységet mindig megosztva találták magukkal szemben. Sőt, az európai uralkodók észlelvén a „török veszélyben" rejlő lehetőségeket, igyekeztek azt ki is használni az egymással való hatalmi versengésük során. Az európai politikai életet az államérdek szempontjai uralták. Ennek következtében az Oszmán Birodalom a 16. és a 17. század folyamán fokozatosan, látványos szerződések kötése nélkül illeszkedett be az európai országok közötti politizálásba. Maga az oszmán politikai vezetés is számolt az európai uralkodók szándékaival és a közöttük levő ellentétekkel. Különösen kézzelfoghatóvá vált mindez XIV. Lajos háborús politikája idején. Ennek ellenére a francia politikai vezetés politikai manipulációi során továbbra is szemérmesen igyekezett elkendőzni az oszmán politikusokkal kialakított kapcsolatait. Továbbra is a toposznak megfelelő színjátékot játszottak. Különösen ellentmondásos képet mutat mindez az államérdekről szóló irodalom tükrében.

4.1. AZ ÁLLAMÉRDEK

Az államérdekről szóló irodalom klasszikusainak, Macchiavellinek, Bodinnek és Campanellának a gondolatai meghatározóak voltak a korszak politikai gondolkodására. Machiavelli azt hangoztatta, hogy a „cél szentesíti az eszközt", tehát az állam érdekében minden eszközt igénybe lehet venni, a hagyományok felforgatása nélkül. Bodin véleménye az volt, hogy a fennálló törvényeket és jogot kell a megváltozott szituációhoz alkalmazni. Az államot a jogrendre alapozva kell irányítani. Campanella pedig az államérdeket mint univerzális jelenséget kívánta kezelni, s nem mint individuálisat. A politikai élet jellemző eszmei áramlatává vált, hogy az államot egy bölcs filozófiának kell irányítania. Ez a gondolat nagy hatással volt Richelieu-re, amikor az államérdekről *(raison d'état)* szóló elveit megfogalmazta. A *Testament Politique* című művében az áll, hogy az államot vezérlő elvnek az érdeknek kell lennie.[232] Mindezt azzal indokolja,

[232] „La raison doit être la regle et la conduite d'un état". Arman-Jean du Plessis, cardinal de Richelieu: *Testament Politique.* Édition critique publiée avec une introduction et des notes par Louis André. Paris, Gutier, 1947. 29.

hogy az uralkodó feladata Isten birodalmának a megvalósítása a földön.[233] S mivel az ember természettől fogva racionális lény, ezért igyekszik racionálisan cselekedni, hogy ellent ne mondjon a természeti törvények. A mindennapok politikai életére alkalmazva az eszméket, megállapítja, hogy az államok közötti kapcsolatokat is a rációnak kell áthatnia.[234] De hogyan is alkalmazható a ráció elve a mindennapok politikájában? Először is információkat kell szerezni, s tudni kell, mi történik a világban, mik az egyes fejedelmi udvarok céljai. Ehhez állandó tárgyalások szükségesek mindenütt.[235] A tárgyalás ártatlan segítőeszköz, nem kötelez semmire. Viszont ismereteket lehet szerezni, és mindenképpen lehet valamire jutni. Ennek megfelelően Richelieu képviselői ott voltak minden fontos helyen – beleértve Konstantinápolyt is –, és igyekeztek tájékozódni. Tehát az államérdek elve nem zárta ki a törökkel való kapcsolatokat. Sőt megkívánta, hiszen az állam érdeke mindenekfelett áll.

Richelieu eszméit Henry de Rohan fejleszti tovább a *Maximes des princes et estats souverains*[236] című művében. Rohan a 17. századi francia politikai élet egyik legjelentősebb személyisége volt. A francia hugenotta felkelés vezetőjeként Richelieu ellenfele, majd később a bíboros politikájának szolgálója. Említett művében leszögezi, hogy a népeket uralkodók irányítják, az uralkodókat pedig az érdek. Az uralkodók érdekeit négy dolog határozza meg: a vallás, a szövetségesek, a földrajzi helyzet és a politikai célok.[237] Európa két legnagyobb hatalma – melyektől a többi ország békéje és háborúi függnek – Franciaország és Spanyolország. A spanyolok egy új monarchiát akarnak létrehozni Európában. Franciaország pedig igyekszik a spanyol törekvéseket ellensúlyozni. A többi uralkodó vagy egyikhez, vagy másikhoz csatlakozik, érdekei szerint. Rohan véleménye az, hogy az európai államok ezen az egyensúlyrendszeren keresztül érvényesítik az érdekeiket. Tehát a hatalmi egyensúly az európai politika szabályozója. A harmadik nagyhatalom a Habsburg császár. Rohan szerint az ő alapvető érdeke az, hogy a német-római császári koronát tovább örökítse a családjában, s ne hagyja, hogy egy másik európai uralkodóház szerezze meg. A birodalom számos fejedelemség uniója, melyek szeretnék megőrizni függetlenségüket a császárral szemben. Szabadságjogaiknak a biztosítása és a törökkel szembeni ellenállás megszervezése a birodalmi gyűlés hatáskörébe tartozik. Az egyetlen olyan hatalom, amelytől Németországnak tartania kell, az Oszmán Birodalom.[238]

Rohan az egyes európai államok érdekei kifejtése után teret szentel az Oszmán Birodalom politikai maximáinak is. A török szultánt szerinte tulajdonképpen oda lehet sorolni az európai uralkodók közé, hiszen a törökök számos európai terület felett uralkodnak, s innen szerzik a legjobb harcosaikat. Az oszmánok két nagy ellenfele Perzsia

[233] Richelieu: *Testament Politique.* Bruxelles, Complexe, 1990. 25.

[234] Richelieu: *Testament Politique,* 30.

[235] Uo. 51.

[236] Henri de Rohan: *Maximes des Princes et estats souverains.* Amsterdam, Elzevier, 1665.

[237] Rohan: *Maximes des Princes...* 8–9.

[238] Uo. 57–60.

és a keresztény Európa. Perzsia nem erősebb, mint a törökök, de a keresztények igen. Ezt mutatja Velence példája is, amely már hosszú idő óta egyedül, a többi keresztény hatalom segítsége nélkül áll ellen a töröknek. Mi is lenne a törökökkel, ha Spanyolország és Franciaország békét kötne, és Velence segítségére sietnének? – teszi fel a kérdést.[239] A keresztények azonban vallásilag megosztottak: katolikusok, protestánsok, görögkeletiek. Ez a megosztottság állandó háborúk és viszályok forrása közöttük. Ezt a török jól ki tudja használni.[240] Perzsia ellen is ezért képesek háborút folytatni. Rohan szerint a törökök igazi érdeke az, hogy a keresztények, és ne a perzsák ellen támadjanak. A vallási előírásokból adódóan ez sokkal dicsőségesebb vállalkozás lenne számukra. A töröknek sokkal könnyebb dolguk lenne, ha a keresztények ellen harcolnának. A közöttük levő ellentétek miatt ugyanis választhatnának, hogy kit támadjanak meg.[241] Így többek között támadással fenyegethetik a moszkvai cárt, a lengyel királyt, a Habsburg császárt, a Velencei Köztársaságot, a spanyol királyt és a máltai lovagrendet. A törökök érdeke az, hogy a keresztények közötti ellentéteket okosan kihasználva támadjanak. Vigyázva arra, hogy ne legyen alkalmuk a keresztény uralkodóknak egymással szövetségre lépni. Ezért kisebb jelentőségű helyeket tanácsos lerohanni. Olyanokat, amelyekért a keresztény uralkodók biztosan nem fogják erejüket egyesíteni. Fontos tehát, hogy a törökök ügyesen válasszák meg a célpontot.[242] Rohan levonva a tanulságokat, felhívja a keresztények figyelmét arra, hogy az ő érdekük az lenne, ha békét kötnének, rendeznék ellentéteiket, és egyesítenék az erejüket a török ellen. Számára az utóbbi húsz év török hódításai azt bizonyítják, hogy a birodalom már régen nem olyan erős, mint ahogy azt a keresztények vélik. A törökök anyagilag rosszul állnak, tengeri erejük gyenge, s egyre inkább szárazföldi harcra kényszerülnek. Már csak a keresztények közötti megosztottságban rejlik erejük. Ezért tudják „Isten ostora"-ként tetszésük szerint büntetni a keresztényeket. Rohan bízik abban, hogy eljön majd az a nap, amikor a keresztények végre szétrombolják az Oszmán Birodalmat.[243]

Philippe de Bethune 1645-ben Párizsban megjelent könyvében az állam irányításáról és külpolitikájáról értekezik. Munkájának érdekessége a „barbár" fogalmának értelmezése. A barbár szó eredetileg idegent jelentett. Jelentése azonban szerinte az idők folyamán átalakult. Barbárnak azokat nevezik, akik bestiálisan viselkednek, tudatlanok, buták, faragatlanok, és tűrhetetlenül erkölcstelenek az élet minden területén. Mindezeken felül továbbra is a barbár szóval illetik azokat, akik nem keresztény vallásúak. Ez utóbbi problémát egy univerzális világvallás kialakítása útján kívánta megoldani, mely az összes vallást egybeolvasztja.[244] A török elleni harc megszervezését szükségesnek tartja. Azt, hogy miért nem sikerült létrehozni a keresztény uralkodók szövetségét a

239 Uo. 204–205.
240 Uo. 206–207.
241 Uo. 207–208.
242 Uo. 210.
243 Uo. 214.
244 De Bethune: *Le conseiller d'estat...* 51.

török ellen, a következőképpen indokolja: A török veszte bizonytalannak és távolinak tűnt a keresztény uralkodók számára. Így inkább a közelebbi lehetőségekkel foglalkoztak. Nehezen ismerték fel, hogy a török elleni harc szükségszerű. Sok időbe tellett, amíg ez a szemlélet végre eluralkodott. A törökökkel való szövetségből – a kereskedelmet kivéve – nem sok haszon származott. A távolság és az eltérő szokások miatt nem alakulhatott ki a kölcsönös bizalom sem.[245]

4.1.1. A TÖRÖK DIPLOMÁCIA

Az államérdekről szóló francia politikai irodalom az Oszmán Birodalmat mint a kialakult európai rendhez szervesen hozzátartozó államalakulatot tekintette. Ám jelzi, hogy a kapcsolattartás a törökökkel nehéz, s bizonyos értelemben csak „féldiplomáciát"[246] lehet velük kialakítani és folytatni. De mit is jelent mindez?

A kortársak véleménye szerint a törökök felsőbbségtudattal és gőggel viszonyultak az európaiakhoz. Ez a mentalitás különösen a diplomáciai kapcsolatok területén volt kézzelfogható. A porta számára a többi országgal való kapcsolatot nem az egyenlő és kölcsönös partneri viszony jellemezte. A szultán egyébként is minden uralkodó felett állónak tekintette magát.[247] A töröknek a nyugat-európai országokkal kiépített kapcsolatai unilaterális jellegűek voltak. Mindez legjobban a diplomáciai protokollban fe-

[245] Uo. 318–319.

[246] William Roosen nevezi a török diplomáciát „fél-diplomáciának". William James Roosen: *The Age of Louis XIV. The Rise of Modern Diplomacy.* Cambridge, 1976. 4–5, 164–184. Ugyanakkor az oszmánokkal szemben folytatott francia diplomáciát Livet „gloire-diplomáciának" nevezi. Georges Livet: *L'équilibre européenne de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle.* Paris, Presses Universitaires de France, 1976. 92.; Az Oszmán Birodalom és Európa közötti diplomáciai kapcsolatokról: Gabriel Noradounghian Effendi: *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman (1300–1789).* Paris, 1897. 1.; Baron Ignaz Testa: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissance étrangeres.* Paris, 1864; Ignaz Hudita: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683),* Paris, Gamber, 1927; Ignaz Hudita: *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636–1683).* Paris, J. Gamber, 1926; N. Barozzi – G. Berchet: *Turchia.* Velence, 1872; Joseph von Hammer-Pugstall: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* Pest, Hartleben, 1827–1835; Johann Wilhelm Zinkeisen: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* Hamburg–Gotha, Fr. A. Perthes, 1854–1855; Dorothy M. A. Vaughan: *Europe and the Turc (A pattern of alliences. 1350–1700).* Liverpool, Univ. Press, 1954; Kurt Koehler: *Die orientalische Politik Ludwig's XIV. Ihr Verhältnis zum Türkenkrieg von 1683.* Leipzig, 1907; H. A. R. Gibb – Harold Bowen: *Islamic society and the West. A study of the impact of western civilisation on moslem culture in Near East.* London, New York, Toronto, 1951; Gerard Tongas: *Les relations de la France avec l'empire ottoman durant la première moitié du XVII e siècle.* Toulouse, F. Boisseau, 1942; A. C. Wood: The English Embassy at Constantinople, 1600–1762. *English Historical Review,* London, 1925. 40.; Karl Teply: Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488–1792). *Österreich in Geschichte und Literatur,* 20. 1976. Jan.–Febr.

[247] Rycaut: *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman,* 227.

jeződött ki. Vonakodva engedélyezték csak, hogy az európai országok követségeket hozzanak létre a portán. Mindennek ellenére Franciaországnak 1535-ben, Velencének 1580-ban, Angliának 1582-ben, Hollandiának 1612-ben sikerült követségeket létesítenie Konstantinápolyban. A követeket a portán az antik tradíció szerint még mindig egyfajta képviselőként, sőt bizonyos értelemben túszként kezelték, akiknek az életét az illető ország és a szultán között létrejött megállapodás szavatolta. A követek egyáltalán nem érezhették biztonságban magukat, sőt gyakran életük is veszélyben forgott. Érdekes információkat ad Rycaut arról, hogyan fogadták a törökök a külföldi követeket, és mennyire tartották be a követek sérthetetlenségét. Úgy tudja, hogy a Korán előírásai között szerepel, hogy a követeket ne bántalmazzák. Tehát a követek immunitási joga szerepelt az oszmán kormányzat normái között. A politikai vezetők jogilag kötelezve voltak arra, hogy a követekkel civilizáltan bánjanak, és megvédjék őket mindenféle erőszak alkalmazásától.[248] A törökök mindennapi viselkedése azonban azt mutatta, hogy bár a követek sérthetetlensége előírás volt, mégis ha nézeteltérésekre, esetleg háborúra került sor, nem vették figyelembe a követek sérthetetlenségének a jogát. A háború deklarálásának pillanatában letartóztatták és fogolyként kezelték a követeket, még akkor is, ha nem börtönözték be őket. A kellemetlenségeken pénzzel és ajándékokkal lehetett változtatni. Ahogy a követekkel bántak, az szerinte egyáltalán nem felelt meg a Grotius által leírtaknak, tehát a követek sérthetetlenségi jogának.[249] Rycaut a portára induló követeknek a következő tanácsokat adja: Mindenekelőtt legyenek nagyon óvatosak. Busbequius-ra hivatkozva figyelmeztet arra, hogy a törökök nagyon kiszámíthatatlanok és szélsőségesek. Túl engedékenyek, ha barátkozni akarnak. Irracionálisak, ha problémák merülnek fel. A követek tehát óvakodjanak attól, hogy megharagítsák a török tisztségviselőket. Ugyanakkor bátran kell viselkedniük, még akkor is, ha nem könnyű zsarnokokkal megtalálni a kívánatos hangnemet. Hiszen ez a dolguk. Fontos a török nyelv ismerete, mert a törökök gyakran a tolmács által nem hűen átadott magyarázatot veszik alapul. Nem szabad barátságot kötni a törökökkel. Egy török ugyanis nem képes reális és őszinte barátságot fenntartani egy kereszténnyel. A szultán udvarában általában két-három fontos és befolyásos személy van. Ők intézik az ügyeket, és tőlük függ minden. Velük tisztelettudóan kell bánni, és ajándékokkal kell megnyerni őket. A pénz és a tiszteletteljes viselkedés nagyon fontos.[250] Rycaut, mint a török diplomáciai élet különlegességeit, említi még az ajándékadás kötelezettségét és az audienciális szokásrendet. Az ajándék a keleti uralkodók közötti szokásnak megfelelően a barátság és az egymás iránti jó szándék kifejezésére szolgál. Az ajándékozás kötelezettsége vonatkozott a császárra is, mikor követet küldött a portára. Hogy ez a gesztus a császár számára ne legyen szégyenteljes, a szultán egy régi egyezmény értelmében kötelezte magát arra, hogy a császár követével egyidejűleg elküldi saját követét

[248] Uo. 214–222.
[249] Uo. 216–217.
[250] Uo. 224–226.

is a császárhoz, hasonló értékű ajándékokkal. Mindez nem volt szokásban a többi ország, Franciaország, Anglia és Hollandia követei vagy rezidensei esetében, akikkel a törököknek inkább csak kereskedelmi ügyeik voltak. Az ősi jog szerint nekik is ajándékot kellett adniuk a szultánnak. Ezt azonban a szultánnak nem kellett viszonoznia, annak bizonyítékaként, hogy azok az egyezmények, amelyeket velük köt, az alattvalóiknak biztosított kedvezmények.[251] Az ajándék kérdése igen fontos dologgá vált. A császárt a megkülönböztetett viszonyért sok vád érte. A portán egyébként pompázatos audienciákat rendeztek a külföldi követek fogadására. Ezzel a birodalom nagyságát és erejét akarták láttatni és kifejezésre juttatni a többi ország és azok uralkodói vagy kormányai számára. Rycaut hangsúlyozza, hogy a töröknél az audiencia egészen más, mint Nyugaton. A török szultánt sokkal „körülményesebben" lehet csak látni, mint az európai uralkodókat.[252]

Rycaut-tól megtudjuk azt is, hogyan értékelték a törökök az európai államokat. Az értékelés alapját két dolog adta. Az egyik az uralkodó hatalma és ereje. Ezt a hadsereg és a szövetségesek alapján lehetett megállapítani. A másik, hogy mennyire ismerik el az országot külföldön. A Velencei Köztársaságot például nagyra értékelték a portán. A krétai háborút megelőzően kifejezetten elismerően nyilatkoztak a velenceiek dolgairól. Mindez azért volt, mert Velence küldöttei komoly politikai bölcsességről tettek tanúbizonyságot.[253] Az angol királyt tisztelték, nemcsak azért, mert jelentős haszon származott a velük való kereskedelemből, hanem azért is, mert az angolok komoly tengeri fölénnyel rendelkeztek. Mindezt bizonyítja az a szabadság, amellyel az angol kereskedők rendelkeztek a birodalomban, és az a gyorsaság és szolgálatkészség, amellyel az angol követek által kért minden racionális dolgot elintéztek.[254] A császárról tudták, hogy önmagában nem elég erős, de ha a birodalmi csapatok segítenék, akkor képes lenne ellenállni. Tudták azt is, hogy a Német Birodalmon belüli vallási ellentétek gyengítik a birodalmat, s akadályozzák az unió létrejöttét. Pedig a német fejedelmek és a császár közötti együttműködés elengedhetetlenül szükséges lenne a sikeres harchoz.[255] A magyar protestánsok üldözése kedvező alkalmat kínált a szultánnak arra, hogy felajánlja nekik támogatását, pontosabban vallásuk szabad gyakorlásának a biztosítását, ha ennek fejében a magyarok a császár ellen fordulnak. Mindez növelné a császár ellen 1663-tól tervezett török támadás győzelmi esélyeit.[256] A Habsburg császár azonban igyekezett elhatárolni magát az oszmánokkal való mindenfajta együttműködés látszatától, mivel császárrá választásakor esküt tett arra, hogy a török ellen örök háborút fog folytatni. Ezért ragaszkodott ahhoz, hogy a császár mint magyar király küldjön követeket a szultánhoz. A császár és a szultán között levő béke tulajdonképpen egy állandó

[251] Uo. 208.
[252] Uo. 209–214.
[253] Uo. 227.
[254] Uo. 228.
[255] Uo. 229.
[256] Uo. 229–230.

háborúval ért fel, mivel 5000 főig terjedő sereggel betörhettek egymás területére anélkül, hogy a békét megszegték volna. Nem volt szükség a háborús állapot fenntartásához ágyuk felvonultatására és erődített helyek ostromára.[257]

A francia király volt az első keresztény uralkodó, aki az oszmánokkal egyezséget kötött a kereskedelem megszervezése érdekében, és aki elérte, hogy a szultán császárnak, padisahnak *(Podeshair)* nevezze őt. Ez nagy dolognak számított, hiszen a szultán ezt a címet megtagadta a többi keresztény uralkodótól, közöttük a Habsburg császártól is. Az oszmánok azt gondolták, hogy ez a cím csak a szultánt illetheti meg. Mindennek ellenére köztudott volt, hogy a franciák nem tudták eléggé kihasználni előnyeiket. Franciaország valójában nem számított a legtekintélyesebb keresztény hatalomnak az Oszmán Birodalomban. A „Podeshair" csak puszta cím maradt, mélyebb tartalom nélkül. Igaz, akkortájt, amikor a franciák itáliai hódításokat terveztek, a francia követet meghívták a titkos tanács üléseire, és bejáratos volt a szerájba is. Ennek a szívélyes viszonynak 1664 után azonban vége lett, mert a franciák segítséget küldtek a császárnak a török ellen.[258]

Az oszmán politikusok elismerték a pápa azon képességét, hogy feltüzelje ellenük a keresztény uralkodókat. Azt viszont kétségbe vonták, hogy a pápa bármilyen jelentősebb támadást meg tudna szervezni ellenük. Nem értékelték a pápának sem a gazdagságát, sem a hatalmát, sem a nagyságát.[259] A spanyol királyról sem volt jobb a véleményük. A többi országról való felületes ismereteik ellenére is tisztában voltak azzal, hogy ez a hatalom hanyatlóban van, hogy a Portugáliával folytatott háború kimerítette, s hogy Franciaország is fenyegeti minden oldalról.[260] Velencéről úgy tudták, hogy presztízse nem nagyobb, mint a háborút megelőzően. A velenceiek erejükön alul teljesítettek ekkor. A törökök, akik a sikerek szerint ítéltek, gyengébbnek vélték őket, mint amilyenek voltak.[261] A lengyeleket értékelték. Az oroszok erejét respektálták. A perzsa királytól féltek, mert nem volt könnyű a vele szemben való harc. Babilon elfoglalása után azonban megvetették a perzsákat.[262] A hollandokat – a holland rezidens portai jelenléte ellenére is – úgy kezelték, mint akik az angoloktól függnek.[263]

Rycaut fejtegetései azt a feltételezést bizonyítják, hogy az Oszmán Birodalom külpolitikáját illetően „féldiplomáciát" folytatott. A szultán ugyanis nem tartott állandó követet egyetlen európai udvarban sem. A portán ennek ellenére Franciaország, Anglia, Hollandia, Velence, Lengyelország, a Habsburg császár és Oroszország képviselői egyaránt jelen voltak. Ott tartózkodtak adott esetben hosszú évekig. Európában nehéz volt török küldötteket fogadni. Nem volt meg egy kialakult audienciális rend mihez-

[257] Uo. 230.
[258] Uo. 230.
[259] Uo. 231.
[260] Uo. 231.
[261] Uo. 232.
[262] Uo. 233–234.
[263] Uo. 234.

tartás végett. A porta csak csauszokat küldött Európába, akik általában alacsony rangú portai tisztségviselők voltak. Többnyire olyan egyszerű és szorosan körülhatárolt feladatokat kaptak, mint a szultán győzelmekről vagy trónralépésről tudósító leveleinek átadása. Bécs és a porta között viszonylag sűrű érintkezés alakult ki. Állandó képviseletet azonban nem hoztak létre. A zsitvatoroki békét követően megnőtt a budai pasa szerepe a diplomáciai kapcsolatokban. Ő lett megbízva a szép számmal előforduló határ menti súrlódások és a kereskedelem ügyeivel. Így sűrűn követték egymást a bécsi udvarba küldött csauszai a sérelmekkel és a válaszokkal. Rendkívüli küldötteit nemegyszer nyílt audiencián fogadta a császár. A követségek a 17. század elejéig 20–30 fős kísérettel mentek. Később azonban létrejött a népes kísérettel ellátott nagykövetségek rendszere.[264] Konkrétan a francia követek protokolláris nehézségei is a féldiplomáciai jelleget tanúsították. A törökök szimbólumokkal, protokolláris fogásokkal politizáltak. A török követeket is nehéz volt fogadni az európai udvarokban, amint azt a XIV. Lajos által megrendeztetett – fentebb már említett – török fogadás udvari színjátéka is mutatja. S ugyancsak ezt tanúsíja a császári udvarba a békeokmányok kicserélésére vonuló népes török küldöttség esete 1664-ben.[265]

A diplomáciai egyenlőtlenséget és nehézkességet talán a kapitulációk tükrözik a legkézzelfoghatóbban.[266] A kapitulációkkal az Oszmán Birodalom és a külföld közötti kereskedelmi és politikai kapcsolatokat szabályozták. A szultán és az idegen országok közötti egyezmények voltak. Jogilag nem tekinthetők két fél közötti kölcsönös szerződéseknek, hanem a szultán által egyoldalúan adott kedvezményeknek. Inkább egy *hatticherif*hez, azaz a szultán által kiadott rendelkezéshez hasonlíthatók. E kedvezményeket a szultán bármikor megvonhatta vagy megváltoztathatta. Jelentőségük, hogy a kapitulációk révén a szultánok idegeneket engedtek be a birodalomba, akik bizonyos jogi előírások szerint ott is élhettek. A Franciaországgal kötött kapituláció 1535-ben például jelentős változást hozott az iszlám jogban is. Az előírt 10 év helyett a szultán egész életének időtartamára kötötték. Ezáltal felfüggesztették a muzulmán jog által előírt állandó háború állapotát. Mindez azonban nem változtatott lényegesen az európai államokkal létrejött kapcsolatrendszeren, mivel a birodalom társadalmi és gazdasági rendszerének modernizációja ezzel párhuzamosan nem ment végbe. A porta számára a többi országgal létrejött kapcsolat nem öltötte az egyenlő és kölcsönös partnerkapcsolat jellegét. A nyugat-európai országokkal kiépített kapcsolatok unilaterális jellegűek voltak. A muszlim jog megtartotta az Európától való különállást. Európa sem integ-

[264] Teply: Türkische Gesandschaften nach Wien, *i. m.* 14–19.

[265] Evlija Cselebi: *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664.* Fordította Karácson Imre. Budapest, Gondolat, 1985.

[266] A kapitulációk szövege megtalálható Gabriel Noradounghian: *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman.* 1. *(1300–1789),* Paris, 1897; Baron Ignaz Testa: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissance étrangeres.* Paris, 1864. A kapitulációk jellegéről: André Bruneau: *Traditions et politique de la France au Levant.* Paris, 1932.

rálta jogilag az európai testhez tartozónak az Oszmán Birodalmat.[267] Mint fentebb már szó volt róla, a leghaladóbb európai gondolkodók, Grotius, Sully, Saint-Pierre is megtartották a kritikus távolságtartást a törökkérdésben. Csak a birodalom keresztényyé tételét, illetve európaizálását hozták szóba a keresztény misszió jegyében. A törökök és Európa kapcsolata nem a jogon alapult, hanem az erőviszonyokon.[268] Mindezek ellenére a gyakorlatban az Oszmán Birodalom mégis betagozódott az európai egyensúlyrendszerbe. De mit is jelentett ez?

4.2. A KERESKEDELMI KAPCSOLATOK

Két terület volt, ahol jól működő kapcsolatok alakultak ki az Oszmán Birodalom és az európai országok között. Ez a kereskedelem és a mindennapi élet területe. A kereskedelem játszotta talán a legnagyobb szerepet abban, hogy a török világ közelebb került az európai emberekhez.[269] A kapitulációkban jelentős hely jut a kereskedelem ügyének. A kereskedelmi kapcsolatok az idők során egyre fontosabbakká váltak, és komolyan hatottak a politikai kapcsolatokra is. A francia politikában a politikai elvek gyakran alárendelődtek a kereskedelem érdekeinek. A francia politikai vezetés esetenként még követei bántalmazását is eltűrte. Ez kétségtelenül nagy áldozat volt például XIV. Lajos „gloire-diplomáciát" folytató kormányzata részéről. A kereskedelem az Oszmán Birodalomban jelentős hagyományokkal rendelkezett. A birodalom 17. századi hanyatlása nem vonta maga után a török kereskedelem hanyatlását.[270]

A 16. század elejétől kezdve Franciaország első helyet foglalt el az Oszmán Birodalommal fenntartott kereskedelmi kapcsolatokban. A francia kereskedelem egyre fejlődött, amit a kialakuló politikai kapcsolatok is elősegítettek. A francia kereskedők a szultán által adományozott engedményeknek köszönhetően privilegizált helyzetbe kerültek más országok kereskedőihez képest. A szultán már 1528-ban adott kedvezményeket az Egyiptommal kereskedő franciáknak. Az 1535 februárjában Szulejmán

[267] Majid Khadduri: *War and Peace in the Law of Islam.* Baltimore, 1955. 272.

[268] Khadduri: *War and peace...* 279.

[269] A francia levantei kereskedelemről: Laurent d'Arvieux: *Mémoires du chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du roy à la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres échelles du Levant.* Recueillis par le R. P. J. B. Labat, Paris, 1745; Fernand Braudel: *La Mediterranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris, A. Colin, 1985; Georg Bernhardt Depping: *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusq'à la fondation des colonies d'Amerique.* Paris, 1830; Robert Mantran: *Istambul dans le second moitié du XVIIe siècle.* Paris, 1962; Paul Masson: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle.* Paris, 1897.

[270] F. Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle.* 3. 1952. 408–409.

szultán és I. Ferenc francia király között megkötött kapituláció[271] elismerte és biztosította a francia király kereskedelmi érdekeit és befolyását a Levantén. Az egyezmény vámkedvezményeket tartalmazott. Előírta továbbá, hogy ezentúl francia zászlót kell kitűzniük a török tengereken hajózó keresztény hajósoknak. Rendelkezett arról, hogy az Oszmán Birodalom területén tartózkodó franciák a saját konzuljaik és követeik fennhatósága alá tartoznak, és az igazságszolgáltatás is őket illeti meg. A legnagyobb kedvezményekkel rendelkező hatalom tehát Franciaország lett az Oszmán Birodalom területén. Az 1569-ben kötött kapitulációk a francia kereskedelem számára különleges kedvezményeket biztosítottak Anatóliában és Szíriában. A franciák ezt követően fokozatosan kiszorították Velencét, és igyekeztek megszerezni piacaikat. Az 1581-ben, 1597-ben, majd 1604-ben kötött kapitulációk biztosították számukra a kereskedés szabadságát. Vámkedvezményeket kaptak, és megerősítették a francia királyt a szent helyek és a birodalom területén élő keresztények protektoraként.[272] A franciák igyekeztek is megtartani a birodalommal való kereskedésben elért elsőbbségüket és a legtöbb kedvezménnyel rendelkező ország státuszát. A 17. század elejétől kezdve azonban már komoly angol és holland riválisokkal kellett számolniuk.

A porta Angiával kialakuló politikai kapcsolatait is a kereskedelem egyengette. Az angol kereskedők Antwerpen és Velence közvetítésével jutottak keleti termékekhez, de maguk is megjelentek a Levantén. A Perzsiával való kereskedelem a Volgán, valamint a Kaszpi-tengerpart közvetítésével folyt. Később a török hódítás ezeken a területeken nehézségek elé állította a kereskedőket. Az angol ipar termékeinek mennyiségi növekedése következtében a keleti piac egyre fontosabbá vált. Az angol–török kapcsolatok kialakulásában jelentős szerepet játszott William Harborne. Az volt a célja, hogy elérje az angol kereskedelem függetlenségét a portán, és hogy az angol hajóknak ne kelljen francia zászló alatt hajózniuk. Harborne törekvését elősegítette, hogy Anglia képes volt hadianyaggal és fegyverekkel ellátni a törököket a perzsákkal való hadakozásuk idején. Az erre vonatkozó pápai tilalom Angliában nem sokat nyomott a latban. Így 1580-ban Harborne elérte, hogy a törökök kapitulációkat kössenek Angliával is. Ezek ugyanazokat a kiváltságokat biztosították az angol kereskedők részére is, mint amelyekkel a franciák rendelkeztek.[273] 1578-ban megérkezett Konstantinápolyba az első angol küldött. Eredetileg a kereskedelmi kapcsolatok ügyében ment a portára. Hamarosan azonban már azon munkálkodott, hogy megszerezze a törökök támogatását a Spanyolországgal folyó angol vetélkedésben.

Az angol és a holland kereskedelem között igen komoly küzdelem zajlott a levantei piacokért. A század közepére a francia kereskedelem hanyatlani kezdett. Ezzel szemben az angol és a holland megerősödött. Colbert reformjaira a kritikus időszakban

271 G. Tongas: *Les relations de la France avec de l'Empire Ottoman.* Appendice. 219–226.

272 César Famin: *Histoire de la rivalité et du protectorat des églises chrétiennes en Orient.* Paris, 1853.

273 Az angol kereskedelemről lásd: A. C. Wood: The English Embassy at Constantinople, 1600–1762. *English Historical Review,* 1925. 40.

került sor. Csak nehezen tudta azonban a francia kereskedelmet talpra állítani. Főbb reformjai közé tartozott a kereskedők kereskedelmi társaságokba való szervezése az angol és a holland kereskedelem mintájára. 1670-ben létrehozta a Levantei Kereskedelmi Társaságot, amelyet pénzügyi kedvezményekben részesített. Angol és holland mintára ő is megpróbálta a kereskedelmi hajókat konvojokba szervezni, katonai hajók fedezete mellett. Erre a Földközi-tengeren elszaporodott kalózok támadásai miatt volt szükség. Megreformálta a levantei francia kikötők *(échelles)* rendjét és a konzulok hatáskörét. Szigorú szabályokat dolgoztatott ki a posztó előállítására, amely az egyik legfontosabb kereskedelmi cikk volt. Az 1673. évi kapitulációk a francia kereskedelem feléledését jelezték. Ez a fellendülés különösen Egyiptomban volt érezhető, ahol 1684 és 1687 között 20%-ról 3%-ra csökkent a vám. A kávé és a rizs keresett cikké vált. Szmirnából és Saidából selymet, bőrt és gyapjút szállítottak. A 17. század végére Franciaországnak sikerült visszaszereznie az első helyet az Egyiptommal és Sziriával való kereskedésben, ahol igen komoly kereskedelmi érdekeik voltak. Az angol kereskedelem továbbra is jelentős maradt, míg a holland meggyengült. A hollandok többé nem voltak már oly félelmetes versenytársak. Sőt a francia posztóexport megnövekedett a hollandok kárára. A Colbert intézkedései nyomán tapasztalható nagy kereskedelmi és gazdasági megújulásból a levantei kereskedelem és a francia posztóipar bőségesen profitált. 1671-ben egy speciális levantei kereskedelmi társaság is alakult. Colbert de Croissy (Colbert fia) minisztersége alatt a kereskedelem hozama az 1661. évi szinthez képest kétszeresére emelkedett 1670 és 1683 között. Ez komoly eredmény volt. Seignelay és Pontchartrin intézkedéseinek következtében a kereskedelem biztonságossá vált.[274]

Az Oszmán Birodalom egyúttal az átmenő kereskedelem kapuja is volt. Ezt bizonyítja az a sokat emlegetett kérés, melyet a franciák intéztek a portai politikai vezetéshez arra vonatkozóan, hogy kereskedőik használhassák a Vörös-tengert. A földszoros átvágása és a majdani Szuezi-csatorna megépítésének szükségessége már ekkortájt felmerült. Így lerövidíthető lett volna az Indiába vezető út, és a franciák ki tudták volna kerülni a riválisaikat is. Franciaország mindkét portai követe, de la Haye és Nointel is megismételte ezt a kérést. Az ellenvetés a törökök részéről az volt, hogy nem engedhetnek a török szent városok közelébe idegeneket.

A fentiekből következik, hogy a francia portai követek egyik legfontosabb feladatköre a kereskedelem ügyeinek intézése és a francia kereskedelmi érdekek képviselete volt.[275] A követjelentések nagy részét a kereskedelem kérdései töltötték ki. Maguk a követek is elismerték, hogy ez volt szinte a legfontosabb terület a török–francia kapcsolatokban.[276] Az európai országoknak az Oszmán Birodalommal fennálló keresk-

[274] Paul Masson: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle.* Paris, 1897. 235–236.

[275] Baron I. Testa: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissance étrangere.* Paris, 1864. 1. 8.

[276] Guilleragues: Mémoire sur le commerce du Levant, 1684. június 9. In: *Correspondance de Guilleragues.* 2. 937.; R. Mantran: Monsieur de Guilleragues, ambassadeur de France à Constantinople et le commerce français au Levant (1679–1685). In: *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France.* Éd. Jean-Luis Bacqué-Grammont, Hâmit Batu. Istanbul–Paris, 1986. 59–72.

delmi kapcsolatait illetően szó sem volt a mohamedán és keresztény szembenállásról. Sőt ellenkezőleg, a közöttük levő összeköttetés egy szabályozott és egyezmények alapján működő rendszer volt, mely fokozatosan alakult ki a törökkel való együttműködés során, és jelentős hatása volt a politikai kapcsolatokra is.

4.3. A HATALMI EGYENSÚLY ELVE

Az érdekpolitikával párhuzamosan a 17. századi Európában egyre többet és egyre tudatosabban beszéltek az európai hatalmi egyensúly rendszeréről. Ez az elv már régóta jelen volt az európai politikai életben. Teoretikus megfogalmazást lényegében Bacon munkásságának hatására nyert. Széles körben azonban csak a 17. századi politikában terjedt el. A történeti szakirodalom többnyire egyetért abban, hogy az egyensúlyeszme virágkorát XIV. Lajos háborúi idején és a 18. század elején élte. Éppen XIV. Lajos birodalmi törekvéseivel szemben ható politikai vezérfonalként alkalmazták.[277] Végül is egy használható elméletnek bizonyult a protestáns tengeri hatalmak kezében a hatalmi túlkapások és univerzalisztikus birodalmi tendenciák kivédésére. Nem túlzás azt mondani, hogy lényegében ez volt a korabeli „békepolitika". A korabeli politikusok egy lehetséges módszernek tekintették az európai államok politikai összefogására, a keresztény egység fenntartására. Callières például a *De la manière de négocier avec les souverains*[278] című munkájában arra mutat rá, hogy az európai országok nagymértékben össze vannak kapcsolódva. Úgy tekinthetők, mint ugyanazon köztársaság tagállamai. Ezért igen fontos lenne közöttük az általános egyensúly és az egyetértés kialakítása. Bármi történik ugyanis az egyik európai országban, az a többit is szinte automatikusan érinti.[279]

Az egyensúly elve a 17. századi diplomáciában tehát úgy élt, mint a béke fenntartásának eszköze. 1648-ban a westfáliai békekötők már arra törekedtek, hogy az egyensúly elvének térnyerését és érvényesítését biztosítsák. Igyekeztek elejét venni a hegemonisztikus törekvéseknek és a birodalomalakítási szándékoknak. Ugyanakkor megerősítették az önálló német fejedelmek jogait egy, a császártól független, saját külpolitika folytatására. Ez azonban a francia hegemonisztikus törekvéseknek kedvezett, ami ismét az egyensúly megbomlását jelenthette.[280] A hatalmi egyensúly elvét olyan jelentős személyek képviselték és alkalmazták a század második felében, mint a Rajnai Szövetség vezetői: Johann Philip von Schönborn, Boineburg, az angliai politikus Sir William Temple, a

[277] Heinz Duchhardt: *Gleichgewicht der Kräfte convenance europäisches Konzert (Friedenskongresse und Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongreß).* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. 68.

[278] Francois de Callières: *De la manière de négocier avec les souverains.* Amsterdam, Compagnie, 1716.

[279] Callières: *De la manière de négocier avec les souverains,* 8–9.

[280] Fritz Dickmann: *Der Westfälische Frieden.* Münster, 1959.

franciák által fenyegetett Hollandia vezetői, De Witt és III. Oránia Vilmos. A francia reuniós politika végül is odavezetett, hogy megalakult XIV. Lajos „univerzális monarchikus" törekvéseivel szemben a Nagy Szövetség, Anglia, Hollandia és a Habsburg császár részvételével. Az európai egyensúly elve XIV. Lajos háborúi hatására tovább fejlődött. Lényegében az utrechti békekötésnek volt köszönhető, hogy az európai egyensúly már korábban is érvényesült tendenciája az európai államok együttélésének alaptörvényévé lett. De Witt, III. Orániai Vilmos, Sir William Temple, Waldeck, Lisola és még sokan mások a korabeli Európa ismert politikusai közül jelentős szerepet játszottak ebben. Végső soron az európai egyensúlyszisztémának köszönheti számos európai kis állam a létezését. Ez az elv a *status quo* fenntartását s egy bizonyos Európát egységben tartó nemzetközi jogrendszer kialakítását segítette. Jelentősége azonban nagyon vitatott a nemzetközi jogon alapuló tartós békerendszer és a demokratikus európai föderatív szövetségi politika szempontjából.

A 16. és a 17. században az Oszmán Birodalom is részévé vált ennek az egyensúlyi rendszernek. Az európai államok vezető politikusai – az érdekpolitika által vezettetve – beszámították a „török veszélyt" is az egymás elleni hatalmi harcukba.

4.4. AZ OSZMÁN BIRODALOM AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRENDSZERBEN

Hogyan is működött az Oszmán Birodalom és az európai hatalmak közötti relációban ez az ellentmondásos és inkább teoretikus rendszer. E kérdést mindenekelőtt a francia–török szövetségi politika alapján érdemes vizsgálni. Az Oszmán Birodalom ugyanis a francia politika burkolt szövetségese volt a Habsburg császár elleni hatalmi harcban.[281]

A török–francia kapcsolatok története öt, jól elkülöníthető szakaszra osztható:

– I. Ferenc szövetsége a törökkel V. Károly császár ellen. Ettől kezdve mindvégig jelen volt a francia politikában a törökkel való együttműködés a Habsburg-ház ellen.

– A lepantói csata. Franciaország távol maradt a török elleni ligától, amelyben a pápa, a spanyol király és Velence vett részt, sőt igyekezett megakadályozni a liga létrejöttét.

– IV. Henrik uralkodása, majd Richelieu kormányzata idején a francia politikai vezetés érdekeinek megfelelően továbbra is igyekezett a török szövetséget kihasználni, bár a perzsa háború idején mindez kevés sikerrel járt.

– A negyedik nagy fejezet XIV. Lajos háborús politikájának időszaka, mely az európai fronton a török támadások kiújulásával esett egybe.

281 Dorothy M. Vaughan: *Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350–1700.* Liverpool, Univ. Press, 1954.

– A török bécsi vereségét (1683) követő periódus, amikor a franciák igyekeztek továbbra is elkerülni, hogy a török békét kössön a császárral, és hogy az európai országok levonják a birodalom látványos elgyengülésének konzekvenciáit a békekötés során.

4.4.1. A TÖRÖK–FRANCIA SZÖVETSÉG KEZDETEI

A 16. század elején X. Leó pápa török elleni harcra szólította fel a keresztényeket. Ennek eredményeként pápasága kezdetén kialakulóban volt az európai uralkodók nagyszabású török elleni együttműködése. Úgy tűnt, hogy a keresztény uralkodók közötti béke megteremtésével sikerül létrehoznia I. Ferenc francia király, I. Miksa császár, VIII. Henrik angol király, II. Lajos magyar király, továbbá a dán és a lengyel király szövetségét a török ellen. X. Leó a francia királynak ajánlotta fel – a tradíciókhoz híven – a keresztes hadjárat vezetését. Ez azonnal ellentétekhez vezetett I. Miksa és I. Ferenc között. Ugyanakkor a spanyol klérus visszautasította az anyagi hozzájárulást, mivel akkor a török éppen nem támadott a kereszténység ellen. A spanyolok csak később, a moriszkók lázadása idején kezdtek el félni a muzulmánoktól.

X. Leó pápát tervének megvalósításában végül is az akadályozta meg, hogy V. Károlyt 1519-ben német-római császárrá választották. I. Ferenc – aki maga is pályázott a császári címre – ekkor hirtelen a Habsburgok által bekerítve találta magát. Többé szó sem lehetett a francia király és a Német-római Császárságot helyreállítani igyekvő V. Károly együttműködéséről a török ellen. Az évszázadokon át tartó Habsburg–francia ellentét voltaképpen ekkor keletkezett. Franciaország igyekezett kitörni a Habsburg gyűrű szorításából, s ennek érdekében megpróbálta kihasználni a német fejedelemségekben a reformáció terjedése által okozott ellentéteket. Ugyanakkor igyekezett egy második frontot is létrehozni a Habsbugok ellen birodalmuk déli határánál. A magyar nemesek erős Habsburg-ellenes érzelmeit kihasználva Magyarországot, valamint Lengyelországot akarta megnyerni szövetségesként. Szerette volna elérni, hogy az Oszmán Birodalom indítson támadást a császár ellen, vagy legalábbis állandó fenyegetéssel tartsa rettegésben a Habsburgokat. Ettől kezdve Európa és az Oszmán Birodalom viszonyát kétszínűség jellemzi: ellentmondás van a török elleni harcot szorgalmazó ideológiai-vallási hagyományok és a török terjeszkedést felhasználni igyekvő nagyhatalmi rivalizálás politikája között.

A francia–török együttműködés létrehozásában az első lépést I. Ferenc anyja tette. Miután I. Ferencet 1525-ben Páviánál V. Károly foglyul ejtette, azzal a kéréssel fordult Szulejmán szultánhoz, hogy indítson támadást Magyarország ellen. S amikor V. Károly császár és a Porta között folytak a tárgyalások 1533-ban, I. Ferenc is igyekezett felvenni a kapcsolatot a törökökkel. Ennek érdekében Jean de la Forestet Franciaország állandó konstantinápolyi követeként a Portára küldte. A kapitulációk megkötése fordulatot jelentett nemcsak a török–francia kereskedelmi, hanem a politikai kapcsolatokban is. Egy keresztény uralkodó állapodott meg a szultánnal egy másik, rivális keresztény

uralkodó elleni együtműködésben. A francia király számára nem volt célszerű többé az újra és újra felmerülő keresztes hadjárat jellegű vállalkozások szervezését támogatni. Ezt azonban igyekeztek gondosan eltitkolni. Ezért is próbálták meg a francia királyok kivételes helyzetüket arra felhasználni, hogy az Oszmán Birodalom területén élő keresztényeket és az általános keresztény érdekeket védelmezzék. Így, ha nem is hivatalosan, de az Oszmán Birodalom területén élő összes latin keresztény protektorává váltak. E szerepüket igyekeztek, amennyire csak lehetett, kidomborítani. Minden követutasítás ezért elsőként, mint legfontosabbként, a keresztények támogatásának kérdését tárgyalja. Nem tagadható, hogy mindennek volt a valóságban is némi pozitív hatása a keresztényekkel való bánásmódra.[282]

A franciák – a portával fenntartott diplomáciai kapcsolatok nehézsége ellenére is – igyekeztek e természetesen adódó hátvédszövetségest felhasználni a császárral való hatalmi vetélkedésük során. Többször is megpróbálták a török támadás irányát a császár birodalma felé terelni. Mivel – mint már arról szó esett – a Habsburg Birodalom nem volt elég erős a kétfrontos harchoz, ezért a császári politika igyekezett a békét fenntartani az Oszmán Birodalommal. Így egy hármas diplomáciai játék alakult ki. Ez mind a franciák, mind a bécsi udvar, mind a porta számára nyilvánvaló volt. Igyekeztek azonban mindezt titokban tartani, és megpróbálták a valóságos szándékokat és érdekeket elkendőzni. Minderre azért volt szükség, mert a törökkérdésben a közvélemény, sőt a jelentősebb politikai gondolkodók is csak ritkán lépték túl a hagyományos felfogás kereteit. Nem tudunk például nyíltan vállalt közös francia–török támadási szerződésről a császár ellen. Tudunk viszont szóbeli ígéretekről, a kereszténység felé tett bizonyító akciókról. Tudunk a császári udvar részéről történt egyezkedésekről, a töröknek tett engedményekről azért, hogy elkerüljék a török támadást. Ebben a sajátos játszmában minden érdekelt európai állam részt vett, és mindenki igyekezett ezt, amennyire lehetett, eltitkolni.[283]

Sajátos együttműködés alakult ki például a reformáció által érintett német területek és a török között. Egymástól függetlenül akaratlanul is segítették egymást. Miként annak idején a latin és a görögkeleti egyház közötti szakadás elősegítette Konstantinápoly elfoglalását, mintegy 60 évvel később a reformáció révén egy újabb szakadás jött létre a kereszténységben. Ez az esemény hasznos volt a törököknek, hiszen emiatt csökkent a Habsburg császár védekezőereje. A törököket a közvélemény a reformáció szövetségeseinek tartotta, mivel a császár kétségtelenül jobban vissza tudta volna szorítani a reformációt, ha nem kellett volna félnie az oszmán támadástól. Ekképpen mind V. Károly, mind Ferdinánd ereje megosztott volt. Nem tudtak sem a reformáció ellen, sem az oszmánok ellen teljes erővel fellépni.[284] Természetesen szó sem volt szándékos, megfontolt együttműködésről.

282 *Recueil des instructions données aux ambassadeurs de la France,* Turquie. 26. Éd. P. Duparc. Paris, 1969.
283 Vaughan: *Europe and the Turk,* 133.
284 Uo. 141.

4.4.2. A LEPANTÓI CSATA

A 16. század földközi-tengeri hadi eseményei közül kétségtelenül a lepantói csata keltette a legnagyobb visszhangot. Ez a nagy technikai bravúrral és bátorsággal kivívott győzelem a rendkívüli történelmi események sorába tartozik. 1571. október 7-én került sor az európai történelem utolsó nagy gálya–flotta-csatájára, melyben a keresztények legyőzték a törököket. A csatában harcoló keresztény sereg mintegy 200 hajóból állt, melynek a fele velencei, a harmada spanyol hajó volt. (Málta is küldött 6 hajót.) A csata előkészületei már jóval előbb megindultak. V. Pius pápa számára, aki több-kevesebb sikerrel igyekezett újjáéleszteni a keresztes hadjárat szellemét, az alkalmas pillanat 1568-ban jött el. A mórok lázadása Granadában jó alkalomként kínálkozott ugyanis az oszmán beavatkozásra. A moszlimokat támogatva egyúttal II. Fülöp ellen is támadhattak. II. Szelim szultán abban is reménykedett, hogy a franciák is segíteni fognak neki. Végül is Jozeph Miquez, gazdag zsidó pénzember, aki Ciprus királya akart lenni, rábírta a szultánt arra, hogy Ciprus ellen indítson támadást. Velence Spanyolországhoz és a pápához fordult segítségért Ciprus védelmére. Mindezt látván V. Pius pápa egy törökellenes ligát kezdett szervezni Keleten és Nyugaton egyaránt. A főbb hatalmak mellett Lengyelország, Oroszország, Perzsia és Portugália bevonását is tervezte. A Habsburg császár számára azonban nem volt alkalmas az idő a török elleni háborúra. Anglia is távol maradt a szövetségtől. Franciaország helyzete igen kényes volt. Ugyanis nem állt érdekében, hogy a spanyolok sikeres háborút folytassanak a török ellen a pápával szövetségben. Azt sem szerette volna, hogy Velence – mely Ciprus védelmére Spanyolországtól és a pápától kért segítséget – túlzottan spanyol befolyás alá kerüljön. Ezért a franciák megpróbálták megakadályozni a törökellenes liga létrejöttét. A Portán a francia követ a keresztény liga ellen politizált. A szultán, értesülvén arról, hogy a keresztény uralkodók szövetségre léptek ellene, megijedt. Egy rendkívüli megbízottat akart küldeni a francia királyhoz, hogy általa együttműködésre tegyen javaslatot. A helyzet rendkívül kényes volt Franciaország számára. IX. Károly semmiképpen sem fogadhatta az oszmán küldöttséget, mert ez minden bizonnyal kompromittálta volna őt az európai kereszténység szemében. A visszautasítás viszont Szelim szultán haragját váltotta volna ki. A francia király ezért titokban lépéseket tett, hogy megakadályozza a küldöttség megérkezését. A problémát végül a velenceiek oldották meg. Visszatartották a török küldöttet míg a háború folyt. Így csupán egy diplomáciai inzultus állt elő, amelyre fátylat lehetett borítani.[285] A törökellenes ligában egyesült seregek főparancsnokává a pápa az Anjou herceget akarta kinevezni. Ezáltal Franciaország ellenállását könnyebb lett volna közömbösíteni. Végül is Don Juan d'Austriára, egy 24 éves ifjúra, II. Fülöp törvénytelen fiára esett választása, aki a moriszkok elleni lázadás leverésében szerzett érdemeket.

[285] Uo. 158.

1571-ben IX. Károly francia király új követet nevezett ki a Portára François de Noailles személyében. Azt remélte, hogy sikerül megakadályoznia a török elleni liga létrejöttét.[286] Ám elkésett: a szövetségi szerződést a pápa, Spanyolország és Velence között ekkor már aláírták Rómában. Hosszú vitákra került sor, mivel a velenceiek visszatartották a szultán Franciaországba menesztett küldöttét. Végül megérkezett Konstantinápolyba a lepantói csata híre. A legyőzhetetlennek hitt ellenség fölött aratott keresztény győzelemnek rendkívül pezsdítő hatása volt egész Európában. A török hatalom varázsa és a leverhetetlenségébe vetett hit megtört. Lepantó jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a keresztények új erőre kaptak. A török armada az 1574-es vereséget követően 1580 táján szétesett. Túlzás lenne azt mondani, hogy mindez Lepantó eredménye volt. Nem tagadható viszont, hogy a lepantói győzelem kétségtelenül hozzájárult mindehhez.[287] A későbbiekben azonban a keresztes hadjárati álmok szétfoszlottak és a keresztény szövetség kimerült. Már a következő évben Modon-nál vereséget szenvedtek a szövetségesek az oszmánoktól. 1573-ban a kimerült Velence felhagyott a küzdelemmel. 1574-ben az oszmánok visszafoglalták Tunist.[288] Voltaire mulat is később azon, hogy a lepantói győzelemnek mennyire kevés következménye volt.[289]

4.4.3. IV. HENRIK ÉS RICHELIEU TÖRÖKPOLITIKÁJA

A 16. század végén lazult a török–francia együttműködés. IV. Henrik követének, de Brèves-nek sikerült még helyreállítania a portával a diplomáciai kapcsolatokat. Elérte, hogy a török kormányzat néhány diplomáciailag már elveszettnek tűnt francia pozíciót újra megerősített. Az 1604. évi kapitulációkban a szultán elismerte a francia királyt a Szentföldön élő keresztények protektorának és a birodalom területén található szent helyek védelmezőjének. Ezt a jogot a franciák már korábban is a magukénak tulajdonították – az erre vonatkozó első megállapodások még XI. Lajos uralkodása alatt születtek. Az 1604. évi kapituláció lényegében újra biztosította a franciáknak ezeket a jogokat. A francia követ továbbra is közbeléphetett azokban a konfliktusokban, amelyek a birodalom területén lévő önálló egyházak (görög, örmény, kopt, nesztoriánus, gregoriánus, maronita) között támadtak. A franciákat illette meg a szent sír kulcsa és gondozása. A francia király védelme kiterjedt a keresztény misszionáriusokra és zarándokokra is. Ezzel az egyezménnyel teljessé vált a francia–török kapcsolatok alapegyezményes szisztémája. A francia király a vallás és a kereskedelem protektorává vált az Oszmán Birodalom területén. Követei elsőbbséget élveztek a többi ország követeivel szemben.

[286] Uo. 159.
[287] Braudel: *La Mediterranée*... 383–384.
[288] Uo. 383.
[289] Voltaire: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations.* Paris, 1963. 422.

Amikor III. Mehmed szultán megindította a tizenöt éves háborút (1593–1606) Rudolf császár ellen, Nyugaton a helyzet gyönyörűen ki volt egyensúlyozva. Franciaország és Spanyolország háborúban álltak. II. Fülöp nem tudott Rudolf császárnak segíteni. IV. Henrik reménykedett, hogy a török jelentős veszteségeket fog okozni a császárnak. Voltaképpen azt remélte, hogy az oszmán támadást kihasználva elnyerheti a Német-római Birodalom császára címet. A megfelelő pillanatban kiegyezett volna a spanyolokkal, és a császár segítségére sietett volna mint a kereszténység védelmezője.[290] IV. Henrik azonban végül is megijedt a török haderejétől, mivel a Habsburg császár egyedül gyengébb volt, mint a törökök. Úgy vélte, hogy egy Spanyolország elleni francia háború a török számára többet hozna, mint a franciák számára. Mivel II. Fülöp spanyol király nem tudná támogatni a császárt, a török akadálytalanul haladhatna előre a Habsburg Birodalomban. A tizenöt éves háború végül a zsitvatoroki békekötéssel zárult 1606 novemberében. A béke legfontosabb eredménye, hogy a török szultán felhagyott azzal, hogy békéért könyörgő keresztény alattvalónak tekintse a császárt. A más hatalmakkal való érintkezésben először történt meg, hogy a szultán a hagyomány szerinti „egyeduralkodó" voltában a zsitvatoroki szerződésben a császárt mint vele azonos rangú uralkodót ismerte el. Belefoglalták a békébe, hogy a két uralkodó mind írásban, mind személyesen udvariasan kell hogy viselkedjen egymással, és mindketten császárnak („Emperor") kell hogy szólítsák egymást. A császár és a szultán ezen „nemzetközi jogi" egyenrangúvá tétele csupán a kezdete volt a két hatalom nemzetközi jogilag szabályozott egymás mellett élésének.[291] A szultán mentesítette a Habsburg császárt az adófizetés alól, melyet 1547 óta kellett fizetnie a Királyi Magyarországért. Pontosabban a tizenegyedik cikkely, melyben a császáriak kötelezték magukat tiszteletük jeleként 200 000 forint kifizetésére, a szerződés legvitatottabb pontja volt. A törökök ratifikációs okmányukban ugyanis megtagadták, hogy azt „semel pro semper"-nek ismerjék el. Ez az „utolsó és egyszeri ajándék" ugyanis annak a jele volt, hogy véget ért a császárnak – mint Magyarország királyának – a portával szembeni adókötelezettsége. Habsburg részről nyomatékosan ragaszkodtak ennek a cikkelynek a betartásához, és ezért 1610-ben a török ratifikációs okmányt vissza is küldték. Ezen pont formális megerősítése nélkül a porta végül hosszú tárgyalások után akceptálta a császári álláspontot a bécsi békében (1616).[292]

Az Oszmán Birodalom számára a zsitvatoroki békekötés egy fokozatos és – más birodalmakhoz viszonyítva – sokáig elhúzódó hatalmi hanyatlás idejére esett. A birodalom gazdasági és társadalmi fejlődésében a fordulópont a törökök lepantói veresége és a zsitvatoroki béke közti időszakra esik, oly időre, amikor az Oszmán Birodalom nyugaton és keleten egyidejűleg folytatott háborút.[293] A béke a török történelem

290 Vaughan: *Europe and the Turk*, 182.

291 Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). *Századok*, 1986. 1. sz. 37.

292 Uo. 36.

293 Uo. 41.

agresszív hódító szakaszának a végét jelentette, mivel a belső társadalmi bomlás a továbbiakban megakadályozta a látványos hódításokat. Karl Nehring a békét értékelve a következőképpen fogalmaz: „A zsitvatoroki béke éppen azon a pontján áll a történelmi fejlődésnek, ahol a keresztény világnak a török birodalomról kialakított képe átfordul az »indomabile barbaro« II. Mehmedtől a »boszporuszi beteg ember« felé.”[294] S valóban, a szultán lemondása felsőbbrendű voltáról ráébresztette az európaiakat a török hatalom gyengülésére. Voltaképpen ekkortól kezdve kezdtek el az Oszmán Birodalom hanyatlásáról is beszélni. Valójában tulajdonképpen arról volt szó, hogy a szultán és a Habsburg császár hatalma egyensúlyba került. Az Oszmán Birodalom – ha közvetett módon is, de – továbbra is képes volt nyomást gyakorolni az európai országokra, és továbbra is tényező volt szövetségeik, politikai terveik kialakítása során. Vagyis a hanyatlás ellenére az európai erőegyensúly szabályozásában játszott szerepét nem vesztette el. Nyilvánvalóan azért, mert az egyelőre az európai hatalmaknak sem állt érdekében.

A tizenöt éves háború és a zsitvatoroki békekötés a török gyengeségét, pontosabban gyengülő voltát bizonyította. A szultán nehézségei a perzsa fronton, valamint a kis-ázsiai lázadások által okozott problémák ismertek voltak Nyugaton. 1607-ben Sir Henry Lello angol követ Konstantinápolyból visszatérve kijelentette, hogy a török hatalom hanyatlásnak indult, szétesése elkerülhetetlen. A jelenlegi helyzetben a kereszténység könnyen le tudná győzni. A törökök tengeri gyengesége és technikai hátramaradottsága a lepantói csata során bebizonyosodott.[295] Szintén ezen a véleményen volt De Brèves, Franciaország portai követe (1591-től 1606-ig), aki az Oszmán Birodalom elgyengülésére alapozta a török elleni keresztes hadjáratra vonatkozó tervezetét. Ebben javasolja az Oszmán Birodalom felosztását is az európai hatalmak között.[296]

A 17. század első felében Franciaországban újjáéledt a török elleni keresztes hadjáratok szelleme. Mindezt a francia missziós politika megélénkülése és a Milice Chrètienne létrehozásának terve jelezte. A török udvar megijedt az ellene szerveződő nagyszabású keresztény akciótól. A francia király minderről tudomást szerezvén portai követét, Philippe de Harlay Comte de Césy-t[297] utasította, hogy nyugtassa meg az oszmán vezetőket a Milice Chrétienne-nel kapcsolatban. Ez a szövetség azzal a céllal jött létre, hogy erősítse a keresztény uralkodók között a barátságot. A francia király azonban mérsékelni tudja hatékonyságát.[298] A követutasítás 5. pontja szerint a követnek a francia érdekeknek megfelelően a szultán felé hangsúlyoznia kellett, hogy a francia király elég befolyással rendelkezik a keresztény uralkodók felett ahhoz, hogy szükség esetén megakadályozza őket abban, hogy az Oszmán Birodalmat megtámadják.

[294] Uo. 42.

[295] Vaughan: *Europe and the Turk,* 203.

[296] Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 63–64.

[297] Philippe de Harlay, Comte de Césy 1619 és 1640 között volt követ Konstantinápolyban.

[298] Lásd a követutasítás 6. pontját. In: Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 19–20, 63.

Vagy épp ellenkezőleg, szükség esetén a francia király képes a törökök ellen egy erős szövetséget létrehozni.[299] Philippe de Harlay követsége azonban sikertelen volt. Mindebben nagy szerepet játszott az Oszmán Birodalomban eluralkodó belső válság. IV. Murad szultán (1624–1640), aki uralkodása alatt példátlan kegyetlenséggel állította helyre a szultán tekintélyét, nem tudott Richelieu-vel szót érteni, és szinte mindvégig a francia érdekek ellen dolgozott. Az oszmánok erejét lekötötte a perzsákkal folytatott háború, akik meghódították Bagdadot, melyet csak 1632-ben tudtak visszafoglalni a törökök. Az európai fronton nem került sor komolyabb összeütközésre a harmincéves háború alatt.

Richelieu – annak ellenére, hogy kevés remény volt a tradicionális francia keleti politika folytatására – igyekezett javítani a török–francia kapcsolatokat, mivel ez részét képezte a Habsburgok háttérbe szorítását célzó politikájának. A török–perzsa háborút béketközvetítés felajánlásával akarta lecsendesíteni. IV. Murád azonban mindezt visszautasította. Lényegében I. Ferenc és II. Henrik török politikáját szándékozott felújítani, amikor 1635-ben a Spanyolország elleni háborúra készülvén követséget küldött a portára azzal a szándékkal, hogy rendezze a francia–török kapcsolatokat. Szerette volna elérni, hogy a spanyol–francia háború idején a törökök a Habsburg császár ellen támadjanak. Mivel azonban a törökök 1635–1638 között éppen a perzsa háborúk által okozott krízistől szenvedtek, a franciák nem kapták meg a kért segítséget. XIII. Lajos erről állítólag így beszélt gyóntatójának, P. Caussinnak: „Szeretném látni a törököket Madridban, ahogy arra kényszerítik a spanyolokat, hogy kössenek békét velem; és azután egyesülnék a spanyolokkal a török elleni háborúra."[300] Nem kerülheti el a figyelmet, hogy korábban IV. Henrik, majd később XIV. Lajos is gondolt ilyesféle taktikára a vasvári segítségnyújtáskor és az 1682–83. évi török háború során. A portai követek is beszéltek erről egymás között. Sőt Sully tervezetében is lényegében erről volt szó, amikor egy nagy török elleni háborút hirdetett. A keresztények erejének egyesítését a törökellenes háborúra Sully úgy képzelte el, hogy a francia király vezetésével a keresztény uralkodók egy európai szövetséget hoznak létre. Ha a Habsburgok nem hajlandók ebben a szövetségben részt venni, akkor az egyesült keresztény sereg háborút indít a császár ellen, hogy így kényszerítse az együttműködésre.

Richelieu korában a francia nagyhatalmi törekvéseknek mindinkább valós alapja támadt. A francia állam a westfáliai békekötés során megerősödött. Ezt a pyreneusi békekötés is igazolta. A spanyolok kétségtelenül háttérbe szorultak a franciákkal szemben. A franciák a westfáliai békekötést követően ki tudták használni a német fejedelemségek önállóságát politikai céljaik megvalósítására. Mindez Richelieu politikájának volt köszönhető. E politikát Mazarin is tovább folytatta. XIV. Lajos joggal gondolhatta, hogy az ő uralkodói feladata továbbhaladni az elődök által megjelölt úton, és beteljesíteni azt.

[299] Uo.

[300] Vaughan: *Europe and the Turk*, 203.

4.4.4. XIV. LAJOS TÖRÖKPOLITIKÁJA

XIV. Lajos uralomra jutásakor a francia keleti politika, s a franciák Kelet felé való terjeszkedése már jól megalapozott volt. Lavalée igen figyelemreméltó magyarázatot ad XIV. Lajos keleti és mindenekelőtt török politikájára.[301] Szerinte XIV. Lajos a keresztes háborúk eszméinek hatására már fiatal korában kialakította magában azt a tervet, hogy az Oszmán Birodalmat meghódítsa. Ez hosszú uralkodása alatt mindvégig ott rejtőzött gondolataiban. Szerette volna a Földközi-tengerrel szomszédos területeket is a befolyása alá vonni. XIV. Lajos nyugati érdekeltsége mellett mindvégig figyelemmel kísérte a keleti ügyeket is. Bizalmát élvező megbízottakat küldött az Oszmán Birodalomba tudományos, vallási, kereskedelmi vagy éppen politikai feladatokkal. Ami a király keleti politikáját illeti, kétségtelenül „csapongónak" nevezhető. Uralkodása kezdetén még a törökellenes keresztény szolidaritás hatása érezhető. Az 1680-as években néhány forrás tanúsága szerint pedig ott szerepelt politikájában az Oszmán Birodalom meghódításának a terve is.[302] XIV. Lajos ugyanakkor az Oszmán Birodalomban az európai erőegyensúly lényeges elemét látta. A Habsburg császárral való dinasztikus versengése során pedig hátvédszövetségesnek tekintette politikája számára. Arra vonatkozóan, hogy ezt hogyan kell értelmezni, a legtalálóbb megfogalmazást Albert Vandal Nointel követségéről szóló könyvében olvashatjuk. Vandal szerint Ahmed Köprülü nagyvezér, Kara Musztafa elődje pontosan megértette, hogy a tagadhatatlan közös érdekek semmiféle nyílt együttműködéshez nem vezethetnek. Átlátott a francia játékon. Megértette, hogy Franciaország fel akarta használni a törököket, anélkül azonban, hogy kompromittálná magát velük.[303] Mindezt bizonyítja XIV. Lajos egész török politikája.

XIV. Lajos török politikájában jól elkülönithető egy kezdeti, még inkább a keresztény szolidaritás hatása alatt álló politikai szakasz. Ezt követi a háborús politika kibontakozásával párhuzamosan a török hatalom mint hátvédszövetséges felhasználása.

Amikor XIV. Lajos uralomra került, a török–francia kapcsolatok korántsem voltak jók. Mindezt mutatja Jean de la Haye Ventelay követsége Konstantinápolyban (1639–1660).[304] Mivel a portán állandó hatalmi válság volt, s gyakran váltogatták egymást a nagyvezérek, De la Haye fásultan s némi unalommal szemlélte az eseményeket. Nem tartotta érdemesnek az új nagyvezéreket felkeresni tisztelgő látogatáson, és az ajándékról is megfeledkezett. Így reagált akkor is, amikor Mehmed Köprülü lett a nagyvezér. Amikor azonban észlelte, hogy sikerült neki felülkerekednie a kormányzati krízisen, már késő volt. Mohammed Köprülü nem fogadta őt. A sértett nagyvezér a francia követ kiengesztelhetetlen ellenfelévé vált. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a francia

[301] Théophil Lavallée: Les relations de la France avec l'Orient depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Troisième Article (1675–1740). *Revue Independant,* 12. 1844. 56–97.

[302] Omont: Projets de prise de Constantinople, *i. m.* 195–246.

[303] Albert Vandal: *Les voyages du marquis Nointel (1670–1680). L'Odyssée d'un ambassadeur.* Paris, 1900. 188–189.

[304] Tongas: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman,* 39–41.

kormányzat segítette Velence törökellenes harcát a krétai háború alatt. Amikor pedig a velencei admirálisnak egy, a francia követhez írt titkos levele a nagyvezérhez került, a francia követ és a nagyvezér között végleg elmérgesedett a viszony. Végül Mehmed Köprülü a Héttoronyba záratta a francia követet, aki onnan csak a Franciaországba való visszatérés szándékával tudott kiszabadulni. A francia–török kapcsolatok tehát igen elmérgesedtek ekkor. Ezek után 1660 és 1665 között nem volt francia követ a Portán; egy rezidens intézte az ügyeket. Franciaország 1647 és 1664 között több török elleni akciót is kezdett, anélkül hogy nyíltan hadat üzent volna a szultánnak. Mindez nem kerülhette el az oszmán vezetők figyelmét, s a nagyvezér a francia követ egyik audienciája alkalmával a következő megjegyzést tette: „Önök lennének régi barátaink, amikor mindig az ellenségeink táborában találjuk Önöket."[305]

Az Oszmán Birodalom megerősödött a Köprülük nagyvezérsége idején, s a török hadsereg még egyszer és utoljára sorozatos sikereket ért el.[306] 1658-ban Erdély ellen lépett fel, 1663-ban pedig Magyarország ellen támadott. Európa népeinek, akik már szinte elfelejtették a török veszélyt – egymás viszályaival lévén elfoglalva –, újra szembe kellett nézniük azzal. Mindezt a német birodalmi rendek is érzékelték. Ezért, amikor 1658-ban I. Lipótot császárrá választották, azt a feltételt szabták neki, hogy a törökkel szembeni védekezést tekintse egyik legfőbb feladatának.

4.4.5. AZ 1664. ÉVI HADJÁRAT

Ahmed Köprülü az 1663–64. évi, Habsburg császár elleni hadjárata során azt a célt tűzte ki, hogy elfoglalja Bécset. Ez az esemény lehetőséget teremtett XIV. Lajos és a török egybehangolt akciójára a császár ellen. Két dolog azonban nehezítette ezt: egyrészt a francia–török kapcsolatok rendezésére tett francia kísérletek a portán nem hozták meg a várt eredményt. Másrészt a francia királynak, mint „legkeresztényibb" királynak, szembe kellett néznie a keresztes hadjárat szellemének egész Európában – beleértve saját országát is – való újjáéledésével. Ez óvatosságra intette őt. A keresztes hadjárat hagyományainak feléledése Velence Kréta visszaszerzéséért folytatott hosszú küzdelmének volt az eredménye.[307] A velenceiek kitartását – mindenekelőtt a törökkel való tengeri küzdelem során – Franciaországban nagy szimpátiával fogadták. Nem volt meglepő tehát, hogy amikor Ahmed Köprülü a következő évben újra táma-

[305] Ernest Lavisse: *Histoire generale.* Paris, Colin, 1893. 4. 838.

[306] A Köprülü-konszolidációról: S. J. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* 1. *Empire of the Gazis. The rise and decline of the Ottoman Empire 1280–1808.* Cambridge, 1976; *A History of the Ottoman Empire to 1730. Chapters from The Cambridge History of Islam and The New Cambridge Modern History* by V. J. Parry, H. Inalcik, A. N. Kurat and J. S. Bromley. Ed. M. A. Cook. Cambridge, 1976. 157–177.

[307] Ekkehard Eickhoff (unter Mitarbeit von Rudolf Eickhoff): *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700.* München, Callwey, 1970.

dást indított a császár ellen, jelentős francia felmentő sereg indult a császár segítségére. Ennek hátterében a Rajnai Liga állt. A francia király kedvező lehetőségeket látott a császár elleni tervei végrehajtásához abban, hogy ha a császárellenes német fejedelmeket egyesítő szövetséggel együttműködik. A Rajnai Ligában egyesült német fejedelmek ugyanis függetlenségüket igyekeztek védeni a császár központosító törekvéseivel szemben. Érthető, hogy a francia király szívesen működött együtt velük.[308] Amikor a török támadott, XIV. Lajos nemcsak hogy elfogadta az együttműködési javaslatot, hanem presztízsből Coligny gróf vezetésével katonai segítséget[309] is küldött a Rajnai Szövetség segélycsapatai kötelékében Magyarországra, nem mint francia király, hanem mint a Rajnai Szövetség protektora. Nem merte vállalni a nyílt segítségnyújtást, mivel nem akarta kockáztatni a francia kereskedelmi érdekeket.[310] A helyzet nagyon súlyos volt. A törökök tatár és kozák segélycsapatokkal behatoltak Sziléziába és Morvaországba, s mintegy 80000 keresztényt ejtettek fogságba. Újra naponta zúgott a török veszélyt jelző harang. Úgy tűnt, hogy visszatért Nagy Szulejmán ideje.

1663–64 telén Zrínyi és Hohenlohe lerombolták az eszéki hidat, amely a Dráva folyón stratégiailag igen fontos pontnak számított. A törökök a támadást megindítva csodával határos gyorsasággal újjáépítették azt, s egyik erődöt a másik után meghódítva haladtak felfelé. A császári udvar nemcsak hogy küldötteket menesztett az európai udvarokba segélyért, hanem egy jelentős sereget is kiállított Montecucculi csapatai megerősítésére. Ahmed Köprülü 1664 júniusát Újzrínyivár (egy Zrínyi által nemrégen épített erőd) ostromával töltötte. Az erődöt sikerült teljesen lerombolnia. A döntő csatára Szentgotthárdnál került sor. Az új nyugati taktika és a keresztények határozott fölénye azonban meghozta az eredményét. A törökök vesztesége súlyos volt.[311] Ebben a lepantói csata óta legnevezetesebb keresztény győzelemben jelentős szerepe volt a francia segélyhadaknak, akik igen gálánsan, példamutatóan viselkedtek a király előírása szerint.[312] A császári politikai vezetés azonban nem érzett semmiféle hálát Franciaország iránt e győzelemért. Sőt, inkább kellemetlennek találta riválisainak sikerét.[313] Ez érthető volt, hiszen XIV. Lajos a segítségnyújtás keretéül azt a Rajnai Ligát használta fel, amely szövetség – Mazarin tervei szerint – Habsburg-ellenes célzattal jött létre, s a császárral szemben álló német fejedelmeket egyesítette. A császár végül is túl veszélyesnek

308 A Rajnai Ligáról: Max Immich: *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1660–1789.* München, 1967. 51–52.; Charles Boutant: *L'Europe au grand tournant des années 1680.* Paris, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, 1985. 38–42.; Á. R. Várkonyi: *La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664.* Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 102. Budapest, 1975.

309 Domokos Kosáry: Français en Hongrie, 1664. *Revue d'Histoire Comparée,* Nouvelle série, 4. 1946. 1–2. 32.

310 Eickhoff: *Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Süsosteuropa.* 213.

311 A francia csapatok magyarországi szerepléséről: Kosáry: Français en Hongrie, 1664, *i. m.* 29–65.

312 Louis XIV au comte de Coligni, Fontainebleu, le 3. juillet 1664. 192.

313 Uo. 44.

ítélte az így létrejött török elleni együttműködést, mindenekelőtt a francia részvétel miatt. A Habsburg-udvar úgy vélte, hogy a dinasztia érdeke azt kívánja, hogy az 1663–64-ben létrejött török elleni koalíció vállalkozását meghiúsítsa, s békét kössön a törökkel, annak ellenére, hogy Lipót a császárválasztáskor azon ígéretet tette, hogy megindítja a törököt kiverő háborút. Közvetlenül a szentgotthárdi csatát megelőzően – a keresztények fölénye ellenére – már javaslatot tett a nagyvezérnek a békés megegyezésre, és békejavaslatát a portán is megújította. Tíz nappal a szentgotthárdi győzelmet követően megkötötték a vasvári békét, a következő húsz évre szóló fegyverszünetet.

A vasvári békében foglaltak a legnagyobb csodálkozást váltották ki szerte Európában, ahol a szentgotthárdi győzelmet a keresztények fényes sikereként könyvelték el. Ehhez képest a békefeltételek inkább a törököknek kedveztek. Különösen súlyosan érintette ez a békekötés a magyar érdekeket.[314] Nemcsak Várad és Érsekújvár maradt a török birtokában a hozzá tartozó hatalmas várbirtokokkal együtt, hanem minden meghódított és hódoltatott terület is. Ez azt jelentette, hogy a pasák mindazon falvaktól szedhettek adót, ahová Allah katonái eljutottak, vagy amelyek nevét defterbe írták. A békeszerződés nem rögzítette pontosan a határokat, és a határ menti háború állapotát lényegében húsz évre tartósította. A császár elismerte a török által kinevezett Apaffyt erdélyi fejedelemként, és Zrínyivárt (Zrínyi erődjét) nem építették újjá. A vasvári béke, melyet a bécsi udvar a magyar rendek hozzájárulása nélkül kötött, általános elkeseredést váltott ki az ország társadalmában. Az udvar eljárásában mind a főnemesség, mind a vármegyék a sok évszázados önálló magyar államiság semmibevételét, a rendi jogok, az országos alaptörvények, s így az uralkodói hitlevél megtagadását látták. A vasvári békekötést követően nőtt ki a magyar elégedetlenek és a franciák szorosabb kapcsolata, mely három fejezetben zajlott le: a Wesselényi-összeesküvés, Thököly és Rákóczi mozgalma.[315] A békeokmány megerősítése alkalmából fényes küldöttségváltásra került sor az egyezményt megkötő országok között, s a küldöttségek előre meghatározott értékű ajándékot vittek magukkal. Feltűnően szívélyes viszony alakult ki a bécsi udvar és a porta között. A Habsburg követség tagjait a portán nagy ceremóniával fogadták. A törökök tartották magukat a békekötéshez, és csak 1683-ban indítottak újra támadást Bécs ellen.

A vasvári békekötés valós értéke azóta is vita tárgya. Ténylegesen egyik fél sem volt nyertes. A törökök vesztesége ugyan nagyobb volt, mint a keresztényeké, emberben és hadifelszerelésben egyaránt, ennek ellenére a sereg egységes és harcra kész maradt. A vasvári békekötés következtében a török vesztésre álló főserege megmenekült a pusztulástól, s a szultán attól, hogy belebonyolódjék egy nagyszabású háborúba. S

[314] A magyar politikáról: Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, Gondolat, 1975 /Magyar História/; R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról.* Gondolat, 1978; Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990. /Magyarok Európában 2./

[315] *Magyarország története tíz kötetben*. 3/2. *1526–1686*. (Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes), Budapest, Akadémiai, 1985. 1155.

mindez azért történt, mert a Habsburg-dinasztia szükségesnek tartotta megvédeni a wesztfália békekötés következtében megrendült pozícióit Nyugaton. A spanyol kabinet befolyása alatt álló császári kormányzat jogos bizalmatlansággal kísérte XIV. Lajos Rajna menti politikáját s a német fejedelemségek önállósági törekvéseinek általa való támogatását. A Habsburg udvari politika igyekezett elzárkózni attól, hogy Franciaország tagja legyen a török elleni koalíciónak.[316] Mivel a Rajnai Szövetség a sullyi hagyományokat vitte tovább, feltételezhető volt, hogy az egyesült európai uralkodók tervezett török elleni – győztes – háborúja azt eredményezte volna, hogy a török legyőzését követő béketárgyalásokon újjászervezik Európát a béke és a hatalmi egyensúly jegyében. Nagyon valószínű, hogy nem a császár, hanem a francia király lett volna a béke diktálója. Ha a császár most belement volna a közös küzdelembe, a Habsburg-érdekek minden bizonnyal komoly kárt szenvedtek volna. Ezért egyezett bele a bécsi udvar abba, hogy a törököknek előnyös békefeltételeket adjanak. Ahmed Köprülü politikai egyezkedés útján meg tudta szerezni az észak-magyarországi és erdélyi területeket, s voltaképpen ezzel elérte célját. A török győzelem ezúttal a tárgyalóasztal mellett született, s nem a csatatéren. Ráadásul a császár később még abba is beleegyezett, hogy pénzadományt küldjön a szultánnak, mivel a Habsburg-udvar számára nagyon fontos volt, hogy a szultán megígérje, hogy nem fog a közeljövőben Habsburg-területek ellen támadni. Tartózkodik a határ menti portyázásoktól is, amennyiben a császári csapatok is lemondanak minderről. A Köprülüknek a békekötés következtében alkalmuk nyílt arra, hogy restaurálni tudják az oszmán haderőt. Mindent összevetve a vasvári békekötés jellegzetesen tükrözte a kor politikai és katonai viszonyait.[317] Pillanatnyilag ez a békekötés mindhárom felet kielégítette. Ahmed Köprülü bár a csatamezőn vereséget szenvedett, mégis kikerekíthette a török területeket. Lipót császár aggodalom nélkül foglalkozhatott egyéb problémáival a nyugati területeken. XIV. Lajos pedig mint I. Lipót nagylelkű támogatója szerepelhetett, s csapatai hozzájárultak országa presztízsének és dicsőségének növeléséhez.[318]

A vasvári békekötés több dolgot világossá tett. Egyrészt, hogy a Habsburg-érdekeknek csak egy Franciaország részvétele nélküli török elleni háború felel meg, és csakis a birodalom egységének megteremtése céljából lehetne róla szó. Másrészt, hogy Franciaország a császárt legyőzni szeretné, és nem együttműködni vele. Harmadrészt, hogy Magyarország – mely számára a vasvári békekötés igen sértő volt – török általi elnyomása egyáltalán nem érdekli a Habsburgokat. Így fény derült arra, hogy a keresztény uralkodók török elleni együttműködése pusztán politikai szólam, a hagyományok szellemében. Ezért is nagyítja fel a kor erősen katolikus befolyás alatt álló Habsburg-propagandája a török veszélyt, és ezért vádolják a törökkel együttműködő francia királyt a kereszténység elárulásával. A francia propaganda pedig pont az ellenkezőjéről

[316] *Magyarország története,* 3/2. 1140.
[317] Vaughan: *Europe and the Turk,* 212.
[318] Shaw: *History of the Ottoman Empire,* 212.

igyekezett meggyőzni a kor emberét. A francia propagandairodalomban az Oszmán Birodalom teljes hanyatlásáról és gyengeségéről írnak. Hangsúlyozzák a Habsburg császár gyáva és erőtlen viselkedését a törökkel szemben, aki ráadásul a török adófizetője.[319] A valóságban a török elleni politizálást nagyhatalmi versengés és hódító törekvések hatották át. Az igazságra csak a török bécsi vereségét követően derült fény.

A vasvári békekötés utóhatása nagy felháborodás volt egész Európában, s ez igen megtépázta a császár tekintélyét. A francia király ugyanakkor megdicsőült: a kölni érsek a kereszténység támogatójának és védelmezőjének nevezte.[320] XIV. Lajos ily módon bebizonyította, hogy valóban érdemesült a „legkeresztényibb" király címre, amely annak az uralkodónak járt, aki Európában a leghatalmasabb, s a kereszténységet védi.[321] XIV. Lajosnak mindez jól jött ahhoz, hogy a német-római császári cím eléréséhez maga mellé állítsa a közhangulatot, és igazolja szándékait a német fejedelmek előtt. XIV. Lajos célkitűzései ismertek: a Habsburgok hatalmát akarta csökkenteni, s a spanyol trónt a saját családja számára megszerezni. Végső soron ő is, mint elődei, a német-római császári címre pályázott. Erre azért volt szüksége, mert a hagyományok szerint ez a *Respublica Christiana* feletti uralkodót szimbolizálja. S akié e cím, az a keresztény közösség legfőbb uralkodója. A francia királynak e célja elérésében kedvezett az, hogy a császár a törökkel továbbra is a béke fenntartására törekedett. A császári politikai vezetésnek nem volt más választása, hisz a Köprülük által megerősített Oszmán Birodalommal és a francia hódító törekvésekkel szemben katonailag nem volt elég erős. A francia politika továbblépését így közvetve segítette a Köprülü-kori konszolidáció. S ez egy nagyszabású és igen idealisztikus terv kialakításához nyitotta meg az utat Sully szellemében: tehát, hogy a török legyőzéséhez a császár legyőzésén keresztül vezet az út.[322]

Milyen hatással volt az 1663–64. évi török háború alatt tanúsított francia magatartás a török–francia kapcsolatokra? XIV. Lajos diplomatáinak sikerült ügyesen csökkenteniük a porta előtt a szentgotthárdi francia segítség jelentőségét, hogy a kapcsolatok ne romoljanak emiatt. Azt a tényt, hogy a király csapatokat küldött a császár segítségére 1664-ben, a francia politikai vezetés azzal magyarázta, hogy az újabb elzászi szerzemények miatt voltak erre kötelezve. De minden igyekezet ellenére a török–francia kapcsolatok mégis komolyan megsínylették ezeket a lépéseket. Miután azonban Ahmed Köprülü sikerrel zárta le a krétai háborút, Franciaország újra javítani tudta a portával fennálló kapcsolatait. Ahmed Köprülü nagyvezér számára világos volt, hogy az Oszmán Birodalom érdeke az, hogy továbbra is jó kapcsolatai legyenek Franciaor-

319 Pieter Johannes Wilhelmus van Malssen: *Louis XIV. D'après les pamphlets répandus en Hollande.* Paris–Amsterdam, Mizet & Bastard, 1938; W. P. C. Knuttel: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek.* Utrecht, 1978.

320 L. de Gérin-Ricard: *Traditions de la diplomatie Française.* Marseille, 1941. 65.

321 Köpeczi Béla: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Az 1664-es török hadjárat és a vasvári béke francia szemmel. *Vasi Szemle,* 1964. 4.

322 Louis XIV: *Oeuvres de Louis XIV. Mémoires historiques et politiques.* Paris, Grimoard, 1806. 73–76.

szággal a Habsburg-ellenes tervek valóra váltása érdekében. Szemet hunytak tehát afelett, hogy a franciák támogatták Velencét, sőt helyreállították a birodalom területén élvezett privilégiumaikat. A franciáknak mindennek fejében meg kellett ígérniük, hogy a jövőben tartózkodnak attól, hogy a szultán ellenségeit segítsék. 1669-ben, miután a krétai háború véget ért, a szultán Szoliman agát, egyik belső szolgálatában álló emberét küldte a francia udvarba, hogy tisztázza a francia–török viszonyt.[323] Lionne, majd maga XIV. Lajos is a török szokásoknak megfelelő nagy színjáték közepette fogadták Szolimán agát.[324] Mindez azt bizonyítja, hogy a franciáknak is fontos volt a törökkel való kapcsolatok rendezése. Franciaország újonnan kinevezett követe, Marquis de Nointel ezek után már sokkal eredményesebben tudott tevékenykedni a Portán.

A következő években, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a franciák háborús politikába kezdenek, a török politikai vezetők figyelme újra az európai hadszíntér felé terelődött. Franciaország Hollandia ellen indított háborúja tetszett az oszmán udvarnak. Amikor a francia politikai vezetés hadat üzent Hollandiának, a szultán Lengyelország ellen vonult. A holland–francia háború hatására 1673-ban Nointel elérte a Portán, hogy a kapitulációkat meghosszabbítsák, és a Vörös-tengerre is bejárást nyertek a francia hajók. Az 1673. évi kapitulációk legfontosabb eredménye, hogy a szultán megerősítette XIV. Lajos jogait a birodalomban élő keresztények támogatására. Ezzel az uralkodó látványosan bizonyította a keresztény európaiaknak, hogy mint „legkeresztényibb" király a törökkel fennálló kapcsolatait arra használja, hogy a török területeken élő keresztényeket támogassa.[325] Amikor a hollandiai háború során a holland politikai vezetőknek sikerült Franciaország ellen Brandenburg, Spanyolország és a Habsburg császár szövetségét létrehozniuk, XIV. Lajos megpróbálta a portát rávenni arra, hogy támadjanak a Habsburg császár ellen. A franciák támogatták a magyar elégedetlenek császár elleni harcát, és a lengyel királyt is szerették volna a francia politika szövetségesének megnyerni.

A Hollandia elleni háborút a nymwegeni békekötés zárta le 1679-ben. Ezt követően a franciáknak nem volt már olyan fontos a török hátvédszövetség, és a magyar elégedetleneket is már csak titokban támogatták. Ugyanakkor a Földközi-tenger térségében a tripoli kalózok fosztogatásai komoly nehézségek elé állították a francia hajózást, és súlyos veszteségeket okoztak. A franciák és a kalózok csatározásai a szultán kikötőit sem kímélték. Ez ismét elmérgesítette a török–francia kapcsolatokat. Etikettviták jelezték a kapcsolatok megromlását.

323 Testa: *Recueil des traités de la Porte Ottoman,* 156–157.

324 Molière az *Úrhatnám polgár* 4. felvonásában levő török szertartásban maró gúnnyal figurázza ki mind a törökök nehézkességét, mind a francia udvar dagályosságát. In: *Molière összes színművei.* Budapest, Magyar Helikon, 1966. 2. köt. 590–595.

325 César Famin: *Histoire de la rivalité et du protectorat des églises chrétiennes en Orient.* Paris, 1853.

4.4.6. AZ 1682–83. ÉVI TÖRÖK HADJÁRAT ÉS BÉCS OSTROMA

A nymwegeni békekötést követően kezdett XIV. Lajos a reuniós politikájába, ami a német birodalom határterületein nagyon felkavarta a kedélyeket. Újabb háború volt kilátásban Franciaország és a császár között. A porta számára ez jó alkalomnak ígérkezett újabb előnyök szerzésére. Ezért a török nagyvezér hallgatott a francia célzásokra, s békét kötött mind Lengyelországgal, mind Oroszországgal. A francia politikai vezetés arra igyekezett ösztönözni a török nagyvezért, hogy a császár ellen támadjon. Kara Musztafa tehát komolyan figyelte a franciák császárellenes lépéseit. 1681-ben a franciák elfoglalták Strassburgot és Casalét. Nem volt azonban világos, hogy mindez háborút von-e maga után a császár és a francia király között. Konstantinápoly politikai jelentősége megnövekedett. A császár küldötte és a francia király követe szinte versengtek egymással. A császári küldött, Caprara újabb és újabb engedményeket adott. Így próbálta elérni, hogy a török ne támadjon a császár ellen. A francia király igyekezett továbbra is motiválni a császár elleni támadást. Ezért Strassburg bevételét követően a francia király 1681. december 12-én kelt levelében biztosította a szultánt, hogy Franciaország távol marad a szerveződő keresztény szövetségtől. Tehát nem fog a császárnak segítséget adni a török ellen.[326]

A Habsburg-hatalommal elégedetlen magyar felkelők Thököly vezetésével szintén a francia érdekeknek megfelelően cselekedtek. Thököly megszakította a császárral folytatott egyezkedését és tíz nappal Strassburg franciák általi bekerítését megelőzően elfoglalta Kálót.[327] 1682 július–augusztusában Thököly kezére került Felső-Magyarország fővárosa, Kassa. A török szultán pedig 1682-ben Thököly Imrét felső-magyarországi fejedelemmé nevezte ki. Mindez még kedvezőbbé tette a körülményeket a nagyvezér számára egy nagyszabású Bécs elleni támadásra.[328]

1682. április 8-án a francia király – miután értesült a Nyugaton Orániai Vilmos politizálása eredményeként ellene szerveződő szövetségről – újabb levélben biztosította a szultánt arról, hogy egy, a császár elleni török támadás esetén semleges marad. A nagyvezérben azonban élt a kétely, mivel a korábbi események bizonysága szerint a francia király amint elérte a császártól, amit akart, rögtön emlékezett keresztényi kötelezettsé-

[326] XIV. Lajos Guilleraguesnak, 1681. december 12. Archives des Affaires Étrangères, Correspondance Politique Turquie, 16. fol. 275.

[327] Jean Bérenger: Le Royaume de France et les Malcontents de Hongrie. *Revue d'Histoire Diplomatique,* 87. 1973. 299.

[328] A Thököly-felkelésről: Köpeczy Béla: *„Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Budapest, Akadémiai, 1976; Benczédy László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685).* Budapest, Akadémiai, 1980; Jean Bérenger: Le Royaume de France et les „Malcontents" de Hongrie, Contribution à l'étude des relations entre Louis XIV et Imre Thököly (1678–1689). *Revue d'Histoire Diplomatique,* Paris, 87. 1973. 277–319.; Éva Bóka: La politique étrangère de Imre Thököly (1678–1685). *Südost-Forschungen,* 48. 1989. 51–86.

geire – politikai okokból, hírneve érdekében. Természetesen ezúttal sem volt szó szövetségkötésről, csak a kölcsönös előnyöknek az államérdek által követelt racionális kihasználásáról.

A portán tartózkodó francia követ, Guilleragues a lengyel követnek és Thököly egyik megbízottjának a francia király vezérlő gondolatáról a következőket mondta: „A francia király azt szeretné, ha a császár szorongatott helyzetében segítségül hívná. Így mint a birodalom igazi megmentője és oltalmazója nyerné el a német-római császári címet. Thököly pedig, aki Magyarország királya lesz, elegendő csapatot állít majd a rendelkezésére, hogy a törököket kiverjék Magyarországról, míg a franciák a másik oldalról a tenger felől támadják majd meg az Oszmán Birodalmat."[329] Mindez a Vasvárott történtek javított kiadása lett volna.[330]

A francia államérdek tehát azt kívánta, hogy Kara Musztafa támadja meg a Habsburg Birodalmat. A császári rezidens, Kuniz figyelmezteti is a császári udvart erre.[331] Később pedig Guilleragues 1683. március 5-i levele arról tanúskodik, hogy a francia követ a szultán fülében is igyekezett elültetni a bolhát, mondván „nem tudja, mit fog cselekedni XIV. Lajos, ha a törökök – miután Magyarországot lerohanták – Németországban hódítanak majd és segítséget kérnek tőle azok a fejedelmek, akik vezetőjükként ismerik el a francia királyt".[332] XIV. Lajos 1683. április 16-i levelében utasította Guilleragues-t, hogy cáfolja meg a portán azt a híresztelést, hogy Schomberg vezetésével 4000 német és 16 ezer svéd katonát küldött volna a császár segítségére.[333] Amikor a császári udvar Passauból lázasan szervezte a török elleni hadat, a francia királytól is kértek segítséget. XIV. Lajos ekkor egy 30 éves fegyverszünetre tett javaslatot, ha a császári udvar elismeri a reuniókat, és Strassburg is a franciáké lehet. A császár vonakodott e javaslatnak eleget tenni.[334] Ugyanakkor a francia flotta fenyegetésképpen a török partok közelében állomásozott. Guilleragues jelentései szerint a nagyvezér pontosan igyekezett tájékozódni a francia terveket illetően. Lényegében a francia háborús szándékot akarta kihasználni a császár elleni támadása során. Ugyanakkor félt is, hogy nem egyesülnek-e mégis a keresztény uralkodók az Oszmán Birodalom meghódítására. Az alkalom kedvező volt a török támadásra és újabb európai területek meghódítására. A probléma a mértékkel volt. De lehetett-e mértéket szabni?

329 Onno Klopp: *Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699.* Graz, 1882. 100–101, 142.

330 Guilleragues a királynak, 1683. április 10. In: Guilleragues: *Correspondance,* 2. 836. Ez a feltételezés olvasható Voltaire-nél is: *Le siècle de Louis XIV.* Paris, Flammarion, 1966. 173–174.

331 Guilleragues a királynak, 1683. június 14. In: Guilleragues: *Correspondance,* 2. 877.

332 Guilleragues a királynak, 1683. március 5. In: *uo.* 811.

333 A király Guilleragues-nak, 1683. április 16. In: *uo.* 1047.

334 Eickhoff: *Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch,* 390.

Kara Musztafa nagyvezér végül is támadást indított, s a cél Bécs volt. Hogy elfoglalni, vagy csak kirabolni akarták-e a császári várost, ma sem tudni pontosan.[335] Nyilvánvaló azonban, hogy az 1683. évi török támadás lehetőségét az európai hatalmak egymás közötti rivalizálása adta. A francia király semlegességi ígéreteivel bátorította a nagyvezért, a császár az adakozó, békekérő – lényegében továbbra is az 1664. évi vasvári békekötés szellemében folytatott – politikájával gyengének mutatta magát a török felé. Ezzel a magyar nemeseket is teljesen maga ellen fordította. Lehetővé tették a török előrenyomulását az osztrák tartományok felé, s ezáltal lényegében a francia politikát szolgálták ki. A magyarok abban reménykedtek, hogy a franciák – szolgálataik fejében – segítenek majd helyreállítani az ország függetlenségét az európai béketárgyaláson. Mindezt bizonyítja a francia portai követ, Guilleragues és a császári rezidens, Caprara tevékenysége. Guilleragues-nál olvashatjuk, hogy Caprara elismerte előtte: a „császár nagy hibát követett el azzal, hogy hagyta a magyar elégedetleneket és a törököket ellenállás nélkül előrenyomulni. A törökök felbátorodtak az elégedetlenek sikerei láttán és a kedvező ajánlatok hallatán, amelyeket a császár tett nekik."[336] És hát a többször is megerősített francia semlegességi ígéret a császár elleni háború esetén szintén nagyon biztatóan hatott. Az egyetlen uralkodó, akitől Kara Musztafa tartott, ugyanis a francia király volt.[337]

Szeptember 1-jén, amikor Bécs már nagyon súlyos helyzetben volt, s úgy tűnt, hogy a császárváros a török zsákmánya lesz,[338] váratlan esemény történt – mely úgy tűnt, hogy a török pozíciókat fogja erősíteni. XIV. Lajos 35 ezer fős serege betört a spanyol Németalföldre, mivel a császár nem fogadta el az 1683. július 26-án a regensburgi birodalmi gyűléshez augusztus végi határidővel eljuttatott feltételeit. Egy brüsszeli jelentés szerint Humières marsall igen veszélyes helyzetet hozott létre: a török Bécset szorongatta, amit a francia király követelései elfogadtatására akart kihasználni.[339] Croissy külügyminiszter ügyvivője, Chassinet kilátásba helyezte, hogy Belgium után magára a birodalomra fog sor kerülni.[340] Mindez hozzájárult ahhoz, hogy végül is Sobieski János csapataival az ostromlott Bécs felmentésére sietett, és a birodalmi rendek csapatokat küldtek I. Lipót császár kérésére Bécs felmentésére. Szeptember 12-ére a 20–24 ezer lengyel katonával és a birodalmi segélycsapatokkal együtt mintegy 84 ezer katona gyűlt

335 Walter Leitsch: Warum wollte Kara Mustafa Wien erobern? *Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas*, 29. 1981. 512.

336 Guilleragues márki de Vitry-nek, 1882. november 23. In: Guilleragues: *Correspondance*, 2. 772.

337 Guilleragues a királynak, 1683. április 10. In: *uo.* 836–837.

338 Justus Eberhard Passer: Berichte des Hessen-Darmstadtischen Gesandteen Justus Eberhard Passer an die Landgrafin Elisabeth Dorothea über die Vorgange am kaiserlichen Hofe und in Wien von 1680 bis 1683. Wien, 1876. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, 37. 271–409.; Ein Tagebuch während der Belagerung von Wien im Jahre 1683. Mitgeteilt von Ferd. Mencik. *Archiv für Österreichische Geschichte*, 86. 207–252.

339 Rapport de Bruxelles, Archives Secrètes Bavaroises (BayHstA), München, Kasten Schwarz, 8027 fol. 522–523.

340 Klopp: *Das Jahr, 1683...* 366.

össze a Dunánál Bécs felmentésére.[341] A kahlenbergi török vereség – mely Sobieski közbelépésének volt köszönhető – a török történelem súlyos eseménye. A sereg fejvesztve menekült, mindent a vár alatt hagyva. A kahlenbergi vereség ugyanakkor XIV. Lajos veresége is, mivel a Bécs török ostroma idejére kitűzött célját nem érte el. A császár és a birodalmi gyűlés nem ismerte el a reuniókat – az újabb francia szerzeményeket a Rajna mentén –, nem kért segítséget Bécs felmentésére a francia királytól, ráadásul a birodalmi rendek a császár segítségére siettek. A francia propaganda igyekezett is csökkenteni a bécsi ostrom jelentőségét. A kortárs török történész, Silihdar azonban úgy látta, hogy „ez egy olyan vereség és katasztrófa volt, amelyhez hasonlót a birodalom fennállása óta még nem szenvedett el”.[342]

4.4.7. A SZENT LIGA TÖRÖK ELLENI HADJÁRATA

A kahlenbergi csata után kérdéses volt, hogy győzelemnek nyilvánítja-e a császár a történteket, vagy ismét egy, a vasvári békekötéshez hasonló aktusra kerül-e sor.[343] A bécsi udvar szeptember végén Kuniz útján próbálkozott egy burkolt békekéréssel, amelyre Kara Musztafa nem is reagált. A legfontosabb kérdés, amely a Linzbe menekült udvarban 1683 októberében, novemberében és decemberében felmerült, az volt, hogy ha az udvar a háború folytatása mellett dönt, számíthatnak-e Nyugaton a béke fennmaradására. Vagyis mi a francia király szándéka? Bécs felmentését követően azonban Versailles-ban csökkent a háborús vágy, és tartani kezdtek a császártól. És ezúttal is az történt, mint korábban máskor is. Amint a franciák elérték, amit akartak Nyugaton, a törököket cserbenhagyva különbékét kötöttek a császárral. A francia király németalföldi követe, d’Avaux útján békejavaslatot tett a császárnak, melynek értelmében Luxemburg vagy egy hasonló másik város fejében hajlandó a békét még 1683-ban megkötni. XIV. Lajos kész volt arra, hogy mintegy két évtizedre szóló fegyverszünetet kössön a német birodalommal, ha eddigi foglalásait megtarthatja.[344] Elhatározásában szerepet játszott, hogy a császár rövid időn belül megerősítette magát velencei, lengyel, máltai, toszkániai és pápai csapatokkal. Bécs szövetségteremtő politikáját siker koronázta, amikor 1684 márciusában létrejött a török elleni Szent Liga. Lengyelország és Velence szövetkezett a Habsburg császárral és a császárt támogató birodalmi fejedelmekkel. A Szent Szövetséggel szemben a török többfrontos háborúra kényszerült: a Habsburgok ellen Magyarországon, Boszniában és Szerbiában; Lengyelország ellen

[341] Max Immich: *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789.* München–Berlin, 1905. 112–113.; *Les relations franco-autrichiennes sous Louis XIV. Siège de Vienne (1683).* Sous la direction de Jean Bérenger. Colloque à propos du tricentenaire du siège de Vienne, 9–11 mars 1983. École Speciale Militaire de Saint-Cyr. Institut Autrichien de Paris, Saint-Cyr, 1983.

[342] Richard Franz Kreutel: *Kara Mustafa vor Wien.* Graz–Cologne–Vienne, Verlag Styria, 1955. 2. 166.

[343] Klopp: *Das Jahr, 1683...* 342.

[344] Uo. 369.

Ukrajnában; Velence ellen Dalmáciában, Albániában és Moreánál; valamint Oroszország ellen Azov körül.

A császári udvar szintén arra törekedett, hogy Franciaországgal megállapodjon. Eldöntötte, hogy folytatja a török elleni háborút. Franciaország ily módon kiszorult a török elleni szövetségből, ami súlyosan érintette a francia érdekeket, mivel Bécs számára a török elleni harc jó eszköznek bizonyult a birodalom egységének megtartásához. A francia udvarnak egyetlen lehetősége maradt arra az esetre, ha a császári seregek (a kezdeti nehézségeken és huzavonán felülkerekedve) sikerrel vonulnának Konstantinápoly felé. Ebben az esetben a franciáknak a tenger felől kell megtámadniuk Konstantinápolyt,[345] azután versengeni a császárral, hogy ki mennyit tud a birodalomból magának meghódítani. Az erre vonatkozó, XIV. Lajos nevével fémjelzett „Nagy Terv" – melyről fentebb már szó volt – akkor fogalmazódott meg, amikor a szövetségesek megkezdték Magyarország felszabadítását.[346] Két lehetséges politikai irányt rajzolt fel Franciaország számára: az egyik, hogy indítsanak támadást nagy erőkkel (mintegy 60 000 katonával) a rajnai fronton, azért, hogy a császár az Oszmán Birodalomban ne törjön előre. De ez népszerűtlenné tehette volna a franciákat a kereszténység szemében. A másik, sokkal kézenfekvőbb megoldás az, ha a francia király elfoglalja Konstantinápolyt. Ez ugyanis jelképesen az egész Oszmán Birodalom birtoklását jelentette volna. A cél megelőzni vagy megakadályozni a Habsburg császárt abban, hogy eljusson Konstantinápolyig. A terv kivitelezéséhez a következő diplomáciai lépések szükségesek: a pápát biztosítani kell a franciák együttműködéséről a török ellenében. Lengyelországot ki kell ragadni a császár szövetségéből. A Habsburgok hátában létre kell hozni Velence, a lengyel király és Thököly szövetségét a régi minta szerint. Ugyanakkor szoros szövetséget kell létrehozni Angliával. Mindezzel elejét lehetne venni egy franciaellenes szövetségnek Nyugaton Anglia, Hollandia és a Habsburg császár között. A terv egy felosztási elképzelést is tartalmazott.[347] A 17. század végén tehát a török elleni keresztény összefogás jelszava, a harcba hívó lelkesítő eszme azt takarta, hogy ki mennyi területet tud elfoglalni az Oszmán Birodalomból.[348] A kor emberei nem nagyon gondolkoztak a valóságos indítékokon. A fontos az volt, hogy jó alkalom kínálkozott sikerekre, hiszen egy sok évszázados ellenség felett aratott győzelmet az európai társadalmi rend, amelynek két vezető hatalma előtt nagy lehetőségek nyíltak annak bizonyítására, hogy melyikük is az elhivatottabb Európa vezetésére.

Konstantinápoly elfoglalására végül is nem került sor. A császári fronton 1686-ban sikerült Budát visszafoglalni, majd a török 1686–87-ben Belgrádhoz vonult vissza. A Habsburgok – kihasználva az Oszmán Birodalmon belüli belső politikai válságot – Mohács után Péterváradig, majd Belgrádig nyomultak előre. 1688. szeptember 8-án

[345] Eickhoff: *Wenedig, Wien und die Osmanen Umbruch*, 358.

[346] Omont: Projets de prise de Constantinople, *i. m.* 195–246.

[347] Uo. 58.

[348] Eickhoff: *Wenedig, Wien und die Osmanen Umbruch*, 358.

bevették Belgrádot. Mindez azt jelentette, hogy a császári csapatok széttörték a törökök Duna menti védővonalát, és megnyitották az utat a Balkán felé. A török elnyomás alatt élő balkáni népek fellázadtak a török uralom ellen, és a császári csapatokat támogatták. Mindennek hatására a szultán küldötteket küldött Bécsbe, és ígérte, hogy ha a háborút befejezik, akkor a nyugati szövetségesek minden eddigi hódítását elismeri.

XIV. Lajos azért, hogy megakadályozza a Habsburgok túlzott térnyerését az Oszmán Birodalom területén, 1688-ban betört a rajnai Pfalzba. Ugyanakkor a törököket arra ösztönözte, hogy indítsanak újabb támadásokat a Habsburgok ellen. Azonban már 1686-ban, Orániai Vilmos kezdeményezésére létrejött az Augsburgi Liga, a Habsburg császár, Spanyolország, Anglia és Hollandia szövetsége Franciaország ellen. Az ezt követő nagyszabású háború (mely tulajdonképpen az „első világháborúnak" nevezhető) meghiúsította a francia terveket. Ez az ún. „Nagy Szövetség" tette lehetővé I. Lipót számára, hogy folytatni tudja a török elleni háborút. Kétségtelen azonban, hogy a törökök európai birtokait ekkor Franciaország megmentette. A török elleni felszabadító háború során a francia politika mindvégig igyekezett megakadályozni, hogy a szultán és a császár békét kössenek. Csak a ryswicki békekötést (1697) követően került sor a karlócai béketárgyalásokra. 1699-ben pedig a császár és a törökök közötti békekötésre. A nagyvezír ezt azzal indokolta, hogy a franciák is békét kötöttek a császárral. Tehát most rajtuk a sor. Lipót császár is hajlott arra, hogy békét kössön a törökkel, mivel egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a spanyol örökösödési háború nem kerülhető el.

A karlócai béke[349] az első volt azon sok egyezmény közül, amely az Oszmán Birodalom és az ellene egyesült európai nagyhatalmak között született. A török hatalom offenzívából defenzívába való kényszerülését jelentette. A szultán beleegyezett semleges hatalmak közvetítésébe (Anglia, Hollandia), akik azonban saját hasznukra dolgoztak. A törökök elismerték a birodalom szerves részeinek elvesztését: az *uti possidetis* elve alapján mindenki megtarthatta a békekötés pillanatáig kezében volt területeket. Magyarország és Erdély a Habsbugok kezén maradt, Temesvár a törökéé lett. A két birodalom között a Tisza, a Száva és az Unna folyó képezték a határt. A szultán elismerte a katolikusok vallásszabadságát a fennhatósága alatt álló területeken. A karlócai béke biztosította a kereskedelem szabadságát is a császár és az Oszmán Birodalom között. Dalmácia és Morea, továbbá fontos égei-tengeri szigetek Velencéé lettek. Lepantót azonban át kellett adniuk a törököknek. Podolia és Dél-Ukrajna Lengyelországé, az Azovtól és a Dnyesztertől északra fekvő területek Oroszországé lettek. Ez már az Oszmán Birodalom Európából való kiszorulásának kezdetét jelentette. A törökök még elég erősek voltak ahhoz, hogy ellenfeleik közül egyet-egyet legyőzzenek (a Habsburgok kivételével), azonban az európai hatalmak együtt már jóval erősebbek voltak náluk. A század elején Európában fennálló hatalmak közötti egyensúlyt az Oszmán Birodalom kiesése – mely a továbbiakban már nem tudott szerepet játszani az európai egyensúlyrend-

349 A karlócai béke szövege: Katona Stephanus: *Historia critica regnum Hungariae.* 36. Buda, Typ. R. Univ. 1805. 106–107.

szerben – állandóan növekvő alá- és fölérendeltséggé változtatta. Az egyensúly megbomlásának következményeit a későbbi századok eseményei mutatták. A karlócai béke nemcsak vízválasztó volt az Európa és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatokban, hanem a birodalom belső szétesését és a gyors hanyatlását is maga után vonta.

A török sereg bécsi veresége 1683-ban tehát új szakasz kezdete volt az Oszmán Birodalom és Európa közötti kapcsolatokban. Európa offenzívába kezdett annak tudatában, hogy az Oszmán Birodalom milyen gyenge. A birodalom európai területekről való kiszorítása végül is nem nélkülözte a pápák hagyomány szerinti keresztényi buzgólkodását, de a mélyben ható erők már igazán az önálló nemzeti érdekek voltak. Sőt a Szent Liga sikerei is ennek köszönhetők. Az Oszmán Birodalom felosztását végül is az Augsburgi Liga háborúja, vagyis ismét csak az „európaiak megosztottsága" odázta el. Csak mintegy kétszáz évvel később került rá sor. Az európai egyensúlyrendszerben az Oszmán Birodalom azonban ekkor már nem játszott a korábbihoz hasonló szerepet. Az Oszmán Birodalom Európából való kiszorulásával az egyensúlyrendszer megbomlott, s új hatalmi rendszer alakult ki.

5. KONKLÚZIÓK

A kora újkori Európa szellemisége még keveréke volt a keresztény közösség középkori *pax universalis*ának és a keresztes hadjárat eszméjének, melyekhez sajátosan ötvöződtek az önálló nemzetállamok kialakulásával az európai politikai életben mérvadóvá váló nagyhatalmi törekvések. Az európai államfejlődés során teljesen felbomlott a császárság és a pápaság vezetése alatt álló keresztény köztársaság, a *Respublica Christiana*, régi eszméje. Önálló államok alakultak ki, melyek azonban még kötődtek a régi keresztény közösségi tudathoz, s ezért próbálták a hegemonisztikus tendenciákat az egyensúly rendező elvének mértékei alá rendelni. A török veszély továbbra is hozzájárult az európai egységgondolat fenntartásához, mivel a keresztény összetartozás tudatát életben tartotta, annak ellenére is, hogy a realitás a keresztények vallási és politikai megosztottsága volt. Az első kolonizációs hullám időszakától kezdve az Oszmán Birodalom szerves része volt a fennálló európai politikai szisztémának. A mindennapok gazdasági és politikai életét tekintve pedig beintegrálódott az európai államrendszer és államegyensúly kereteibe. Az európai szellemiség azonban képtelen volt levonni az ebből adódó konzekvenciákat. A reformáció kori Európa nem tudta toleráns módon eltűrni, hogy egy nem keresztény hatalom beintegrálódjon a keresztény testbe. Az Oszmán Birodalmat mint egy idegen elemet tekintették, mely fenyegeti a keresztényeket hódításaival. Mindez annak ellenére is így volt, hogy a keresztény univerzális államról – melynek feje a császár, s melyet a keresztény kánonjog irányít – kialakított középkori koncepció a reformáció idejétől kezdve már nem volt többé életképes. A kialakulóban levő európai népjog – amely a területi szuverenitáson és a népek egyenlőségének az elvén alapult – képviselői is csak nehezen tudták megváltoztatni álláspontjukat a törökkel szemben, sőt igyekeztek a törököket mindebből kirekeszteni. Grotius, Sully, Penn, Saint-Pierre egyaránt megkülönböztető bánásmódot javasolt a nem keresztény államokkal szemben. A török elleni keresztes hadjárat toposza még hosszú ideig élt és hatott. A 18. század elején XV. Lajos külügyminisztere, d'Argenson márki még mindig a török elleni összefogás keretében adta elő programját. Ekkor azonban – mint fentebb láttuk – már inkább csak egy hagyomány sztereotip ismétléséről volt szó, a keresztes hadjáratok utóhangjáról, egy keretről, mely a nemzetközi jogrendszer és nemzetközi szervezetek hiányát volt hivatva pótolni. A korabeli publicisztikában pedig Európa-szerte széles skálája volt annak, ahogyan ezt a „hagyományt" megszólaltatták.

A kutatás azt bizonyítja tehát, hogy az európai politikai valóság és mentalitás között nagy eltérés volt a 17. században. Az európai mentalitás és identitástudat tele volt hagyományt őrző toposzokkal, melyeken a reális viszonyokból kiinduló jogállamszervező gondolkodás csak nehezen tudott keresztültörni. Sajátos skizofrénia alakult ki a gon-

dolkodás, az eszmék és a valóság között. Ennek a feloldása nagy kihívást jelentett a 17. századi politikai gondolkodók számára. Csak keveseknek sikerült átlátniuk, hogy a történet egy európai nézőpontjából szemlélve egy agresszív, az európai országokat meghódítani akaró ázsiai birodalomról szól, melyet az európai országok kezdetben nem tudtak feltartóztatni. Így az 1350–1550 között európai területeket foglalt el. E birodalom I. Ferenc francia király révén bekapcsolódott az európai politikába, s igyekezett profitálni az európai országok közötti hatalmi rivalizálásból. A francia királyság és a Habsburg császárság közötti hatalmi harc ugyanis oly erővel nyomta rá bélyegét az európai politikára, hogy az erők megosztása következtében egyetlen állam sem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy a török ellen egyedül harcoljon. A francia királyság meggyengülése végül is a Habsburgok számára teret nyitott a birodalom területein való hódításra. A török Európából való kiűzésére továbbra is a katolikus egyház régi hagyományokból merítő, de még hatékonyan mozgósítani képes ideológiáját használták fel, a keresztes hadjáratok mintegy utóhangjaként. Ugyanakkor modern hódító hatalomként viselkedtek a törökök bécsi vereségét követően. A törökkel való együttműködés a bécsi vereség után a birodalom fokozatos hanyatlása miatt az európai egyensúly fenntartása szempontjából jelentéktelenné vált. Az Oszmán Birodalom végül az európai intrikák és ambíciók áldozatává lett. Európában megszűnt egy agresszív, támadó hatalommal való állandó törődés szükségessége, ugyanakkor az európai egyensúly megbomlott, s növekedett a versengés lehetősége az európai uralkodók között a legerősebb és leghatalmasabb címért.

Ha a történetet török politikai szempontból nézzük, akkor az európai országokkal való kapcsolat a keresztes hadjáratokkal kezdődik. Ezt a 15–16. században a keresztes hadjáratokéhoz hasonló eszméket és ellenséges sztereotípiákat képviselő oszmán hódító hadjáratok követik. Majd hosszú hanyatlás következik, mely alatt az Oszmán Birodalom azzal nyer további életteret, hogy a hatalmiegyensúly-politika elvét kihasználva bekapcsolódik a keresztény európaiak igen bonyolult és igen ellentmondásos hatalmi versengésébe.

Végezetül felmerül a kérdés, hogy nem kellene-e a török elleni keresztes hadjárat toposzát és magát a „törökkérdést" is az európai politikai gondolkodás toposzának tekintenünk? Hiszen a történelmi valóság azt mutatta, hogy az Oszmán Birodalom a francia politika burkolt szövetségese volt a 16. század első felétől kezdve. Így a török elleni keresztes hadjáratok eszméivel lényegében hódító törekvéseket igyekeztek elkendőzni. A valóságban az európai politikai gondolkodás egyrészt dinasztikus hatalmi harcokkal, hódító tervekkel, expanzióval, másrészt európai államszervezési, államjogi, nemzetközi és népjogi problémákkal foglalkozott, s a keresztes hadjárati eszmék toposzát ehhez sajátos sztereotip keretként használta fel.

IRODALOM

Albertini, Rudolf von: *Das Politische Denken in Frankreich zur Zeit Richelieus.* Marburg, 1951.

Argenson, René-Louis de Voyer de Paulmy marquis de: *Journal et mémoires du marquis d'Argenson.* Éd. E. J. B. Rathery, Paris, Renouard, 1859–1867.

Argenson, René-Louis de Voyer de Paulmy marquis de: *Considerations sur le Gouvernement ancien et présent de la France.* Amsterdam, 1765.

Arisztotelész: *Politika.* Fordította Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1969.

Arvieux, Laurent de: *Mémoires, contenant ses voyages à Constantinople.* Éd. R. P. J. B. Labat, Paris, 1745.

Atiya, Aziz Suryal: *The Crusade. Historiography and Bibliography.* Bloomington, Indiana University Press, 1962.

Atiya, Aziz Suryal: *Crusade, Commerce and Culture.* New York, Science Edition, 1962.

Atiya, Aziz Suryal: *The Crusade in the Later Middle Ages.* London, Methuen & Co. LTD., 1938.

Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston): *Aurelius Augustinus Isten városáról írt 22 könyve.* Fordította Dr. Földváry Antal. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942.

Bacon, Francis: *The Philosophical Works of Francis Bacon.* Ed. Baron of Verulam, 1–4. London, New Ed., 1858.

Bacon, Francis: *Esszék avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre.* Fordította Julow Viktor. Budapest, Magyar Helikon, 1986.

Barker, Ernest: The Crusades. London, 1925. In: Arnold, T. – Gaillaume, A.: *The Legacy of Islam.* Oxford, 1931. 40–77.

Barker, Thomas: *Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting.* New York, State University of New York Press, 1967.

Barozzi, N. – Berchet, C.: *Turchia.* Velence, 1872.

Baumer, Max Lorenz: *Toposforschung,* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.

Bayle, Pierre: *Dictionnaire Historique et Critique.* Rotterdam, Renier Leers, 1697; *Dictionnaire historique et critique.* 1–16. Paris, Deser, 1820.

Bellers, John: Some Reason for an European State. 1710. In: John Bellers: *John Bellers Quaker, Economist and Social Reformer.* His writings reprinted, with a memoir by Ruth Fry, London–Toronto–Melbourne–Sydney, Cassel and Company Ltd., 1935.

Benczédy László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685).* Budapest, Akadémiai, 1980.

Bérenger, Jean: Le Royaume de France et les „Malcontents" de Hongrie. Contribution à l'étude des relations entre Louis XIV et Imre Thököly (1678–1689). *Revue d'Histoire Diplomatique,* Paris, 87. 1973. 277–319.

Bérenger Jean (Éd.): *Les relations franco-autrichiennes sous Louis XIV. Siège de Vienne (1683).* Colloque à propos du tricentenaire de siège de Vienne, 9–11 mars 1983. École Special Militaire de Saint-Cyr, 1983.

Bethune, Philippe, de: *Le conseiller d'estat ou Recueil des plus générales considérations servant au maniment des affaires publiques.* Amsterdam, Elzevier, 1645.

Bodin, Jean: *Az államról. Válogatás.* Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, Gondolat, 1987.

Bóka Éva: Európa és a törökök (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből). *Világtörténet,* 1983. 2.

Bóka Éva: Le marquis Charles de Ferriol ambassadeur de France à Constantinople (1699–1703). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 31. 1985. 1–2. 87–112.

Bóka Éva: La politique étrangère de Imre Thököly (1678–1685). *Südost-Forschungen,* 48. 1989. 51–86.

Bóka Éva: Diplomatie à Constantinople et le siège de Vienne. Ambassade de Gabriel Guilleragues 1679–1685. München, *Südost-Forschungen,* 51. 1992. 65–104.

Bóka Éva: Crusader Traditions in the Seventeenth Century Political Thought. München, *Südost Forschungen,* 53. 1994. 39–59.

Bóka Éva: In Search of a Stereotype: „the Turkisch Question". München, *Südost-Forschungen,* 54. 1995. 1–24.

Bóka Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete,* Budapest, Napvilág, 2001.

Bonnac, Jean Louis d'Usson marquis de: *Mémoires historique sur l'ambassade de France à Constantinople.* Paris, Société d'Histoire Diplomat, 1894.

Boutant, Charles: *L'Europe au grand tournant des années 1680.* Paris, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, 1985.

Braudel, Fernand: *La Mediterranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris, A. Colin, 1985. Magyarul: Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Budapest, Osiris, 1996.

Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle.* 1–3. Paris, Colin, 1967.

Bruneau, André: *Traditions et Politique de la France au Levant.* Paris, 1932.

Busbequius, Augelius Gislenius: *Omnia quae extant.* Pestini, F. A. Eitzenberger, 1758.

Busbequius, Augerius Gislenius: *Epistolae quatuor.* In: uő: *Omnia quae extant.* Pestini, F. A. Eitzenberger, 1758.

Busbequius Augerius Gislenius: Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium. In: uő: *Omnia quae extant.* Pestini, F. A. Eitzenberger, 1758.

Cahen Claude: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig.* Fordította Sárközi Júlia. Budapest, Gondolat, 1989.

Callières, Francois de: *De la manière de négocier avec les souverains.* Amsterdam, Compagnie, 1716.

Campanella, Tommaso: *A Napváros.* Fordította Sallay Géza. Budapest, Gondolat, 1959.

Charron, Pierre: *De la sagesse.* Leiden, J. Elsevier, 1656.

Comenius, Johannes Amos: *Opera omnia.* 13. Ed. Josef Brambera, Satanislav Kralik. Pragae, Academia, 1974.

Comenius, Johannes Amos: Angelus pacis. In: uő: *Opera omnia.* 13. Pragae, Academia, 1974.

Comenius, Johannes Amos: *Panegersia.* Hallae, Orphanotrophii, 1702.

Cook, M. A. (ed.): *A History of the Ottoman Empire to 1730.* Chapters from The Cambridge History of Islam and The New Cambridge Modern History by V. J. Parry, H. Inalcik, A. N. Kurat and J. S. Bromley. Cambridge, 1976.

Crucé, Emeric: *Le Nouveau Cynée.* (Translated into English from the original French text of 1623), Philadelphia, Lane and Scotte, 1909.

Curtius, Ernst Robert: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* München, 1948.

Curtius, Ernst Robert: Begriff einer historischen Topik. In: Baeumer, Max L.: *Toposforschung.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.

Delumeau, Jean: *La peur en Occident.* Paris, Fayard, 1978.

Depping, Georg Bernhardt: *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusq'à la fondation des colonies d'Amerique.* Paris, 1830.

Dickmann, Fritz: *Der Westfälische Frieden.* Münster, Aschendorf, 1959.

Djuvara, Tandafir G.: *Cent Projets de partage de la Turquie (1281–1913).* Paris, Alcan, 1914.

Dubois, Pierre: *De Recuperatione Terrae Sanctae.* Éd. Alphons Picard, Paris, 1891.

Duchhardt, Heinz: *Gleichgewicht der Kräfte convenance europäisches Konzert (Friedenskongresse und Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongreß).* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesselschaft, 1976.

Du Mont, Jean: *Recueil des traitez de paix, de trêve, de neutralité.* Amsterdam, Henry et la veuve de T. Boom, 1700.

Duparc, Pierre (Éd.): *Recueil des instructions donnés aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution francaise.* Paris, C.R.N.S., 1958.

Eickhoff, Ekkehard (unter Mitarbeit von Rudolf Eickhoff): *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700.* München, Callwey, 1970.

Erasmus, Desiderius: *Opus epistolarum.* Ed. H. M. Allen, H. W. Garrod. Oxonii. Typ. Clarendoniano, 1934.

Erasmus, Desiderius: *A béke panasza.* Fordította Komor Ilona. Budapest, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet, 1948.

Erdmann, Carl: *The Origin of the Idea of Crusade.* Princeton, Princeton University Press, 1977.

Evlija Cselebi: *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664.* Fordította Karácson Imre. Budapest, Gondolat, 1985.

Fagniez, Gustave: *Le père Joseph et Richelieu (1577–1638).* Paris, 1894.

Famin, César: *Histoire de la rivalité et du protectorat des églises chrétiennes en Orient.* Paris, 1853.
Faye, Jean-Pierre: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe.* Paris, Gallimard, 1992.
Fisch, Jörg: *Die europäische Expansion und das Völkerrecht.* Stuttgart, Steiner, 1984.
Flassan, Gaëtan de Raxis de: *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie francaise.* Paris, Treuttel et Würtz, 1809.
Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás.* Budapest, Argumentum, 1991.
Georgieviz, Bartholomaeus: *De Turcarum moribus epitome.* Lugduni, I. Tornaesius 1553.
Gérin-Ricard, L. de: *Traditions de la diplomatie Française.* Marseille, 1941.
Gibb, H. A. R. – Bowen, Harold: *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in Near East.* London – New York – Toronto, 1951.
Goldziher Ignác: *Az iszlám.* Budapest, Magvető, 1980.
Gollwitzer, Heinz: *Geschichte des weltpolitischen Denkens.* 1. *Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zum Beginn des Imperialismus.* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1972.
Gollwitzer, Heinz: Leibniz als weltpolitischer Denker. *Studia Leibnitiana,* Sonderheft, 1. Wiesbaden, 1696.
Göllner, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* 1. *1501–1550;* 2. *1550–1600.* Bucuresti–Berlin, Acad., 1959; 1968.
Göllner, Carl: *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im XVII. Jahrhundert.* In: Göllner, Carl: *Turcica.* 3. Bucuresti – Baden Baden, Acad. – Koerner, 1978.
Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról.* 1–2. Szerk. Hajdú Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 456–464.
Grotius, Hugo: *Hugo Grotziusnak a keresztyén vallás igazságárul irott könyvei.* (De veritate religionis Christianae). Fordította: Egy bujdosó magyar [Diószegi Kis János]. Marburg, Müller, 1732.
Guilleragues, Gabriel Joseph de Lavergne: *Ambassades de M. le comte de Guilleragues et de M. Girardin auprès du Grand Seigneur.* Lyon, 1687.
Guilleragues, Gabriel Joseph de Lavergne: *Correspondance.* 1–2. Éd. Frédéric Deloffre et Jacques Rougeot. Genève, Droz, 1976.
Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* 1–10. Pest, Hartleben, 1827–1836.
Hanotaux, Gabriel: *Histoire du Cardinal de Richelieu.* Paris, L'Histoire Nationale, 1935.
Hanotaux, Gabriel: *Histoire des colonies francaises et de l'expansion de la France dans le Monde.* 3. Paris, Société de l'Histoire Nationale, 1929.
Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén.* Budapest, Gondolat, 1976.
Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1995.
Hegyi Klára – Zimányi Vera: *Az oszmán birodalom Európában.* Budapest, Corvina, 1986.
Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma.* 1–2. Budapest, Kossuth, 1999.

Hudita, Ignaz: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683).* Paris, Gamber, 1927.

Hudita, Ignaz: *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636–1683).* Paris, Gamber, 1926.

Hutten, Ulrich von: Gesprächbüchlin Herr Ulrichs von Hutten, gekröneten Poeten und Orator, von dem verkehrten Stand der Stadt Rom, das er nennet Vadiscum oder Die römische Dreifaltigkeit. In: Hutten–Müntzer–Luther: *Werke in zwei Bänden.* Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1970. 54–144.

Inalcik, Halil: *The Ottoman Empire, The Classical age. 1300.* London, 1873.

Immich, Max: *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1660–1789.* München, Oldenbourg, 1967. 51–52.

Iorga, Nicolae: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle (1476–1500).* Paris, Leroux, 1915.

Iorga, Nicolae: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* 1–4. Gotha, Pertis, 1908–1913.

Iorga, Nicolae: Les voyageurs Français dans l'Orient Européen. Conférences faites en Sorbonne. *Extraites de la Revue des courses et conférences,* Paris, Boivin, 1928.

Johnson, J. Turner: *Ideology, Reason and the Limitation of War. Religious and Secular Concepts, 1200–1740.* London, 1975.

Katona Stephanus: *Historia critica regnum Hungariae.* Buda, Typ. R. Univ., 1805.

Khadduri, Majid: *War and Peace in the Law of Islam.* Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1955.

Klopp, Onno: *Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699.* Graz, 1882.

Knuttel, Willem Pieter Cornelis: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek.* Utrecht, 1978.

Kosáry, Domokos: Français en Hongrie, 1664. *Revue d'Histoire Comparée,* Nouvelle Série, 4. 1946. 1–2.

Koehler, Kurt: *Die orientalische Politik Ludwig's XIV. ihr Verhältnis zum Türkenkrieg von 1683.* Leipzig, 1907.

Köpeczi Béla: *„Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Budapest, Akadémiai, 1976.

Köpeczi Béla: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Az 1664-es török hadjárat és a vasvári béke francia szemmel. *Vasi Szemle,* 1964. 4.

Kreutel, Richard Franz: *Kara Mustafa vor Wien.* 1. *Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens, 1683.* 2. *Zusätze zum Tagebuch der Belagerung Wiens in der Geschichte Silihdar.* Graz–Cologne–Vienne, Verlag Styria, 1955.

Kükelhaus, Theodor: *Der Ursprung des Planes vom Ewigen Frieden in den Mémoiren des Herzogs von Sully.* Berlin, 1893.

Lamotray, Aubry, de: *Voyage du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique.* La Haye, A. Moetjens, 1727.

Lanoue, Francois, de: *Discours politiques et militaires.* Éd. F. E. Sutcliffe, Genève, Droz, 1967.

Lavallée, Théophil: Les relations de la France avec l'Orient depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Troisième Article (1675–1740). *Revue Independant,* 12. 1844.

Lavisse, Ernest: *Histoire générale du IVe siècle à nos jours.* Paris, Colin, 1893.

Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Sämtliche Schriften und Briefe.* Hrsg. von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Leiter der Ausgabe: Kurt Müller. 4. Reihe: Politische Schriften. Berlin, Akademie-Verlag, 1963.

Leibniz, Gottfried Wilhelm: Caesarini Fürstenerii de jure suprematus ac legationis principum Germaniae. In: uő: *Sämtliche Schriften und Briefe.* 4. Reihe, Politische Schriften, 2. Berlin, Akademie-Verlag, 1963. 233–270.

Leitsch, Walter: Warum wollte Kara Mustafa Wien erobern? *Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas,* 29. 1981.

Lestringant, F.: Guillaume Postel et l'obsession turque. In: *Guillaume Postel, 1581–1981.* Actes du Colloque International d'Avranches 5–9 septembre 1981. Éd. Par Jean-Claude Margolin. Edition de la Maisnie, Paris, 1985.

Lewis, Bernard: *The Muslim Discovery of Europe.* New York – London, W. W. Norton, 1982.

Lewis, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció.* Fordította Dobrás Zsófia. Budapest, Gondolat, 1981.

Livet, Georges: *L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle.* Paris, Presses Universitaires de France, 1976.

Locke, John: *Levél a vallási türelemről.* Budapest, Akadémiai, 1982.

Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi erdetéről, hatásköréről és céljáról.* Budapest, Gondolat, 1986.

Louis XIV: *Oeuvres de Louis XIV. Mémoires historiques et politiques.* 1–2. Paris, Grimoard, 1806.

Luther, Martin: *Werke.* Kritische Gesamtausgabe. Schriften. Weimar, Herman Böhlaus Nachfolger, 1909.

Luther, Martin: Heerpredigt wider den Türken, 1529. In: *D. Martin Luthers Werke.* Kritische Gesamtausgabe. Schriften. 30. Abt. 2. Weimar, H. Böhlaus Nachfolger, 1909. 160–197.

Luther, Martin: Vom Kriege wider die Türken, 1529. In: *D. Martin Luthers Werke.* Kritische Gesamtausgabe. Schriften. 30. Abt. 2. Weimar, Herman Böhlaus Nachfolger, 1909. 107–148.

Macchiavelli, Niccolò: *A fejedelem.* Budapest, Európa, 1978.

Magyarország története tíz kötetben. 3/2. *1526–1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1985

Maimbourg, Louis: *Histoire des croisades pour la delivrance de la terre sainte.* Paris, Mabre-Cramoisy, Sebastien, 1682.

Malssen, Pieter Johannes Wilhelmus van: *Louis XIV d'après les pamphlets répandus en Hollande.* Paris, 1937.

Mantran, Robert: Monsieur de Guilleragues, ambassadeur de France à Constantinople et le commerce français au Levant (1679–1685). In: *L'Empire Ottoman, la République*

de Turquie et la France. Éd. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hâmit Batu. Istanbul–Paris, 1986.
Mantran, Robert: *Istambul dans le second moitié du XVIIe siècle.* Paris, A. Maisonneuve, 1962.
Martino, Pierre: *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle.* Paris, Hachette, 1906.
Masson, Paul: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle.* Paris, Nizet & Bastard, 1897.
Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
Mayer, Hans Eberhard: *The Crusades.* Oxford, Oxford University Press, 1988.
Mencik, Ferdinand (Hrsg.): Ein Tagebuch während der Belagerung von Wien im Jahre 1683. *Archiv für Österreichische Geschichte.* 86.
Meulen, Jacob ter: *Bibliographie du mouvement de la paix avant 1899.* Éd. Jakob ter Meulen avec la collaboration constante de J. Huizinga et de G. Berlage, La Haye, 1936.
Meulen, Jakob ter: *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung, 1300–1800.* Den Haag, H. Nijhoff, 1917.
Meyer, Jean: *Les Européens et les autres de Cortès à Washington.* Paris, 1975.
Michaud, M.: *Histoire des Croisades.* Paris, Ducollet, 1838.
Molière: *Molière összes művei.* Budapest, Magyar Helikon, 1966.
Molière: *Úrhatnám polgár.* Fordította Mészöly Dezső. In: *Molière összes művei.* Budapest, Magyar Helikon, 1966. 2. köt. 535–613.
Molinari, Gustave de: *L'abbé de Saint Pierre.* Paris, Guillaume, 1857.
Montaigne, Michel Eyquem: *Esszék.* 1–2. Fordította Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor. Budapest, Jelenkor Kiadó Kft., Pécs, 2001.
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: *A törvények szelleméről.* Fordította Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 1–2. Akadémiai, 1962.
Munsterus, Sebastianus: *Cosmographiae universalis.* Bazel, P. Heinrich, 1572.
Munsterus, Sebastianus: *La cosmographie universelle de tout le monde.* Paris, Michel Sonnius, 1575.
Murphy, Thomas Patrik (ed.): *The Holy War.* Ohio State University Press, Columbus, 1976.
Nehring, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). *Századok,* 1986. 1.
Noradounghian, Gabriel Effendi: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman (1300–1789).* 1–4. Paris, 1897–1904. 1.
Nussbaum, Arthur: *A Concise History of the Law of Nations.* New York, Macmillan, 1954.
Nys, Ernest: *Les théories politiques et le droit international en France jusqu'au XVIIIe siècle.* Paris, Fontemoing, 1891.
Obermayer, August von: Zum Toposbegriff der modernen Literaturwissenschaft. In: Max L. Baeumer: *Toposforschung.* Darmstadt, 1973. 264–265.
Omont, M. H.: Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un Empire d'Orient sous Louis XIV. *Revue d'Histoire Diplomatique,* 1893. 2.

Pascal, Blaise: *Gondolatok*. Fordította Pődör László. Budapest, Gondolat, 1978.

Passer, Justus Eberhard: Berichte des Hessen-Darmstadtischen Gesandteen Justus Eberhard Passer an die Landgrafin Elisabeth Dorothea über die Vorgange am kaiserlichen Hofe und in Wien von 1680 bis 1683. Wien, 1876. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*. 37.

Pastor, Ludwig von: *Geschichte der Päpste*. Freiburg im Breisgau, Herder, 1938.

Penn, William: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*. (United Nations Library, Genève. Hildesheim, Zürich, New York, G. Olms, 1983. /Séries F. Sources on the History of International Organisation./

Péréfix, Hardouin de Beaumont de: *Histoire du Roy Henri le Grand*. Amsterdam, M. Antoine, 1661.

Perkins, Merle L.: *The Moral and Political Philosophy of the Abbé de Saint-Pierre*. Paris, Minard, 1959.

Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, Gondolat, 1975. /Magyar História./

Pfister, Christian: „Les economies Royales" de Sully et le Grand Dessein de Henri IV. *Revue Historique*, 54–56. 1894.

Podjebrad, George: Tractatus pacis toti Christianitati fiendae. In: *The Universal Peace Organisation of King George of Bohemia. A Fiftheenth Century Plan for World Peace, 1462–1464*. Ed. V. Vanacek, Prague, Publishing Hause of the Chechoslovak Academy of Sciences, 1964. 71–82.

Postel, Guillaume: *De la Republique des Turcs*. Poitiers, Éditions de Marnef, 1560.

Postel, Claude: *Les écrits de Guillaume Postel*. Genève, Droz, 1992.

Reland, Adriaan: *Verhandeling van de godsdienst des Mohametaanen, alsmede van het krijgs-regt bij haar tegens de Christenen gebruikelijk*. (Uit het Latijn vert. Adriaan Reland), Utregt, 1718.

Relandus, Hadrianus: *De religione mohammedica libri duo*. Ed. alt. Auct., Trajecti ad Rhen, 1717.

Richard, René: *Le véritable Père Josef Capucin*. Amsterdam, Henri Desbordes, 1734.

Richelieu (Arman-Jean du Plessis, cardinal de Richelieu): *Testament Politique*. Éd. Louis André. Paris, Gutier, 1947.

Ritter, Paul: Leibniz' Ägyptischer Plan. In: *Leibnizarchiv*. 1. Darmstadt, 1930.

Rohan, Henri duc de: *Intérêts et maximes des princes et des estats souverains*. Amsterdam, Elzevier, 1666.

Roosen, William James: *The Age of Louis XIV. The Rise of Modern Diplomacy*. Cambridge, 1976.

Rougemont, Denis de: *Vingt-Huit siècles d'Europe. (La conscience européenne à travers les textes.)* Paris, Payot, 1961.

Rouillard, C. D.: *The Turk in French History, 1520–1660*. Paris, 1938. /Etudes de littérature étrangères et comparée, 13./

Rousseau, Jean-Jacques: Projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint Pierre (1756, 1762). In: Jean-Pierre Faye: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe.* Paris, Gallimard, 1992. 115–147.

Rousseau, Jean-Jacques: Jugement sur la paix perpétuelle, 1756. In: Jean-Pierre Faye: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe.* Paris, Gallimard, 1992. 147–159.

Rousseau, Jean-Jacques: Écrit sur l'abbé de Saint Pierre. In: uő: *Œuvres Politiques.* Paris, Garnier, 1989.

Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés.* Fordította Mikó Imre. Budapest, Bibliotheka, 1957.

Rycaut, Paul: *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman: contenant les maximes politiques des Turques, les principaux points de la religion Mahometane, ses sectes, ses Heresies et ses diverses sortes de Religieux; leur discipline militaire, avec une supputation exacte de leur forces par mer et par terre, et du revenu de l'etat.* Traduit par Pierre Briot, Amsterdam, Pierre Mortier, 1696.

Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de: *Abrégé du projet de paix perpétuelle, inventé par le roi Henri le Grand, approuvé par la reine Elisabeth, par le roi Jacques, son successeur, par les Républiques et par divers potentats. Approprié à l'état présent des affaires générales de l'Europe. Démonstré infinément avantageux pour tous les hommes nés et à naitre en général et en particulier pour tous les souverains et les maisons souveraines.* Rotterdam, chez Jean Daniel Beman, 1729.

Abbé de Saint-Pierre: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata.* Fordította Cseke Gál Anna. Bukarest, Kritérion, 1979.

Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de: *Annales politique (1658–1740).* Nouv. Éd. Paris, Champion, 1912.

Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de: *Discours sur la polysynodie.* Paris, Du Villard et Changuion, 1719.

Saint Priest, Alexis de: *Mémoire sur l'ambassade de la France en Turquie.* Éd. E. E. Leroux. Paris, 1877.

Schwoebel, Robert: *The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453–1517).* Nieuwkoop, B. de Graaf, 1967. 23.

Shaw, Stanford Jay: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* 1. *Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280–1808.* Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Spinoza, Benedictus de: *Politikai tanulmány és levelezés.* Fordította Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1957.

Sully, Maximilien de Béthune, duc de Sully: Le projet politique. In: uő: *Mémoires de Sages et Royales Oeconomies d'État.* 2. Paris, 1857. 418–441.; uő: Le projet politique. In: J. P. Faye: *L'Europe une.* Paris, Gallimard, 1992. 71–91. Magyarul: uő: A politikai terv. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről.* Budapest, L'Harmattan, 2002. 71–83.

Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711.* Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990. /Magyarok Európában 2./

Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről.* Budapest, L'Harmattan, 2002. 71–83.

Teply, Karl: Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488–1792). *Österreich in Geschichte und Literatur,* 20. 1976. Jan.–Febr.

Testa, Ignaz Baron: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissance étrangeres.* Paris, 1864.

Thompson, W. D. J. Cargill: *The Political Thought of Martin Luther.* Sussex, The Harvester Press, 1984.

Tongas, Gérard: *Les relations de la France avec l'Empire Ottoman, durant la première moitié du XVIIe siècle, et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, Comte de Césy (1619–1640).* Toulouse, F. Boisseau, 1942.

Touchard, Jean: *Histoire des idées politiques.* 1–2. Paris, Presses Universitaires de France, 1959.

Tournefort, Joseph Pitton de: *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roi.* Amsterdam, aux dépens de la Compagnie Levant, 1718.

Vandal, Albert: *Les voyages du marquis Nointel (1670–1680). L'Odyssée d'un ambassadeur.* Paris, 1890.

Vaughan, Dorothy M.: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1350–1700.* Liverpool, Univ. Press, 1954.

R. Várkonyi Ágnes: *La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–64.* Budapest, Akadémiai, 1975. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 102./

R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századból.* Budapest, Gondolat, 1978.

Vitoria, Franciscus de: De Indis, recenter inventis et de jure belli hispanorum. In *Barbaros. Relectiones. (Vorlesungen über die kürzlich entdeckten Inder und das Recht der Spanier zum Kriege gegen die Barbaren, 1539.)* Lateinischer Text nebst deutscher Übersetzung. Hrsg. Walter Schätzel. Tübingen, 1952. /Die Klassiker des Völkerrechts./

Voltaire: *Le siècle de Louis XIV.* Paris, Flammarion, 1966.

Voltaire: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations.* Éd. René Pomeau. 1–2. Paris, Classiques Garnier, 1963.

A. C. Wood: The english Embassy at Constantinople, 1600–1762. *English Historical Review,* 1925. 40.

Wurm, Heidrun: *Das osmanische Historiker Huseyn b. Gafer, genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* Freiburg, 1971.

Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* Hamburg–Gotha, Fr. A. Perthes, 1854–1855.

Zöllner, Wilhelm: *A keresztes háborúk története.* Budapest, Kossuth, 1980.